

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ГУЦУЛ ВАДИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК342.951(477)(043.3)

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ
ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ**

12.00.07 – адміністративне право і процес;
фінансове право; інформаційне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В. В. Гуцул**

Науковий керівник: **Соболь Євген Юрійович**

доктор юридичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Гуцул В.В. Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» – Науково-дослідний інститут публічного права, Науково-дослідний інститут публічного права, Київ, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню теоретичних і практичних проблем адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення. У роботі розкрито правову освіту населення як об'єкт адміністративно-правового регулювання та один із напрямів правової політики держави. При цьому правова освіта як напрям державної політики є складовою освітньої та правової політики держави, що являє собою офіційно визнану, цілеспрямовану, організаційну діяльність держави в особі суб'єктів, відповідальних за вироблення та реалізацію цієї політики, спрямовану на ефективну та результативну реалізацію стратегічних цілей, завдань, програм правової освіти як одного з ключових факторів розвитку демократичного суспільства. Водночас правова освіта як об'єкт адміністративно-правового регулювання розуміється: а) як процес, що передбачає набуття правових знань, навичок та вмінь реалізації правових норм у повсякденному житті; б) як система – система суб'єктів реалізації правової освіти, система законодавства, що регулює відносини у сфері правової освіти, система навчальних закладів, система засобів виховного та навчального впливу тощо; в) як результат – результатом правової освіти є створення умов для набуття правових знань, а також формування правових поведінкових установок і мотивів правомірної поведінки.

Сформульовано сутність адміністративно-правового регулювання правової освіти, що полягає у врегульованій нормами адміністративного законодавства цілеспрямованій, систематичній, послідовній діяльності органів

публічної адміністрації, спрямованій на упорядкування суспільних відносин у сфері правової освіти, їх реалізацію, розвиток та охорону за допомогою адміністративно-правових заходів.

Розглянуто та охарактеризовано систему принципів правової освіти, в якій запропоновано виокремити: а) загальноправові – верховенство права, законність, гуманізм, людиноцентризм, рівність, демократизм; б) загальноосвітні – забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками; свобода у виборі видів, форм і темпу здобуття освіти, освітньої програми, закладу освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності; академічна свобода; децентралізація освіти; в) спеціально-професійні – наскрізність правової освіти; безперервність правової освіти; принцип діяльнісного підходу у правовій освіті; принцип варіативності правової освіти, відповідність правової освіти світовому рівню.

Здійснено аналіз нормативно-правового забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення, зроблено висновок про невиконання багатьох положень, визначених у чинних нормативно-правових актах, що регулюють питання правової освіти на загальнодержавному рівні або не відповідність їх вимогам часу. Окрім того, слід говорити про розгалуженість норм за різними законодавчими актами: закони, що регулюють діяльність закладів освіти різних рівнів, та закони, що регламентують питання правової освіти як необхідної фахової складової насамперед державних службовців, адвокатів, суддів, поліції; а також про відсутність забезпечення дотримання принципів наскрізності та безперервності правової освіти тощо. При цьому визначено важливе значення норм міжнародного права, яке визначає міжнародні стандарти правової освіти та відбиває суттєву трансформацію світоглядних орієнтацій і свідомості кожної людини, що впливає на зміст правової освіти та визначає напрями нормативно-правового забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення в Україні.

Охарактеризовано систему суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти, що являє собою ієрархічно побудовану структуру, яка включає 1) суб'єкти забезпечення правової політики – Верховна Рада України та Президент України; 2) суб'єкти забезпечення і реалізації правової політики – Міністерство освіти і науки (далі – МОН України) та Міністерство юстиції (далі – Мін'юст України); 3) суб'єкти реалізації правової політики – центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування. До останньої групи суб'єктів у реалізації правової освіти слід також віднести навчальні та культурні заклади, наукові установи, видавництва та видавничі організації, засоби масової інформації у сфері правової освіти, а також правоосвітні громадські організації. Розглянуто їх повноваження, доведена необхідність розмежування повноважень між МОН України та Мін'юстом України щодо правової освіти населення за такими видами освіти, як формальна та неформальна відповідно.

З огляду на полісуб'єктність процесу реалізації правової освіти, акцентовано на урегулюванні питання про міжвідомчу взаємодію суб'єктів цієї діяльності. У зв'язку із викладеним, запропоновано включити до складу Всеукраїнської та територіальних Міжвідомчих координаційно-методичних рад (далі – МКМР) представників недержавних організацій юридичного спрямування, а також у Положенні про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду урегулювати питання співпраці суб'єктів реалізації правової освіти, тобто визначати принципи міжвідомчої взаємодії, її форми, методи, що сприятиме покращанню взаємодії суб'єктів реалізації правової освіти.

Визначено поняття адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення як закріплену нормами адміністративного права сукупність адміністративно-правових засобів, що впливають на поведінку суб'єктів суспільних відносин у сфері правової освіти населення, які виникають у процесі їх владно-розпорядчої діяльності, спрямованих на

створення необхідних умов для забезпечення та реалізації правової освіти населення відповідно до завдань, визначених державою, з метою отримання бажаного кінцевого результату. Виокремлено його ознаки, визначено структуру адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення, складовими якої є нормативна, інституційна, функціональна, а також розкрито їх сутність.

Наведено дефініцію «форма забезпечення правової освіти населення», яку розуміють як зовнішній вияв сукупності однорідних дій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань, визначених їхніми функціями та компетенціями, за допомогою яких здійснюється вплив на забезпечення формування та реалізації правової освіти населення. Виокремлено їх основні ознаки, до яких віднесено: 1) форма забезпечення є зовнішнім виразом сукупності дій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань; 2) дії здійснюються у процесі реалізації функцій та компетенцій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань; 3) дії здійснюються відповідно до норм права; 4) мають певну мету.

Визначено форми забезпечення правової освіти населення відповідно до юридичних наслідків: правові (нормотворчі, правозастосовні та контрольні), організаційні та матеріально-технічні форми. Здійснена класифікація організаційних форм забезпечення правової освіти: а) залежно від суб'єктів забезпечення; б) залежно від змісту діяльності.

Запропоновано визначення методу забезпечення правової освіти населення як застосованих суб'єктом формування та реалізації державної політики у сфері правової освіти науково обґрунтованих прийомів та засобів, спрямованих на реалізацію визначеної мети щодо правової освіти населення.

Охарактеризовано адміністративну процедуру реалізації правової освіти населення як нормативно встановленого порядку здійснення суб'єктами забезпечення правової освіти населення дій з реалізації їх компетенцій щодо створення умов для формування, поширення та застосування правових знань

широкими верствами населення. До них віднесено: процедури, що передбачають порядок ухвалення нормативних актів у сфері правової освіти населення; процедури організації роботи державних органів, органів місцевого самоврядування щодо реалізації правової освіти населення; процедури здійснення повноважними суб'єктами правоосвітньої діяльності; процедури здійснення повноважними суб'єктами консультативної діяльності; процедури здійснення повноважними суб'єктами право просвітницької діяльності; процедури розгляду звернень громадян щодо реалізації їх прав та законних інтересів у сфері правової освіти; контрольно-наглядові процедури у сфері реалізації правової освіти населення.

Акцентовано на недоліках адміністративної процедури надання безоплатної правової допомоги (далі – БПД), а саме: фактична неможливість заміни особою адвоката у зв'язку з неможливістю центрів безоплатної вторинної правової допомоги самостійно прийняти рішення про заміну адвоката; плинність кадрів та їх незначний практичний досвід, що на сьогодні є основною проблемою, яка безпосередньо стосується якості надання правової допомоги та запропоновано шляхи їх усунення.

Акцентовано на таких пріоритетних шляхах розвитку забезпечення правової освіти населення, як: а) розмежування повноважень МОН України та Мін'юсту України на рівні формальної та неформальної правової освіти населення та закріплення повноважень МОН України у досліджуваний сфері у межах формальної освіти, водночас Мін'юсту України – у межах неформальної освіти; б) створення при МОН України підрозділу з координації діяльності навчальних закладів щодо правової освіти; в) розробка системи підготовки та підвищення кваліфікації учителів предметів правового циклу; г) регламентація діяльності юридичних клінік як суб'єктів реалізації правової освіти населення; д) закріплення взаємодії суб'єктів, що формують та реалізують державну політику щодо правової освіти населення.

Ключові слова: правова освіта населення, державна політика, адміністративно-правове регулювання, нормативно-правове забезпечення, система суб'єктів, адміністративна процедура, формальна освіта, неформальна освіта

SUMMARY

Hutsul V.V. Administrative and legal support of legal education of the population. – *Qualifying scientific work (manuscript).*

Dissertation for a Candidate Degree in Law in specialty 12.00.07 «Administrative Law and Process; finance law; information law». – Research Institute of Public Law, Research Institute of Public Law, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study of theoretical and practical problems of administrative and legal support of the legal education of the population. The scientific work considers the legal education of the population as an object of administrative regulation and one of the directions of the legal policy of the state. At the same time, legal education as a direction of state policy is a component of the educational and legal policy of the state, represents the officially recognized, focused, organizational activity of the state in the person of entities responsible for the development and implementation of this policy aimed at the effective and efficient implementation of strategic goals, objectives, programs legal education as one of the key factors in the development of a democratic society. At the same time, legal education as an object of administrative regulation is understood: a) as a process involving the acquisition of legal knowledge, skills and abilities to implement legal norms in everyday life; b) as a system - a system of subjects of the implementation of legal education, a system of legislation governing relations in the field of legal education, a system of educational institutions, a system of educational and educational means, etc .; c) as a result, the result of legal education is the creation of conditions for the acquisition of legal knowledge, as well as the formation of legal behavioral attitudes and motives for lawful behavior.

The essence of the administrative and legal regulation of legal education has been formulated, which consists in the goal-directed, systematic, consistent activity of public administration bodies regulated by the norms of administrative legislation aimed at streamlining public relations in the field of legal education, their implementation, development and protection through administrative and legal measures.

The system of principles of legal enlightenment has been reviewed and characterized, in which proposed to highlight in the following: a) general legal rights - rule of law, legality, humanism, human centricism, equality, democracy; b) general educational - ensuring equal access to education without discrimination on any grounds; freedom to choose the types, forms and pace of education, educational program, educational establishment, other subjects of educational activity; academic freedom; decentralization of education; c) special and professional - an increase in legal awareness; continuity of legal education; the principle of a business approach in legal education; principle of variability of legal education, correspondence of legal education to the world level.

The analysis of normative legal support of the formation and implementation of the state legal policy on legal education of the population has been made, the conclusion has been made about the failure to comply with many provisions defined in the current legal acts regulating the issues of legal education at the national level or not meeting their time requirements. In addition, it is necessary to talk about the branching of norms by different legislative acts: laws that regulate the activity of educational institutions at different levels, and laws that regulate the issue of legal education as a necessary professional component primarily of civil servants, lawyers, judges, police; and the lack of compliance with the principles of cross-cutting and continuity of legal education, etc. At the same time, the importance of the norms of international law, which defines the international standards of legal education and reflects a significant transformation of worldview orientations and consciousness of every person, influences the content of legal education and determines the directions

of normative legal support of the formation and implementation of the state legal policy on legal education of the population in Ukraine.

The system of subjects of implementation of legal policy of the state and provision of legal education is characterized, which is a hierarchically constructed structure, which includes 1) subjects of legal policy support - the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine; 2) subjects of providing and implementation of legal policy - Ministry of Education and Science (hereinafter - Ministry of Education and Science of Ukraine) and Ministry of Justice (hereinafter - Ministry of Justice of Ukraine); 3) subjects of implementation of legal policy - central and local executive bodies, other state bodies, local self-government bodies. The last group of subjects involved in the implementation of legal education should also include educational and cultural institutions, scientific institutions, publishing and publishing organizations, media in the field of legal education, as well as public law organizations. Their powers have been considered, the necessity of dividing the powers between the Ministry of Education and Science and the Ministry of Justice regarding the legal education of the population by such types of education as formal and informal respectively was proved.

In view of the polysubjective nature of the legal education implementation process, the issue of interagency interaction between the subjects of this activity is emphasized. In connection with the above, it is proposed to include in the All-Ukrainian and territorial Interagency Coordination and Methodological Councils (hereinafter - ICMC) representatives of non-governmental organizations of legal direction, as well as in the Regulation on the All-Ukrainian Interagency Coordination and Methodological Council to regulate the issues of cooperation, that is, to determine the principles of interagency interaction, its forms, methods, which will help to improve the interaction of legal education entities.

The concept of administrative and legal mechanism of ensuring the realization of legal education of the population as defined by the rules of administrative law is defined set of administrative and legal means that influence the behavior of subjects of public relations in the sphere of legal education of the

population, which arise in the process of their power and administrative activities aimed at creating the necessary conditions for providing and implementing legal education of the population in accordance with the tasks set by the state in order to obtain the desired end result . Its features have been singled out, the structure of the administrative and legal mechanism for ensuring the realization of legal education of the population, the components of which are normative, institutional, functional, as well as their essence have been determined.

The definition of "form of legal education of the population" has been defined, which is understood as an external manifestation of a set of homogeneous actions of public authorities, local self-government and public associations, defined by their functions and competences, through which influence on ensuring the formation and realization of legal education of the population. Their main features has been distinguished, which include: 1) the form of provision is an external expression of the totality of actions of state authorities, local self-government and public associations; 2) actions are carried out in the process of exercising the functions and competencies of state authorities, local self-government and public associations; 3) actions are carried out in accordance with the rules of law; 4) have a specific purpose.

Forms of providing legal education of the population in accordance with legal consequences are defined: legal (rule-making, enforcement and control), organizational and material-technical forms. The organizational forms of providing legal education have been classified: a) depending on the subjects of provision; b) depending on the content of the activity.

The definition of the method of providing legal education of the population as applied by the subject of formation and implementation of state policy in the field of legal education of scientifically justified methods and means aimed at the realization of a specific goal of legal education of the population has been proposed.

The administrative procedure for the implementation of legal education of the population has been described as a statutory procedure for the implementation by the subjects of providing legal education of the population actions for the

implementation of their competencies to create conditions for the formation, dissemination and application of legal knowledge by the general population. These include: procedures that provide for the adoption of regulations in the field of legal education of the population; procedures for organizing the work of state bodies, local self-government bodies in the implementation of legal education of the population; procedures for the implementation of law enforcement entities; procedures for the provision of advisory activities by authorized entities; procedures for exercising the right of educational activity by authorized subjects; procedures for considering appeals of citizens regarding the exercise of their rights and legitimate interests in the field of legal education; control and supervisory procedures in the field of legal education of the population.

The shortcomings of the administrative procedure for providing free legal aid (hereinafter referred to as FLA) have been emphasized, namely: the actual impossibility of replacement of a lawyer by the inability of the centers for free secondary legal aid to decide independently on the replacement of a lawyer; staff turnover and their limited practical experience, which is currently a major issue directly related to the quality of legal aid and suggested ways to remedy them.

It emphasizes such priority ways of developing the provision of legal education of the population, as: a) the separation of powers between the Ministry of Education and Science and the Ministry of Justice of Ukraine at the level of formal and non-formal legal education of the population and the consolidation of the authority of the Ministry of Education and Science in the field of formal education, while the Ministry of Justice - in non-formal education; b) establishment of a unit at the Ministry of Education and Science for coordinating the activities of legal education institutions; c) development of a system of training and advanced training of teachers of subjects of the legal cycle; d) regulation of activity of legal clinics as subjects of realization of legal education of the population; e) consolidating the interaction of the entities that form and implement the state policy on legal education of the population.

Key words: legal education of the population, state policy, administrative and legal regulation, legal support, system of subjects, administrative procedure, formal education, non-formal education.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Гуцул В.В. Зарубіжний досвід правової освіти населення в країнах ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. № 40. Т. 3. С. 102–107.

2. Гуцул В.В. Нормативно-правове регулювання правової освіти населення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1(16). Т. 2. С. 3–6.

3. Гуцул В.В. Дошкольные и школьные учебные заведения как субъекты реализации правового образования. *Право и Политика*. 2018. № 2. С. 107–112 (Кыргызская Республика).

4. Гуцул В.В. Адміністративно-правовий статус Міністерства юстиції України у сфері правової освіти населення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 1(17). С. 49–53.

5. Гуцул В.В. Нормативно-правове забезпечення правової освіти населення: міжнародно-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 2(18). 2019. С. 43–48.

6. Гуцул В.В. Сучасний стан та проблемні питання реалізації правової політики держави щодо правової освіти населення. *Наукові записки*. Серія «Право». 2019. Вип. 6. С. 94–97.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Гуцул В.В. Шляхи модернізації сучасної правової освіти населення. *Актуальні проблеми національного законодавства: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Кропивницький, 18 квіт. 2019 р.). Кропивницький: ПОЛІМЕД-сервіс, 2019. Ч. 1. С. 77–79.

8. Гуцул В.В. Завдання і принципи правової освіти працівників Національної поліції України. *Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 квіт. 2019 р.). Харків: ХНУВС, 2019. С. 88–90.

9. Гуцул В.В. Реалізація правової політики держави щодо правової освіти населення. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 17 трав. 2019 р.). Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2019. С. 26–28.

10. Гуцул В.В. Про стан нормативного регулювання правової освіти населення. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 7–8 груд. 2018 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. Ч. 2. С. 57–61.

11. Гуцул В.В. Розвиток правової освіти населення в Україні: історичний аспект. *Актуальні проблеми національного законодавства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 8 листоп. 2018 р.). Кропивницький: ПОЛІМЕД-сервіс, 2018. С. 108–111.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРАВОВОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ.....	27
1.1. Правова освіта населення як об'єкт адміністративно-правового регулювання та один із напрямів правової політики держави.....	27
1.2. Нормативно-правове забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення.....	44
1.3. Система суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення.....	69
Висновки до розділу 1	97
РОЗДІЛ 2. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРАВОВОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ	103
2.1. Поняття та структура адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення.....	103
2.2. Форми та методи забезпечення правової освіти населення.....	123
2.3. Адміністративні процедури реалізації правової освіти населення.....	145
Висновки до розділу 2	161
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПРАВОВОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ.....	166
3.1. Зарубіжний досвід формування та реалізації державної політики України щодо правової освіти населення.....	166
3.2. Розвиток адміністративного законодавства в частині удосконалення механізмів реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення.....	182

Висновки до розділу 3	192
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	200
ДОДАТКИ.....	222

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БПД – безоплатна правова допомога

ДСЯО – Державна служба якості освіти

ЗВО – заклад вищої освіти

ЗМІ – засоби масової інформації

ЄС – Європейський Союз

КМУ – Кабінет Міністрів України

МКМР – Міжвідомча координаційно-методична рада

МОН України – Міністерство освіти і науки України

Мін'юст України – Міністерство юстиції України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Процеси європеїзації та глобалізації сучасного світу, суттєві соціальні зміни, посилення політичних взаємозв'язків з одного боку, поширення правового нігілізму, низький рівень правових знань населення, неможливість захистити свої права, ігнорування законів, недовіра до влади та невіра у справедливість правосуддя, з іншого, роблять розвиток правової освіти важливою складовою внутрішньої політики держави. Звідси впливає завдання державних органів щодо створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації¹.

Зауважимо, що питання правової освіти було певною мірою актуальним у різні історичні періоди, що залежало насамперед від соціально-економічного та політичного розвитку нашої держави. Генеза правової освіти свідчить про поступову зміну її змісту від виховання законослухняного підданого до виховання законослухняного громадянина, а пізніше – до формування «нового» громадянина, який усвідомлює свої права та обов'язки. Окрім того, сучасні умови розвитку країн світу у цілому та України, зокрема, вимагають від кожного уміння орієнтуватися у правовому просторі, не лише знати свої права та обов'язки, а й уміти їх захищати. Ця вимога є дуже важливою, оскільки багато злочинів та правопорушень вчиняються через незнання особою закону, хоча, як свідчить «презумпція знання закону», незнання закону не звільняє особу від відповідальності.

З огляду на викладене, сьогодні актуалізується вимога підвищення рівня правової освіти, особливо серед молоді, широке інформування про їх права та обов'язки. Така вимога підтверджується статистикою, відповідно до якої злочинність серед неповнолітніх осіб зростає з кожним роком. Так, за даними судової статистики, наданими Державною судовою адміністрацією України,

¹ Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>

протягом 2016 року на розгляді суддів суду першої інстанції перебувало 6 041 кримінальне провадження щодо 7 438 неповнолітніх. У 2017 році кількість кримінальних проваджень щодо неповнолітніх збільшилася. Зокрема, протягом року у судах першої інстанції перебувало на розгляді 6 408 кримінальних проваджень щодо 7 976 неповнолітніх осіб².

Слід констатувати, що на сьогодні в Україні не склалася система правової освіти на рівні формальної освіти: відсутні державні навчальні програми, які б передбачали можливість безперервної освіти, починаючи від дитячого садка і до закладу освіти, не розроблено стандарти вищої юридичної освіти, відсутня Концепція безперервної правової освіти та закон «Про правову освіту населення» тощо. Усе викладене вимагає нагального вирішення та комплексного дослідження зазначеної проблеми і зумовлює актуальність обраної теми дослідження, а також необхідність її розгляду на ґрунтовному дисертаційному рівні.

Зв'язок теми дисертації із сучасними дослідженнями. Питання формування та реалізації державної політики у галузі освіти були предметом дослідження таких науковців, як В. Б. Авер'янов, С. М. Алфьоров, О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, О. В. Джафарова, М. І. Іншин, С. В. Ківалов, О. Ф. Кобзар, Т. О. Коломоєць, М. Ф. Криштанович, В. О. Кудря, В. П. Петков, В. М. Плішкін, О. О. Резнікова, Є. Ю. Соболев, В. В. Сокурєнко, С. В. Сьомін, В. В. Тильчик, В. Л. Фільштейн, А. П. Черненко, А. Г. Чубєнко, С. О. Шатрава, О. С. Юнін, та ін.

Серед останніх наукових доробок з питань становлення, функціонування та розвитку правової освіти слід назвати дослідження таких науковців, як: С. В. Богачов «Теоретико-правові засади правової освіти в Україні» (2010), Л. В. Висоцька «Формування змісту правової освіти учнівської молоді в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)» (2017), А. М. Гуз «Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні (1991–2007 рр.): історичний і теоретико-методологічний аспект» (2010), О. П. Ковальська

² Злочини неповнолітніх: про що говорить статистика? URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/117843-zlochini-nerovnnolitnikh-pro-scho-govorit-statistika>

«Управління правовою освітою учнів у загальноосвітньому навчальному закладі» (2012), М. І. Легенький «Адміністративно-правові засади формування та реалізації державної політики у сфері освіти» (2018), М. П. Мартинов «Організаційно-правові засади управління юридичною освітою в Україні» (2012), О. С. Полякова «Теоретико-методологічні засади становлення та розвитку правової освіти в Україні: публічно-управлінський аспект» (2018), О. В. Фатхутдінова «Правова освіта у дискурсі формування свідомості особистості» (2012) та ін.

Однак, у цих доробках більшість з названих науковців досліджували питання з погляду педагогічної науки і не торкалися проблеми адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження спрямоване на реалізацію основних положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»), затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896, Національної доктрини розвитку освіти, затвердженої Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002, Державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті та науці» на 2006–2010 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2005 р. № 1153, Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схваленої Указом Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Науково-дослідного інституту публічного права «Правове забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин» (номер державної реєстрації 0115U005495).

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи полягає у з'ясуванні сутності, принципів та завдань адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення в Україні, застосуванні адміністративних процедур

її формування, забезпечення та реалізації суб'єктами здійснення державної політики у досліджуваній сфері, а також визначенні шляхів його вдосконалення на підставі аналізу вітчизняного та міжнародного досвіду.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- охарактеризувати правову освіту населення як об'єкт адміністративно-правового регулювання та один із напрямів правової політики держави;
- розглянути нормативно-правове забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення;
- здійснити аналіз системи суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення;
- розкрити поняття та структуру адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення;
- з'ясувати форми та методи забезпечення правової освіти населення;
- визначити адміністративні процедури реалізації правової освіти населення;
- охарактеризувати зарубіжний досвід формування та реалізації державної політики України щодо правової освіти населення;
- розробити пропозиції щодо розвитку адміністративного законодавства в частині удосконалення механізмів реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають під час здійснення адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення.

Предмет дослідження – адміністративно-правові засади забезпечення правової освіти населення.

Методи дослідження. Відповідно до визначених мети та завдань в роботі використано низку загальнонаукових та спеціальних методів і способів наукового пізнання, застосування яких спрямоване на всебічний аналіз об'єкта і предмета дослідження. Так, *діалектичний* метод дав можливість з'ясувати правову природу та сутність правової освіти населення як об'єкта

адміністративно-правового регулювання та одного із напрямів правової політики держави (підрозділ 1.1). *Логіко-семантичний* метод сприяв поглибленню понятійно-категоріального апарату у досліджуваній сфері, зокрема таких понять, як: «правова освіта як напрям державної політики державної політики» (підрозділ 1.1), «адміністративно-правовий механізм забезпечення реалізації правової освіти населення» (підрозділ 2.1); «форма та метод забезпечення правової освіти населення» (підрозділ 2.2); «адміністративна процедура реалізації правової освіти населення» (підрозділ 2.3). *Структурно-логічний* метод дав можливість визначити та систематизувати: принципи адміністративно-правового регулювання правової освіти (підрозділ 1.1); систему суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти (підрозділ 1.3); шляхи удосконалення адміністративного законодавства, що регламентує адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення (підрозділи 1.2, 3.2). *Порівняльно-правовий* метод використовувався для вивчення позитивного зарубіжного досвіду з питань адміністративно-правового регулювання правової освіти Польщі, Іспанії, Канади, США та інших країн з метою розвитку вітчизняного законодавства у контексті сучасних євроінтеграційних процесів (розділ 3). Методи *класифікації* та *групування* застосовувалися для виділення основних ознак таких понять, як адміністративно-правовий механізм забезпечення реалізації правової освіти населення (підрозділ 1.1); форми забезпечення правової освіти (підрозділ 2.2); система безоплатної правової допомоги (далі – БПД) як одна з найбільш поширених адміністративних процедур щодо правової просвіти населення (підрозділ 2.3). Використання таких логічних методів, як *аналіз*, *синтез*, *аналогія* простежується протягом усього наукового дослідження.

Нормативну основу роботи склали Конституція України, закони України, інші нормативно-правові акти, які регулюють правовідносини у сфері правової освіти, а також законодавство зарубіжних країн у цій галузі.

Емпіричну базу дисертації становлять відомості, що містяться на офіційних веб-сайтах суб'єктів, що здійснюють формування та реалізацію

правової освіти населення, вітчизняна та зарубіжна література, публікації у засобах масової інформації за цією тематикою.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена тим, що запропонована тема дисертації є одним із перших в Україні комплексних монографічних досліджень, у якому розглянуто адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення. Основні положення, що мають елементи новизни, полягають у такому:

уперше:

- обґрунтовано необхідність розробки Концепції безперервної правової освіти населення, положення якої спрямовані на забезпечення адміністративно-правового регулювання правової освіти;

- доведена необхідність ухвалення Закону України «Про правову освіту населення», структура якого повинна містити: Розділ I. Загальні положення; Розділ II. Формальна правова освіта, який складається з підрозділів: дошкільна правова освіта; шкільна правова освіта (початкова, базова середня, профільна середня); професійно-технічна правова освіта; правова освіта на рівні закладів вищої освіти; Розділ III. Неформальна правова освіта; Розділ IV. Інформальна правова освіта; Розділ V. Взаємодія суб'єктів органів публічної влади з некомерційними організаціями щодо реалізації правової освіти населення; Розділ VI. Інформаційне забезпечення правової освіти населення; Розділ VII. Контроль у сфері правової освіти населення;

- надано авторські визначення понять «правова освіта як напрям державної політики», «адміністративно-правове регулювання правової освіти», «адміністративно-правовий механізм реалізації правової освіти», «адміністративна процедура реалізації правової освіти»;

- обґрунтовано необхідність розмежування повноважень Міністерства освіти і науки (далі – МОН України) та Міністерства юстиції України (далі – Мін'юст України) залежно від видів освіти. Акцентовано на необхідності оптимізації роботи МОН України на рівні формальної освіти з питань розробки державних стандартів з правової (юридичної) освіти, запровадження

системної, наскрізної правової освіти на рівні дошкільної, шкільної, вищої освіти. Водночас Мін'юст, як провідний орган у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики, має спрямовувати свою діяльність на здійснення загального управління на неформальному рівні: у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги; міжнародно-правового співробітництва, зокрема й у сфері правової освіти;

- запропоновано визнати юридичні клініки суб'єктами надання безоплатної правової допомоги; внести зміни до Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України, закріпивши обов'язок зарахування участі студентів у роботі юридичної клініки до навчальної та виробничої практик; включити роботу викладачів-кураторів у юридичній клініці до навчального навантаження;

удосконалено:

- визначення понять «форма реалізації правової освіти», «метод реалізації правової освіти»;

- виокремлення характерних ознак адміністративно-правового регулювання правової освіти, правової освіти як напрямку державної політики;

- систему принципів адміністративно-правового регулювання правової освіти населення;

- систему суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти, що являє собою ієрархічно побудовану структуру, яка включає 1) суб'єкти забезпечення правової політики – Верховна Рада України та Президент України; 2) суб'єкти забезпечення і реалізації правової політики – МОН України та Мін'юст України; 3) суб'єкти реалізації правової політики – центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, навчальні та культурні заклади, юридичні клініки, наукові установи, видавництва і видавничі організації, засоби масової інформації (далі – ЗМІ) у сфері правової освіти, а також правоосвітні громадські організації;

– класифікацію організаційних форм забезпечення правової освіти:
а) залежно від суб'єктів забезпечення правової освіти; б) залежно від змісту діяльності запропоновано розрізняти організаційні форми забезпечення правової освіти під час: 1) правового навчання у закладах освіти різного рівня; 2) правової інформаційно-роз'яснювальної роботи; 3) правового консультування;

набули подальшого розвитку:

– основні організаційні форми забезпечення правової освіти відповідно до таких суб'єктів: Верховна Рада України – парламентські слухання; органи виконавчої влади – наради, лекції, семінари, тренінги, флешмоби, вуличне інформування, підписання меморандумів, виїзне консультування, форуми; заклади вищої освіти (далі – ЗВО) – інтерактивні лекції, круглі столи, семінари, юридичні клініки; бібліотеки та ЗМІ – виступи, інтерв'ю, телевізійні передачі, журналістські розслідування;

– класифікація форм забезпечення правової освіти населення відповідно до юридичних наслідків: правові (нормотворчі, правозастосовні та контрольні), організаційні та матеріально-технічні форми;

– пропозиції з удосконалення адміністративно-правового законодавства в частині формування та реалізації правової освіти в умовах євроінтеграції, що стосуються, зокрема, ухвалення Концепції безперервної правової освіти населення та Закону України «Про правову освіту населення», а також внесення змін до чинних нормативно-правових актів щодо діяльності юридичних клінік як суб'єкта здійснення правової освіти; взаємодії суб'єктів, що формують та реалізують державну політику з правової освіти населення; урегулювання питання контрольних повноважень Мін'юсту України та його територіальних органів за станом правової освіти.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що висновки і пропозиції, викладені у дисертації, становлять науково-теоретичний та практичний інтерес, використовуються і можуть бути використані у:

– *науково-дослідній роботі* – положення та висновки дисертації можуть становити підґрунтя для наукових досліджень, пов’язаних із розробкою питань щодо сутності адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення (акт впровадження Науково-дослідного інституту публічного права);

– *нормотворчості* – для розробки Закону України «Про правову освіту населення», Концепції про безперервну правову освіту, надання пропозицій щодо удосконалення Закону України «Про безоплатну правову допомогу», інших нормативно-правових актів, що регулюють питання правової освіти населення;

– *правозастосуванні* – для розробки пропозицій щодо удосконалення адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення (акти впровадження Головного територіального управління юстиції Закарпатської області, Головного територіального управління юстиції у Полтавській області, Головного територіального управління юстиції у Кіровоградській області);

– *навчальному процесі* – під час викладання курсів «Адміністративне право України» та інших спеціальних курсів у юридичних закладах вищої освіти, а також написання монографій, підручників, посібників (акт впровадження Маріупольського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом).

Апробація матеріалів дисертації. Підсумки розробки проблеми в цілому, окремі її аспекти, одержані узагальнення й висновки оприлюднені дисертантом на науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми національного законодавства» (м. Кропивницький, 18 квітня 2019 р.); «Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України» (м. Харків, 11 квітня 2019 р.); «Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики» (м. Дніпро, 17 травня 2019 р.); «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 7–8 грудня 2018 р.); «Актуальні проблеми національного законодавства» (м. Кропивницький, 8 листопада

2018 р.).

Структура та обсяг дисертації відповідає предмету, меті, завданням та методології дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 231 сторінку. Список використаних джерел складається із 219 найменувань і займає 22 сторінки.

РОЗДІЛ 1: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРАВОВОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Правова освіта населення як об'єкт адміністративно-правового регулювання та один із напрямів правової політики держави.

На сьогодні проблема розвитку правової освіти є нагальною в умовах побудови сучасної правової держави. Адже демократичні процеси, що відбуваються в Україні, здійснюються на тлі поширеної зневаги до права, яка виявляється у недотриманні конституційних прав і свобод громадян; ухваленні законів, що не відповідають Конституції України; порушенні державними органами, відомчими і посадовими особами встановлених державою приписів; прояві правового нігілізму та крайнього ступеню деформації правосвідомості, що призводить до криміналізації суспільних відносин, поширення корупції тощо. Отже, основні зусилля слід спрямувати на забезпечення реалізації правової політики держави щодо розвитку правової освіти населення.

Актуальність зазначеної теми підтверджується значною кількістю наукових доробок зарубіжних та вітчизняних учених, предметом дослідження яких є проблеми реалізації правової освіти в Україні, серед яких: Є. Аграновська, С. Алексєєв, Ю. Битяк, Л. Герасіна, В. Головченко, А. Гетьман, О. Данильян, О. Дзьобань, Г. Дехтяр, Ю. Калиновський, Г. Клімова, С. Максимов, Є. Мануйлов, А. Олійник, О. Петришин, Н. Поліщук, Л. Рябовол, О. Скакун, В. Тацій, М. Требіна та ін.

Питання правової освіти було певною мірою актуальним в різні історичні періоди, що залежало насамперед від соціально-економічного та політичного розвитку нашої держави. Якщо здійснити невеликий екскурс в історію становлення правової освіти, то зауважимо, що ідея захисту прав людини виникла у найдавніші часи людської історії. Так, в античній культурі

Сократом, Платоном, Аристотелем було сформовано традиційне для європейських країн уявлення про громадянські чесноти як невід’ємні риси громадянина, де важливе місце посідала законослухняність [70, с.20]. Платон, визначав поняття доброчесної поведінки як справедливе ставлення до закону [4, 428], Аристотель акцентував на особливій ролі закону у вихованні доброчесності. В епоху Відродження виконання громадянського обов’язку пов’язувалося з дотриманням та виконанням закону. Ці традиції було розвинуто у працях мислителів епохи Просвітництва [70, с. 20].

Що стосується становлення правової освіти за часів Київської Русі, то слід акцентувати, що до прийняття християнства «діяли правові звичаї, які сформувалися протягом століть у племінних союзах і не були універсальними, тому правова освіта реалізовувалася на той час не конкретними інституціями, а в процесі правозастосовної практики [84, с. 32]. Прийняття християнства сприяло поширенню писемності, запровадженню освіти. У школах, окрім арифметики, граматики, риторики, вивчали звід законів «Руська правда», який передбачав захист особистих прав людини – бояр, вільних общинників, навіть залежних людей (закупів, холопів) і рабів. Так, ст.ст. 56-62 Руської Правди беруть під захист закупа (наймита), якого скривдить господар, відбере його власне майно, поб’є безглуздо, перебуваючи п’яним, або продасть в холопи. За вчинення подібних дій господар повинен не лише відшкодувати матеріальні збитки потерпілого, надати йому свободу від зобов’язань, а й сплатити за кривду штраф, сума якого залежить від вчиненої кривди, порушення особистих і майнових прав. Додержуючись принципу законності, законодавець Правди передбачає захист закупа від образ і кривди господаря, можливість звернення потерпілого до суду, який повинен «дати йому правду». Отже, незважаючи на соціальну і майнову диференціацію населення Русі, законодавець прагнув утвердити начала рівноправності в державі, як вона розумілась у ті часи [46, с. 8].

На землях України, які входили до складу Росії, наприкінці XVIII ст., на кшталт європейських країн, до програм в школах та гімназіях стали включати

навчальні курси із законодавства. У цьому сенсі заслуговує на увагу найбільш популярний на той час посібник «книга для читання визначена в народних міських училищах Російської імперії, видана за височайшим повелінням царської Імператриці Катерини Другої, «О должностях человека и гражданина», видана у 1788 році. У ньому знаходимо вказівки на необхідність поважати свої права та права інших, закон у цілому, а також на дії у разі порушення прав. Так, у главі 5 «Об обязательствах подданных вообще» йдеться: «Вообще долг каждого подданного есть быть послушну, по введенным законам себе управлять и оныя высокопочитать; в обиде от другого или в ссоре своей с другим, не самому за себя отомщевать и по своему хотению поступать, но искать помощи от власти и жалобы свои по предписанному порядку призводить; а в ожидании решения быть спокойну и по приговору судьи себя располагать» [85, с. 100]. Однак, як зауважує О. Марасинова, звертає на себе увагу повна відсутність у тексті посібника конфліктного протиставлення термінів «громадянин» і «підданий» [77, с. 33]. Вони використовуються у тексті як синоніми. Подібне слововживання свідчило насамперед про те, що в середині XVIII ст. і для влади, і для більшості сучасників поняття «громадянин» не було символом протистояння абсолютизму. У той час як, за словами політичних діячів Жозефа Шеньє та Бенжамена Констана, які наводить у своїй праці О. Марасинова, «п'ять мільйонів французів загинули для того, щоб не бути підданими» [77, с. 15; 17].

У цьому сенсі правова освіта в Росії, на відміну від Європи, була спрямована на виховання підданих, які «должны иметь совершенную доверенность к высшему разуму верховных своих начальников, на благость их полагаться и твердо уповать, что повелевающие ведают, что государству, подданным и вообще всему гражданскому обществу полезно, и что они ничего инаго не желают, кроме того, что обществу за полезное признают» [85, с. 90]. Слід зауважити, що ставлення до людини як до підданого, а не громадянина стало наслідком для багатьох поколінь українців, сягнувши й до радянських часів.

Важливу роль у розвитку правової освіти на українських територіях відігравали також вищі навчальні заклади. У ХІХ ст., на територіях України, які входили до складу як Російської імперії, так і Польщі, Австро-Угорщини чи Румунії, було створено низку університетів, які мали юридичні факультети, що стали у той період основними осередками правової освіти – Харківський (1805 р.), Київський (1834 р.), Одеський (1865 р.), Чернівецький (1875 р.) [207, с. 7]. Процес правової освіти відбувався за рахунок популяризації законодавства та викладання правових дисциплін у різних навчальних закладах. Так, навчальний план Київського колегіуму, у майбутньому – Києво-Могилянської академії, передбачав викладання не тільки слов'янської, грецької, латинської і польської мов, а й вивчення правознавства. Діяльність Києво-Могилянської академії сприяла формуванню національної свідомості українців, їхньої правової культури; спонукала до розуміння необхідності захищати і виборювати в собі право бути вільними і рівними серед інших народів [203, с. 135]. Наприкінці 50-х років ХІХ століття в Україні було вже 18 гімназій, де викладалося законодавство (у містах Харків, Київ, Одеса – по дві, в інших містах – по одній) [207, с. 140]. Однак, правова освіта цього періоду була також спрямована на виховання законослухняного підданого, а також на підготовку фахівців у галузі права.

Лише на початку ХХ ст. підходи до правової освіти значно наблизились до європейського розуміння ролі права, коли на перший план вийшов суспільно-патріотичний підхід до сутності та цілей громадянського виховання. Як зауважують А.П. Гетьман та О.Г. Данильян, значна робота з розширення правової освіти була проведена у період існування Української Народної Республіки: відкрився Український народний університет (1917 р.), у якому, крім історико-філологічного й фізико-математичного факультетів, був також і правовий. Подібні навчальні заклади було відкрито в Миколаєві, Харкові, Одесі, а також були розроблені проекти і виділені асигнування на створення національних університетів в Умані та Кам'янці-Подільському. Значну роль у правовій освіті у цей період відігравали осередки товариства

«Просвіта», ініціаторами яких були українська інтелігенція та політичні діячі, зокрема М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Винниченко, Б. Грінченко, С. Васильченко, П. Тичина, О. Олесь та ін. Ці осередки знайомили населення з рішеннями Українського національного конгресу, універсалами Центральної Ради та ін. [203, с. 140-141].

Слід зауважити, що починаючи з 30-х років минулого століття до 50-х років освіта обмежувалася лише вивченням Конституції СРСР у межах навчальних закладів різних рівнів. Завданнями правової освіти молоді у цей період було: привчити їх до суворого дотримання основних прав і обов'язків громадянина не через примус, а з власних переконань; долучити молодь до активної участі у боротьбі за дотримання соціалістичної законності; виховати почуття господаря країни; попередити правопорушення [211, с. 50]. Правова освіта населення у другій половині XX ст. до проголошення незалежності України характеризувалася залученням до неї державних органів, громадських організацій, культурних та наукових установ, засобів масової інформації, трудових та учнівських колективів. Особлива роль відводилася представникам правоохоронних органів, судів, прокуратури та адвокатури, які проводили зустрічі, лекції, бесіди в трудових та учнівських колективах. Однак, діяльність з правової освіти була занадто заполітизованою та характеризувалася домінуванням марксистсько-ленінської ідеології; превалюванням принципу партійності у правовиховній діяльності; виховання було спрямоване на формування комуністичної правосвідомості та правової культури населення [203]. Часто заходи, незважаючи на їх систематичність та плановість, проводилися формально, без урахування потреб та інтересів аудиторії.

З набуттям Україною незалежності актуалізувалася проблема правової освіти, що було обумовлено необхідністю формування громадянина з активною життєвою позицією, здатного захистити свої права та свободи. Цей історичний період характеризувався глобальними змінами в усіх сферах суспільного життя, що сприяло формуванню абсолютно нових, прогресивних засад розвитку правової освіти. Основним принципом державної політики у

сфері освіти стає людиноцентризм, тобто людина проголошується найвищою цінністю у суспільстві, від якої залежить добробут і розвиток держави. Після підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами пріоритетним завданням освіти стає також «створення такої сукупності умов розвитку людини, які забезпечать готовність особи жити й успішно діяти у світі гуманітарних цінностей сучасної Європи» [192]. Усе викладене вимагало наукового дослідження проблем становлення, функціонування, розвитку правової освіти. У цей час з'являються наукові доробки таких дослідників, як С. В. Богачов [8], Л. В. Висоцька [12], А. М. Гуз [24], О. П. Ковальська [62], М. П. Мартинов [78], О. В. Фатхутдінова [199]. Праці цих науковців присвячені аналізу різних питань правової освіти, зокрема генези правової освіти населення в Україні, особливості її становлення та розвитку, її утвердження як складової вітчизняної освітньої системи [8, с. 4]; пошуку ефективних шляхів розвитку шкільної правової освіти на основі комплексного історичного аналізу теоретико-методологічних засад її становлення в незалежній Україні [24, с. 4]; створенню науково обґрунтованої та експериментально перевіреної моделі системи управління правовою освітою учнів у загальноосвітньому навчальному закладі [62, с. 5]; розгляду аспектів впливу правової освіти на формування свідомості особистості [199, с. 5].

Отже, стислий аналіз генези правової освіти свідчить, що на всіх етапах історичного розвитку правова освіта поступово стає функцією держави, а її зміст змінюється залежно від соціально-економічної, політичної, культурної трансформації суспільства: від виховання законослухняного підданого до виховання законослухняного громадянина, а пізніше – до формування «нового» громадянина, який усвідомлює свої права та обов'язки та у разі необхідності може їх захистити.

Окрім того, дослідження генези правової освіти свідчить про переважний розгляд її як складової системи освіти, зокрема у контексті шкільної освіти. На сьогодні відсутнє комплексне дослідження правової

освіти населення як окремого виду діяльності державних та недержавних закладів, установ, організацій. Акцентуємо, що у дисертаційному дослідженні, характеризуючи адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення, ми будемо виходити з розуміння правової освіти як одного з напрямів правової політики держави та як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

В. Тертичка, аналізуючи дефініційне визначення поняття «політика», зауважує, що некоректне застосування цього терміна у науковій літературі пов'язане насамперед з нерозрізненням понять «policy» та «politics» під час їх перекладу. Останнє розуміється як сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у межах реалізації визначеної проблеми чи інтересу. «Policy» розуміється як план дій, напрям дій, який визначається державою та іншими суб'єктами державної політики [189, с.66].

Досліджуючи теоретико-методологічні засади забезпечення політики держави щодо правової освіти населення, ми будемо виходити з розуміння політики як «policy». У цьому сенсі державна політика тлумачиться як «діяльність органів державної влади з досягнення визначених цілей і вирішення суспільних проблем» [23]; «напрямок дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем» [217]; «відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність уряду щодо певної проблеми, здійснюваної ним безпосередньо чи опосередковано, яка впливає на життя суспільства» [172]; «відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми чи сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства» [189, с. 82-83].

Крім того, державна політика поділяється за напрямами залежно від змісту проблем і питань, що необхідно вирішити органам влади та державного управління у певній сфері або галузі забезпечення суспільного розвитку чи економіки [38, с.14]. Аналізуючи правову освіту як напрям державної

політики, зауважимо, що вона є структурним компонентом освіти у цілому, тому належить до такого напрямку державної політики, як соціальний, зокрема його підвиду – освітньої політики. При цьому правова освіта є також напрямом правової політики, зміст якої визначає сукупність «цілей, заходів, завдань, програм, установок, що реалізуються у сфері дії права і за допомогою права» [38, с. 20].

Отже, правова освіта як напрям державної політики є складовою освітньої та правової політики держави, що являє собою офіційно визнану, цілеспрямовану, організаційну діяльність держави в особі суб'єктів, відповідальних за вироблення та реалізацію цієї політики, спрямовану на ефективну та результативну реалізацію стратегічних цілей, завдань, програм правової освіти як одного з ключових факторів розвитку демократичного суспільства.

З огляду на викладене, можна визначити притаманні правовій освіті у цьому сенсі ознаки, до яких слід віднести такі:

- 1) здійснюється державою в особі відповідальних за вироблення та реалізацію цієї політики органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування на підставі відповідних нормативно-правових актів;
- 2) є спрямованою на досягнення стратегічних цілей правової освіти, що полягають у визначенні філософії, стратегій пріоритетів тощо;
- 3) є одним із ключових факторів реалізації демократичних процесів, необхідних для вирішення сучасних проблем становлення правової демократичної держави;
- 4) відповідає сучасним вимогам суспільства, які є основою усіх перетворень у суспільстві, тобто має здатність реагувати на зміни політичного, економічного, соціального, культурного розвитку країни;
- 5) є безперервною, тобто здійснюється протягом життя людини;
- 6) задовольняє правові потреби як держави у цілому, так і окремої особистості, зокрема;

7) враховує як особливості та традиції національної правової системи, так і відповідає світовим тенденціям розвитку правової освіти;

8) є доступною, що досягається шляхом створення рівних можливостей для кожного, незалежно від національності, статі, віросповідання, мови тощо, а також;

9) її реалізація передбачає взаємодію державних органів з регіональними структурами та міжнародними організаціями й установами.

Зауважимо, що правова освіта є предметом дослідження багатьох наук, зокрема філософії, педагогіки, права. Філософія розглядає сутність і природу всіх явищ у правовому освітньому процесі, зокрема: онтологію, логіку, аксіологію, етику, методологію правової освіти[192].

Педагогіка розглядає правову освіту як складову системи освіти в цілому. Правова освіта у педагогіці розуміється найчастіше як процес і результат засвоєння людиною системи правових знань і набуття практичних навичок їх реалізації, спрямованих на формування у осіб, що навчаються активної життєвої позиції у правовій сфері. При цьому педагогіка акцентує на зв'язку правової освіти із правовим вихованням.

У праві правова освіта визначається як цілеспрямований процес правового навчання в системі освіти юридичного (професійно-правового) і неюридичного профілю, що полягає у передаванні, накопиченні та засвоєнні знань, умінь і навичок правового характеру (школі, коледжі, інституті) [178]; конкретний вид навчального процесу, під час якого члени суспільства під керівництвом досвідчених юристів оволодівають правовими знаннями, навичками, вміннями реалізації правових норм, який здійснюється через систему навчальних закладів юридичного і неюридичного профілю, через спеціалізовані організації, шляхом самостійного вивчення права [93, с. 158]; структурний компонент освіти в Україні, процес набуття правових знань, навичок та вмінь, формування поваги до права, закону, прав і свобод людини, відповідних правових орієнтацій та оцінок, правових поведінкових установок і мотивів правомірної поведінки [89]; система виховних навчальних дій,

спрямованих на формування умов для формування поваги до права, власних уявлень і настанов, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства, концепцій, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи та правомірної реалізації її громадянської позиції; це єдина загальнодержавна система усвідомлення ролі і дієвості права, вивчення чинного законодавства; невід’ємна частина загальної культури громадянина, умова формування правосвідомості [88]. Відповідно до Національної програми правової освіти населення, затвердженої указом Президента України від 18.10.2001, правова освіта населення полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов’язків [145].

Таким чином, правова освіта у правовій науці тлумачиться як процес, як система і як результат. При цьому процес передбачає набуття правових знань, навичок та вмінь реалізації правових норм у повсякденному житті.

Система правової освіти розуміється як система суб’єктів реалізації правової освіти, система навчальних закладів, система засобів виховного та навчального впливу, система уявлень, настанов, концепцій тощо. Відповідно до Закону України «Про освіту», система освіти – це «сукупність складників освіти, рівнів і ступенів освіти, кваліфікацій, освітніх програм, стандартів освіти, ліцензійних умов, закладів освіти та інших суб’єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також нормативно-правових актів, що регулюють відносини між ними» [149]. У цьому сенсі правова освіта охоплює всі види освіти – формальну, неформальну, інформальну; усі складники освіти – дошкільну освіту; повну загальну середню освіту; позашкільну освіту; спеціалізовану освіту; професійну (професійно-технічну) освіту; фахову передвищу освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; усі форми здобуття освіти – очну, заочну, дистанційну.

Систему суб'єктів правової освіти становлять Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України (далі – КМУ), МОН України, Мін'юст України, інші центральні органи виконавчої влади, до компетенції яких належить реалізація правової освіти населення, їх територіальні органи, органи місцевого самоврядування, громадські організації. Окрім того, згідно з Національною програмою правової освіти населення [145] державну політику у сфері правової освіти здійснюють такі інституції, як Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення, Академія правових наук України та Інститут держави і права імені В.М.Корецького Національної академії наук України, Національна юридична бібліотека, державні ЗМІ, державні заклади, підприємства та організації культури.

Систему законодавства у сфері правової освіти становлять Конституція України, міжнародні нормативно-правові акти, ратифікованих Верховною Радою України, закони України, укази Президента України, постанови та розпорядження КМУ, накази МОН України та Мін'юсту України, інші підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють питання правової освіти населення.

Результатом правової освіти є створення умов для набуття правових знань, а також формування правових поведінкових установок і мотивів правомірної поведінки. Так, результатом правової освіти повинно стати: підвищення рівня правової культури як окремих громадян, так і суспільства в цілому; формування у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, а також подолання правового нігілізму; поліпшення якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищення ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти; підвищення рівня правової поінформованості населення [145].

Слід зауважити, що з огляду на свою публічність правовідносини у сфері формування і реалізації державної освітньої політики у цілому та правової освіти, зокрема, пов'язані з адміністративним правом, оскільки останнє регулює стосунки у галузі, де головним об'єктом є державне управління.

У цьому сенсі слід говорити про правову освіту як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Аналіз цього питання слід розпочати із визначення поняття «адміністративно-правове регулювання», яке у науці адміністративного права розглядається як: цілеспрямований вплив на суспільні відносини у сфері державного управління системи адміністративно-правових засобів регулювання, закріплених в нормах чинного законодавства [191]; цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб нормального функціонування громадянського суспільства та держави [1, с.323–324]; упорядкування суспільних відносин уповноваженими на те державою органами, їх юридичне закріплення за допомогою правових норм, охорона, реалізація і розвиток [25, с.48].

Отже, адміністративно-правове регулювання характеризується владним впливом на суспільні відносини; його нормативним та організаційним забезпеченням; системою адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на об'єкт регулювання. Зауважимо при цьому, що наведені положення характеризують адміністративно-правове регулювання у широкому розумінні.

Як акцентують О.М. Гумін та Є.В. Пряхін, у вузькому розумінні визначення буде змінюватися у зв'язку із тим, про які суспільні відносини буде йтися [25, с.48]. Таким чином, визначаючи адміністративно-правове регулювання у сфері правової освіти зазначимо, що це врегульована нормами адміністративного законодавства цілеспрямована, систематична, послідовна діяльність органів публічної адміністрації, спрямована на упорядкування

суспільних відносин у сфері правової освіти, їх реалізацію, розвиток та охорону за допомогою адміністративно-правових заходів відповідно до потреб ефективного розвитку як окремої особистості, так і держави у цілому.

З визначення випливає, що адміністративно-правовому регулюванню правової освіти притаманні такі ознаки: 1) має державно-вольовий характер, оскільки владним суб'єктом виступає держава. Слід зауважити, що з процесом децентралізації освіти пов'язана передача повноважень від центральних органів виконавчої влади до місцевих органів, що суттєво позначилося на владному характері адміністративно-правового регулювання у досліджуваній сфері, яке зберігається в основному на рівні видання законодавчих актів та контролю за діяльністю територіальних органів; 2) має нормативно-правове закріплення, тобто здійснюється на підставі чинних нормативно-правових актів, що регулюють питання забезпечення та реалізації правової освіти; 3) вплив на об'єкт регулювання здійснюється усією системою адміністративно-правових засобів; 4) характеризується цілеспрямованістю діяльності суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері правової освіти, її системністю та послідовністю.

Зміст адміністративно-правового регулювання правової освіти встановлюється через визначення мети, завдань, принципів, форм та методів такого регулювання.

На сьогодні Національна програма правової освіти населення – це єдиний документ, що визначає мету, завдання, основні напрями та заходи реалізації правової освіти. Так, метою правової освіти є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права [145].

До основних завдань Національна програма відносить: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін

та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері [145].

Що стосується принципів правової освіти, зауважимо, що вони є керівними ідеями, які визначають зміст та спрямованість адміністративно-правового регулювання. Однак, на слушну думку Р.З. Лівшиця, їх не можна зводити лише до ідеї. «Як саме право не зводиться до ідей, а охоплює і норми, і соціальні відносини, так і його принципи виходять за межі тільки ідей і знаходять нормативний та правозастосовчий зміст» [74, с. 195]. При цьому принципи відбивають тільки провідні ідеї, які суттєво впливають на регулювання суспільних відносин. Характеризуючи систему принципів правової освіти, пропонуємо виокремити серед них:

а) загальноправові – верховенство права, законність, гуманізм, людиноцентризм, рівність, демократизм;

б) загальноосвітні, визначені у Законі України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [149], що розкривають сутність, специфічність адміністративно-правового регулювання галузі освіти у цілому, – державно-вольового характеру; доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками; свобода у виборі видів, форм і темпу здобуття освіти, освітньої програми, закладу освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності; академічна свобода; децентралізація освіти;

в) спеціально-професійні, що характерні для правової освіти як процесу набуття правових знань. Зауважимо, що серед цих принципів М.П. Требін зазначає принципи цілеспрямованості, науковості, системності, послідовності й наступності, органічного зв'язку правової освіти з повсякденним життям, здійснення правової освіти в колективі й за допомогою колективу,

всеохоплюючого характеру процесу правової освіти, суворого врахування вікових та інших індивідуально-особистісних особливостей громадян, конкретний підхід до кожного з них; сполучення вимогливості й поваги до особи в процесі правової освіти; сполучення методів переконання, заохочення й примусу [193, с.38].

Однак, враховуючи те, що принципи під впливом постійного розвитку суспільних відносин зазнають трансформаційних змін, на нашу думку, слід у зазначеній групі принципів виокремити такі, як: 1) наскрізність правової освіти, що передбачає отримання правових знань не лише під час вивчення правознавства, а й у розрізі інших предметів, наприклад, історії та суспільствознавства; 2) безперервність правової освіти, яка полягає у здобуванні правових знань на всіх етапах життя у різних контекстах (формальному, неформальному та інформальному) з огляду на потреби особи та суспільства; 3) принцип діяльнісного підходу у правовій освіті, що передбачає спрямованість процесу надання правових знань на формування умінь застосування цих знань на практиці з метою захисту своїх прав та інтересів, а також прав та інтересів інших осіб у разі їх порушення; 4) принцип варіативності правової освіти, що полягає у можливості як для суб'єктів реалізації правової освіти, так і для осіб, які навчаються, широкого вибору різних освітніх програм, форм правової освіти та шляхів їх запровадження, що пов'язано із диференціацією та індивідуалізацією правової освіти; 5) відповідність правової освіти світовому рівню, що характеризує інтеграцію правової освіти у міжнародний освітній простір, а також імплементацію норм європейського права у сфері правової освіти до відповідного національного законодавства.

Отже, для характеристики правової освіти як об'єкта адміністративно-правового регулювання важливим є визначення системи принципів, відповідно до яких визначається зміст, форми, засоби, методи цього регулювання. Викладене свідчить також про необхідність нормативного закріплення принципів правової освіти у чинній Національній програмі

правової освіти населення, а також у запропонованих Концепції безперервної правової освіти населення та законі «Про правову освіту», оскільки саме це надає визначеним принципам загальнообов'язкового характеру.

Зауважимо, що всі визначені складові будуть детально досліджені у наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

Аналіз питання правової освіти населення як об'єкта адміністративно-правового регулювання та одного з напрямів політики держави дозволяє зробити певні висновки, що полягають у такому:

стислий аналіз генези правової освіти свідчить, по-перше, про трансформацію змісту правової освіти на всіх етапах історичного розвитку залежно від соціально-економічної, політичної, культурної трансформації суспільства; по-друге, про дослідження цього поняття як складової системи освіти, зокрема у контексті шкільної освіти; по-третє, про відсутність комплексного дослідження правової освіти населення як окремого виду діяльності органів публічної адміністрації;

правова освіта як напрям державної політики є складовою освітньої та правової політики держави, що являє собою офіційно визнану, цілеспрямовану, організаційну діяльність держави в особі суб'єктів, відповідальних за вироблення та реалізацію цієї політики, спрямовану на ефективну та результативну реалізацію стратегічних цілей, завдань, програм правової освіти як одного з ключових факторів розвитку демократичного суспільства;

основними ознаками правової освіти як напрямку державної політики є: здійснюється державою в особі відповідальних за вироблення та реалізацію цієї політики органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування на підставі відповідних нормативно-правових актів; є діями, спрямованими на досягнення стратегічних цілей правової освіти, що полягають у визначенні філософії, стратегій пріоритетів тощо; є одним із ключових факторів щодо реалізації демократичних процесів, необхідних для вирішення сучасних проблем становлення правової демократичної держави;

відповідає сучасним вимогам суспільства, які є основою усіх перетворень у суспільстві, тобто має здатність реагувати на зміни політичного, економічного, соціального, культурного тощо розвитку країни; є безперервною, тобто здійснюється протягом життя людини; задовольняє правові потреби як держави у цілому, так і окремої особистості, зокрема; враховує як особливості та традиції національної правової системи, так і відповідає світовим тенденціям розвитку правової освіти; є доступною, що досягається шляхом створення рівних можливостей для кожного, незалежно від національності, статі, віросповідання, мови тощо; її реалізація передбачає взаємодію державних органів з регіональними структурами та міжнародними організаціями й установами;

правова освіта як об'єкт адміністративно-правового регулювання тлумачиться: а) як процес, що передбачає набуття правових знань, навичок та вмінь реалізації правових норм у повсякденному житті; б) як система – система суб'єктів реалізації правової освіти, система законодавства, що регулює відносини у сфері правової освіти, система навчальних закладів, система засобів виховного та навчального впливу тощо; в) як результат – результатом правової освіти є створення умов для набуття правових знань, а також формування правових поведінкових установок і мотивів правомірної поведінки;

сутність адміністративно-правового регулювання правової освіти полягає у врегульованій нормами адміністративного законодавства цілеспрямованій, систематичній, послідовній діяльності органів публічної адміністрації, спрямованої на упорядкування суспільних відносин у сфері правової освіти, їх реалізацію, розвиток та охорону за допомогою адміністративно-правових заходів;

визначено характерні ознаки адміністративно-правового регулювання правової освіти, до яких віднесено: 1) має державно-вольовий характер, оскільки владним суб'єктом виступає держава; 2) має нормативно-правове закріплення, тобто здійснюється на підставі чинних нормативно-правових

актів, що регулюють питання забезпечення та реалізації правової освіти; 3) вплив на об'єкт регулювання здійснюється усією системою адміністративно-правових засобів; 4) характеризується цілеспрямованістю діяльності суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері правової освіти, її системністю та послідовністю;

охарактеризовано мету, завдання і принципи правової освіти як об'єкта адміністративно-правового регулювання. У системі принципів запропоновано виокремити: а) загальноправові – верховенство права, законність, гуманізм, людиноцентризм, рівність, демократизм; б) загальноосвітні, що розкривають сутність, специфічність адміністративно-правового регулювання галузі освіти у цілому, зокрема державно-вольового характеру; доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками; свобода у виборі видів, форм і темпу здобуття освіти, освітньої програми, закладу освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності; академічна свобода; децентралізація освіти; в) спеціально-професійні, що характерні для правової освіти як процесу набуття правових знань – наскрізність правової освіти; безперервність правової освіти; принцип діяльнісного підходу у правовій освіті; принцип варіативності правової освіти, відповідність правової освіти світовому рівню;

запропоновано закріпити принципи правової освіти у чинній Національній програмі правової освіти населення, а також у запропонованих Концепції правової освіти населення та законі «Про правову освіту».

1.2. Нормативно-правове забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення

Розробка дієвої законодавчої бази є невід'ємною умовою формування та реалізації державної політики у сфері правової освіти населення. Нормативно-правові акти, будучи формами вираження права, зумовлюють юридичну силу і

дійсність правових норм, межі їх дії, обов'язковість та інші властивості. Ефективність нормативно-правового регулювання суспільних відносин багато в чому залежить від єдності і несуперечливості правової системи, впорядкованості та визначеності співвідношень джерел права [43, с. 3].

Дослідженню поняття нормативно-правового акта, їх ієрархії, питань підготовки тощо присвятили праці таких науковців, як С.С. Алексєєв, М.С. Кельман, О. Ю. Коцюбинська, А.С. Піголкін, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, О.Г. Саміло, О.Ф. Скакун, Ю.О. Тихомиров, М.В. Цвік та інші. Адміністративно-правове регулювання суспільних відносин стало предметом вивчення таких дослідників, як В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, С.В. Ківалов, Т. О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О. В. Кузьменко, В.В.Лапаєва, Р. С. Мельник, В.Н. Протасов, В. Д. Сорокин, Ю. М. Старілов, С. Г. Стеценко та інші. Нормативно-правове забезпечення правової освіти досліджували О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, Я.В. Зубова, Ю.Ю. Калиновський, С.І. Максимов, О.С. Полякова, В.Я. Тацій, М.П. Требін та інші.

Правове регулювання суспільних відносин у сфері правової освіти населення в Україні здійснюється цілісною системою джерел права, що складається із законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів. На законодавчому рівні спроба визначення поняття «нормативно-правовий акт» була зроблена у проекті Закону України «Про нормативно-правові акти» від 21.01.2008 №1343-1 – нормативно-правовий акт – офіційний документ, прийнятий (виданий) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законом формі та порядку, який встановлює норми права для неозначеного кола осіб і розрахований на неодноразове застосування [147]. Однак, найчастіше тлумачення цієї дефініції знаходимо у науковій літературі: офіційний акт-волевиявлення (рішення) уповноважених суб'єктів права, що встановлює (змінює, скасовує) правові норми з метою регулювання суспільних відносин [176, с. 330]; офіційний акт-документ компетентних суб'єктів правотворчості, який містить норми права, що забезпечуються державою. Він є однією з форм

існування та вираження норм права, є основною формою права для багатьох правових систем сучасності. [11]; офіційний письмовий документ, прийнятий чи виданий уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, що спрямований на регулювання суспільних відносин, містить нормативні приписи (має неперсоніфікований характер, розрахований на багаторазове застосування, і його дія не вичерпується одноразовим виконанням) [76, с. 124] тощо.

Отже, характеризуючи нормативно-правовий акт слід акцентувати на тому, що він є офіційним документом, письмовим документом, приймається уповноваженим суб'єктом відповідно до певної процедури, закріплює нові або змінює (доповнює, скасовує) діючі норми права, регулює певні суспільні відносини, має неперсоніфікований характер, розрахований на багаторазове застосування, офіційно в установленому порядку доводиться до відома населення.

Кожний нормативно-правовий акт посідає «чітко визначене місце серед інших нормативних актів, відповідно до субординації за юридичною силою» [176], створюючи певну систему. При цьому система нормативно-правових актів являє собою упорядковану відповідно до обраного критерію сукупність нормативно-правових актів. Такими критеріями можуть бути: юридична сила, відповідно до якого виокремлюють закони та підзаконні акти; суб'єкти правотворчості – виділяють акти, прийняті народом, главою держави, органами законодавчої, виконавчої влади, органами місцевого самоврядування; обсяг і характер дії – акти загальної дії, акти обмеженої дії (спеціальні), акти виняткової дії (надзвичайної); галузева належність – акти, які містять норми конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, сімейного права тощо; зовнішня форма вираження – закони, укази, постанови, рішення, розпорядження, накази тощо [48, с. 281].

У дисертаційному дослідженні ми будемо виходити з класифікації нормативно-правових актів за юридичною силою. У цьому сенсі систему

нормативно-правових актів у сфері правової освіти населення становлять закони України та підзаконні нормативно-правові акти, до яких належать нормативно-правові акти Президента України, нормативно-правові акти КМУ, МОН України, Мін'юсту України та їх територіальних органів, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування й локальні нормативно-правові акти, а також міжнародні нормативно-правові акти, ратифіковані Верховною радою України.

Що стосується регламентації правової освіти у Конституції України як законодавчого акта, що має найвищу юридичну силу, то слід виходити з того положення, що правова освіта розглядається як частина системи освіти. Отже, у цьому сенсі Конституція України закріплює право кожного на освіту (ст. 53); право знати свої права та обов'язки (ст. 57); право на захист своїх прав будь-якими не забороненими законом способами (ст. 55); право на професійну правничу допомогу (ст. 59). З огляду на те, що правова освіта передбачає набуття особами знань про права та обов'язки, слід акцентувати на рівності всіх людей у своїй гідності та правах (ст. 21); на праві кожного на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення (ст. 50) тощо[67].

Ці Конституційні положення знайшли своє відображення у законах та підзаконних нормативно-правових актах, що регулюють питання правової освіти населення.

Характеризуючи нормативно-правове забезпечення правової освіти населення на рівні законів України, зауважимо, що на сьогодні відсутній Закон України «Про правову освіту», який би регулював питання організації та реалізації правової освіти у цілому. Отже, акцентуємо, що в чинних на сьогодні законах, що регулюють різні сфери суспільного життя, наявні окремі норми, які тією чи іншою мірою стосуються питань правової освіти. Оскільки правова освіта розглядається як складова системи освіти, характеристику цих норм прочнемо із законів України у галузі освіти, серед яких Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII, Закон України «Про дошкільну

освіту» від 11.07.2001 № 2628-III, Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 № 651-XIV, Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10.02.1998 № 103/98-ВР, Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII, Закон України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 № 1841-III. У більшості з названих законів визначені відповідні завдання, серед яких можна виокремити й ті, що тією чи іншою мірою стосуються правової освіти. Наприклад, Закон України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 № 2628-III закріплює завдання формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду [107]. Закон «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 № 651-XIV передбачає формування громадянина України; виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина; реалізацію права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй [109]. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII до основних завдань закладу вищої освіти відносить формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах; поширення знань серед населення, підвищення освітнього і культурного рівня громадян [97]. Закон України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 № 1841-III визначає такі завдання, як виховання громадянина України; формування її соціально-громадського досвіду; виховання у вихованців, учнів і слухачів поваги до Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед

законом за свої дії; виховання у вихованців, учнів і слухачів патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей Українського народу, а також інших націй і народів [151].

Отже, як бачимо, лише у Законах «Про вищу освіту» та «Про позашкільну освіту» згадується про правове виховання, хоча вони, як і решта наведених нормативно-правових актів, не містять безпосередньої вказівки на завдання у сфері правової освіти.

Окрім того, зазначені вище закони, що регулюють галузь освіти, не відображають положень Національної доктрини розвитку освіти щодо забезпечення державою правової освіти, а також наступності та безперервності освіти [143], Національної програми правової освіти населення щодо надання правової освіти в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти [145], що призводить до їх декларативності.

З огляду на викладене пропонуємо ст. 7 «Завдання дошкільної освіти» Закону України «Про дошкільну освіту» доповнити абзацом «формування у дітей правової компетентності, що відповідає віку»;

ст. 5 «Завдання загальної середньої освіти» Закону України «Про загальну середню освіту» доповнити абзацом «формування у дітей правової компетентності, що відповідає віку»;

ст. 26 «Основні завдання закладу вищої освіти» Закону України «Про вищу освіту» доповнити абзацом «формування у осіб, що навчаються, правової компетентності, що відповідає обраному ступеню вищої освіти та фаху».

На нашу думку, демократичні перетворення в політичному та економічному житті, що відбуваються в Україні під впливом процесів глобалізації та інтеграції у європейський простір, вимагають докорінних змін у підготовці спеціалістів різного фаху. На сьогодні вони повинні мати не лише фахові знання, а й знання, що допоможуть їм забезпечити й життєву компетентність, до якої належать знання з права. Правова освіта є необхідною

складовою підготовки будь-якого фахівця, оскільки є одним із визначальних чинників стабільної правової системи. При цьому у підготовці фахівців за окремими професіями правова (юридична) освіта є частиною фахової освіти. Йдеться насамперед про підготовку спеціалістів для роботи в державних органах, судах, адвокатурі, правоохоронних органах тощо. Ці питання регулюються законами України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII, «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI, «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. Ці закони містять вимоги щодо професійної компетентності фахівців, проведення конкурсу на зайняття певних посад, проведення атестації, кваліфікаційного оцінювання тощо.

Так, становлення демократичної, правової, соціальної держави, розвиток засад громадянського суспільства, інтеграція України в Європейське співтовариство, проведення адміністративної реформи, зокрема реформи системи державної служби, передбачають підготовку висококваліфікованих управлінців, розширення професійної підготовки фахівців державного управління [139]. У зв'язку із викладеним, Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [104] передбачає проведення конкурсу на зайняття вакантної посади державної служби, який проводиться відповідно до Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби. Зазначений Порядок (п.п. 26-29) передбачає обов'язок кандидата, документи якого пройшли відповідну перевірку, пройти тестування на знання законодавства з метою визначення рівня знань Конституції України, законодавства про державну службу, антикорупційного та іншого законодавства [125]. Наведені норми збігаються з положеннями Національної програми правової освіти населення щодо забезпечення обов'язкового надання державним службовцям під час їх підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації комплексу знань з питань правового забезпечення державного управління та державної служби, що включатиме вивчення основ правознавства, відповідних актів законодавства [145].

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII регламентує проведення кваліфікаційного оцінювання суддів Вищою кваліфікаційною комісією суддів України з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді за визначеними законом критеріями, до яких належить професійна компетентність. Встановлення відповідності судді (кандидата на посаду судді) критерію професійної компетентності є іспит, який проводиться шляхом складення анонімного письмового тестування та виконання практичного завдання з метою виявлення рівня знань, практичних навичок та умінь у застосуванні закону, здатності здійснювати правосуддя у відповідному суді та з відповідною спеціалізацією [161].

Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII регламентує проведення конкурсу на посаду поліцейського у випадках, передбачених законом, який здійснюється з метою добору осіб, здатних професійно виконувати повноваження поліції та посадові обов'язки за відповідною вакантною посадою [144]. Типовий порядок проведення конкурсу на службу до поліції та/або зайняття вакантної посади передбачає проведення тестування на знання законодавчої бази (професійний тест) [148]. Окрім того, закон регламентує атестування поліцейських у разі призначення на вищу посаду, якщо заміщення цієї посади здійснюється без проведення конкурсу, переміщення на нижчу посаду через службову невідповідність або звільнення зі служби в поліції через службову невідповідність, що також включає оцінку їхніх професійних якостей.

Важливого значення для реалізації правової освіти має закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII, який регламентує зміст, джерела та шляхи поширення такого виду інформації, як правова. Так, до правової інформації закон відносить будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і

підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань. Шляхом доступу до законодавчих та інших нормативних актів фізичним та юридичним особам є офіційне видання державою цих актів масовими тиражами у найкоротші строки після їх прийняття, яке забезпечується державою[136]. Зупинимось на окремих положеннях цього закону, які є дотичними до теми дослідження. По-перше, положення закону щодо шляхів доступу стосуються лише нормативної інформації, джерела якої перераховані. Що ж до ненормативної інформації, до якої слід віднести, наприклад, інформацію про стан законності та правопорядку, інформацію, пов'язану з розкриттям і розслідуванням правопорушень тощо, то закон не передбачає шляхів її поширення. Окрім того, відповідно до закону «держава забезпечує видання», тобто покладає на себе такий обов'язок. У цьому сенсі ми погоджуємося з думкою науковців, які стверджують, що не опублікування будь-якого нормативного акта є правопорушенням [92, с. 25].

Важливим при цьому є питання забезпечення відкритості і доступності правової інформації та її джерел. У цьому сенсі актуальним є положення закону щодо обмеження доступу до інформації, яке стосується інформації, що може порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб.

Зауважимо, що стосується закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI, то цей законодавчий акт буде охарактеризовано в окремому підрозділі дисертаційного дослідження [95].

Слід зауважити, що на рівні законів вирішуються окремі питання, пов'язані з реалізацією правової освіти, вони є розгалуженими. Отже, необхідно ухвалити окремий Закон України «Про правову освіту населення», який сприяв би практичній реалізації правової освіти та містив загальні

положення щодо визначення поняття «правова освіта», виокремлення основних принципів, напрямів державної політики у сфері правової освіти, суб'єктів та об'єкта відносин у сфері правової освіти, основних видів правоосвітньої діяльності, форми набуття правової освіти.

Другу групу у системі нормативно-правових актів у досліджуваній сфері становлять підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють питання правової освіти населення. Забезпечення правової освіти здійснюється відповідно до указів Президента України у досліджуваній сфері, серед яких укази «Про Національну програму правової освіти населення» [145], «Про Національну доктрину розвитку освіти» [143], «Про Всеукраїнський тиждень права» [99], «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [146]. Розглянемо окремі положення зазначених нормативно-правових актів більш детально.

На сьогодні основоположним документом, що визначає функціонування і розвиток правової освіти населення, є Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» від 18.10.2001 № 992/2001 [145], яка спрямована на підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права. Безпосередньо метою правової освіти є формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства. До основних завдань Програми віднесено: створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері [145].

Зауважимо, що Програма спрямована на набуття правових знань широкими верствами населення, однак серед них виокремлені насамперед учні і студенти ЗВО різного рівня освіти, державні службовці, народні

депутати та депутати місцевих рад, викладачі правових дисциплін та журналісти, які висвітлюють правову тематику. Такий підхід законодавця є не зовсім зрозумілим, оскільки основні напрями Програми та заходи забезпечення її виконання реалізуються, починаючи з дошкільних закладів освіти та охоплюють усі верстви населення.

Програма передбачає запровадження безперервної правової освіти від дошкільних навчальних закладів і продовжується у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти. Окрім того, Програма визначає необхідність створення сучасної методологічної бази для реалізації усіх напрямів і форм правоосвітньої діяльності; сприяння розвитку формальної, неформальної та інформальної правової освіти; здійснення взаємодії органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових установ, видавництв та видавничих організацій, засобів масової інформації у сфері правової освіти; залучення громадян до участі в удосконаленні системи правової освіти; забезпечення відкритості правової інформації, доступу всіх верств населення до її джерел; розвитку всебічного міжнародного співробітництва з питань правової освіти тощо [145]. У Програмі визначено також завдання Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України, інших центральних органів, органів місцевого самоврядування, державних установ, підприємств та організацій щодо розвитку правової освіти населення.

Однак, аналіз змісту Національної програми правової освіти населення свідчить про декларативність, невизначеність, розмитість її положень, підтвердженням чого є вживання у документі таких конструкцій, як: «органічного поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою», «вирішити питання щодо надання підтримки у виданні підручників та посібників з правознавства», які не несуть ніякого змістовного навантаження; відсутність визначених компетенцій осіб, що навчаються тощо. Окрім того, шляхи реалізації Програми зведено, в

основному, до розробки програм з правового навчання, проведення лекцій, конференцій, семінарів, олімпіад та конкурсів з правової тематики, видання підручників, посібників правового спрямування для учнів та методичних рекомендацій для вчителів правознавства, представників громадськості, державних службовців, підготовка циклів радіо та телепередач з правових питань, висвітлення правової роботи у засобах масової інформації.

Зауважимо також, що окремі положення Програми на сьогодні залишаються не виконаними, зокрема не розроблено стандарт вищої юридичної освіти. Застарілою на сьогодні є норма, відповідно до якої обов'язкове викладання основ правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах слід починати з 9 класу. Окрім того, Програма не містить багатьох питань у сфері правової освіти, які є актуальними на сьогодні щодо сучасних форм та методів правової освіти, безоплатної правової допомоги, компетенцій осіб, що навчаються, безперервності правової освіти тощо. У цьому сенсі ми не зовсім погоджуємося з думкою окремих науковців щодо розробки в Україні нормативної бази правової освіти громадян на достатньому рівні [75, с. 87]. На нашу думку, саме низький рівень правових знань обумовлюється тим, що багато з чинних нормативно-правових актів, зокрема й Національна програма правової освіти населення, не містить завдань щодо практичного спрямування правових знань у всіх сферах життя людини та реалізації їх на практиці. Усе викладене свідчить про необхідність розробки нової Концепції правової освіти населення, яка б окреслювала нагальні питання розвитку правової освіти на сучасному етапі розбудови демократичної правової держави.

У сенсі практичного спрямування правової освіти слід виокремити Указ Президента України «Про Всеукраїнський тиждень права» від 08.12.2008 № 1149/2008, яким, ураховуючи важливе значення правової освіти в подальшій розбудові України як правової держави, вихованні у громадян поваги до закону і прав людини. З нагоди 60-ї річниці проголошення Загальної декларації прав людини, було започатковано щорічне проведення Всеукраїнського тижня права. Указ містить завдання КМУ, Ради міністрів

Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій з розробки та затвердження плану заходів з проведення Всеукраїнського тижня права, а також Державного комітету телебачення та радіомовлення України щодо забезпечення широкого висвітлення у засобах масової інформації заходів з проведення Всеукраїнського тижня права [99].

Суттєве значення для підвищення рівня правової освіти та активізації її реалізації на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях має Указ Президента України «Про проголошення 2018 року Роком реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!» від 14.11.2017 № 361/2017 [153]. Так, на загальнодержавному рівні Указ спрямовано на інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права у відповідних сферах, зокрема через засоби масової інформації, шляхом запровадження телефонних «гарячих ліній», організації зустрічей з громадянами за місцем проживання, виготовлення та розповсюдження відповідних інформаційних матеріалів. На регіональному рівні Указ передбачає розроблення та виконання відповідних регіональних планів заходів, спрямованих на реалізацію правопросвітницького проекту «Я маю право!», які повинні спрямовуватися на проведення відповідної інформаційно-роз'яснювальної роботи, у тому числі у місцевих засобах масової інформації; запровадження на регіональному телебаченні програм, орієнтованих на підвищення рівня правової культури та правової свідомості громадян; проведення із залученням закладів освіти, закладів культури, установ, організацій олімпіад, конкурсів та інших заходів, спрямованих на підвищення рівня знань громадян щодо гарантованих їм Конституцією та законами України прав у різних сферах суспільного життя. На місцевому рівні визначено завдання сприяти забезпеченню реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!».

Отже, значення указів Президента України у сфері правової освіти полягає на тому, що вони спрямовані на визначення стратегічних її напрямів

на загальнодержавному рівні та визначають зміст державної політики у досліджуваних сфері.

Постанови КМУ також визначають як загальні питання реформування освіти у цілому («Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»))» від 03.11.1993 № 896), так і безпосередньо питання розвитку правової освіти, зокрема, «Про Програму правової освіти населення України» від 29.05.1995 № 366, «Про внесення змін до Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення» від 09.06.2011 № 62 та від 01.08.2013 № 523 тощо.

Акцентуємо на важливості Постанови КМУ «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»))» від 03.11.1993 № 896, яка була одним із нормативно-правовим документом незалежної України, який визначає загальнодержавні напрями реформування освіти. Програма містить дуже прогресивні ідеї розвитку освіти, які є актуальними і до сьогодні. Серед них – пов’язані із закріпленням в ній принципів гуманізації освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи, що є основоположним для правової освіти населення; демократизації освіти, що серед іншого передбачає перехід до державно-громадської системи управління освітою, у якій особистість, суспільство й держава стануть рівноправними суб’єктами, утворення системи партнерства учнів, студентів і педагогів; відкритості системи освіти, що пов’язана з її орієнтованістю на цілісний неподільний світ, його глобальні проблеми, усвідомленням пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими і класовими, інтеграцією у світові освітні структури; безперервності освіти, що відкриває можливість для перетворення набуття освіти у процес, що триває упродовж всього життя людини [103]. Однак, багато із визначених напрямів не було реалізовано насамперед у зв’язку із браком фінансування галузі освіти. Що ж до предмета

нашого дослідження, то, визначаючи пріоритетні напрями реформування освіти, законодавець не виокремлює необхідність формування правової компетентності осіб, що навчаються, на жодному рівні освіти, що негативно позначилося на її розвитку протягом наступних років.

При цьому, трохи пізніше Постановою КМУ «Про Програму правової освіти населення України» від 29.05.1995 № 366 було затверджено Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення як органу, метою якого було забезпечення взаємодії органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних закладів та закладів культури, наукових установ, видавництв та видавничих організацій, засобів масової інформації у сфері правової освіти населення, а також надання відповідної методичної допомоги [155]. Більш детально аналіз цієї постанови буде здійснено у підрозділі 1.3.

Слід зауважити, що на сьогодні КМУ затверджено декілька програмних нормативно-правових актів, в яких тією чи іншою мірою порушуються питання правової освіти населення. До них насамперед слід віднести Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, схвалену Розпорядженням КМУ від 3 жовтня 2018 р. № 710-р., спрямована на формування і розвиток у громадян України здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя [162], а також Стратегію інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року, затверджену Розпорядженням КМУ від 20 грудня 2017 р. № 1012-р [163].

Акцентуємо, що Концепція розвитку громадянської освіти в Україні відбиває формування комплексного підходу до вирішення поставлених завдань в умовах модернізації вітчизняної системи освіти. Щодо правової освіти зазначена Концепція визначає такі основні компетентності, як: знання європейських цінностей, зокрема принципів демократії, та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності

прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших; розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, поваги до гідності людини, толерантності, соціальної справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та розв'язувати конфлікти; знання та розуміння державного устрою, державного управління у всіх сферах суспільного життя на всеукраїнському та місцевому рівні; здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб; здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення [162].

Відповідно до зазначеної Концепції, громадянська освіта у цілому та правова як її стратегічний напрямок, зокрема, охоплює усі види освіти: формальну, неформальну, інформальну; а також складники освіти: дошкільну, повну загальну середню, спеціалізовану та позашкільну освіту, професійну (професійно-технічну) освіту, фахову передвищу, вищу освіту, освіту дорослих, у тому числі післядипломну освіту.

Отже, характеризуючи зазначений нормативно-правовий акт, акцентуємо, що позитивним є: 1) визначення правової освіти основним стратегічним напрямом громадянської освіти; 2) акцентування на практичному спрямуванні правової освіти в частині розуміння і вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки, що активізує принцип дієвості правової освіти; 3) закріплення принципів наскрізності та безперервності правової освіти.

Недоліком Концепції є те, що проголошення правової освіти як стратегічного напрямку громадянської освіти не знайшло свого віддзеркалення у змісті громадянських компетентностей як осіб, які здобувають освіту протягом життя, так і осіб, які надають цю освіту; у основних змістових напрямках громадянської освіти, в яких пріоритетними є саме громадянські компетенції.

Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року від 20 грудня 2017 р. № 1012-р (далі – Стратегія) [163] розроблена з метою формування правової культури та правової свідомості у суспільстві, підвищення рівня знань громадян щодо гарантованих їм Конституцією та законами України прав у різних сферах життя, реалізації та захисту таких прав. Стратегія спрямована на підвищення рівня правової освіти громадян, їх правової свідомості, подолання правового нігілізму у суспільстві, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, в тому числі щодо своїх прав і обов’язків.

Ці завдання знаходять своє втілення у реалізації стратегічних напрямів, до яких віднесено: формування високого рівня правової свідомості, підвищення рівня правової культури громадян; набуття громадянами правових знань, в тому числі щодо своїх прав і обов’язків; удосконалення роботи з дотримання прав громадян органами виконавчої влади; забезпечення доступу громадян до правосуддя та подальший розвиток системи безоплатної правової допомоги; забезпечення організації та проведення заходів правоосвітнього характеру; забезпечення прав дітей; протидія нігілістичній поведінці; всебічне міжвідомче співробітництво з питань забезпечення прав громадян знати свої права і обов’язки.

Як позитивне у змісті стратегії слід виокремити: 1) визначення провідної ролі правової освіти як стратегічного напрямку розвитку демократичного суспільства; 2) окреслення як пріоритетних завдань: а) створення належних умов щодо набуття громадянами правових знань; б) відродження поваги до закону, а також принципів верховенства права та законності з огляду на необхідність подолання байдужості суспільства до правових цінностей, відсутності потреби і навичок користування нормами права, правового нігілізму, що призводить до появи нелегітимних норм поведінки та правопорушень; 3) визначення дієвих механізмів реалізації правової освіти на сучасному етапі побудови правової держави; 4) визначення новітніх форм та методів щодо набуття громадянами правових знань, а саме: проведення

інформаційно-роз'яснювальних кампаній з актуальних правових питань, науково-практичних конференцій, семінарів, засідань за круглим столом, дискусій, майстер-класів провідних експертів, фахівців, юристів з правоосвітньої тематики; організація та проведення у закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної) та вищої освіти уроків, лекцій, конкурсів, вікторин, правничих шкіл; залучення до правоосвітньої діяльності засобів масової інформації; організація навчань з питань прав громадян для працівників юридичних служб органів виконавчої влади; проведення роз'яснювальної роботи в установах виконання покарань тощо

До позитивних ознак Стратегії слід віднести також чітку, зрозумілу структуру нормативно-правового, яка виражається у його побудові, що складається із таких окремих частин: загальна; мета і результати реалізації Стратегії; стратегічні напрями, яка має внутрішню структуру – назва напрямку, стратегічна мета, очікувані результати; реалізація, моніторинг та контроль за реалізацією Стратегії.

На нашу думку, на сьогодні Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року є найбільш актуальним з погляду реалізації правової освіти населення щодо захисту їх конституційних прав і свобод нормативно-правовим актом. Однак він не врегульовує інші питання, що стосуються, наприклад здійснення правової освіти навчальними закладами різних рівнів, надання правової допомоги тощо.

Отже, у цьому сенсі акцентуємо на необхідності розробки Концепції правової освіти населення, яка б містила обґрунтування необхідності комплексного підходу до вирішення проблем правової освіти населення; мету та завдання правової освіти; принципи правової освіти; напрями правової освіти; правові компетентності; шляхи реалізації правової освіти; очікувані результати реалізації Концепції правової освіти. Окрім того, до спеціальних положень запропонованого закону слід віднести норми, що регулюють: діяльність дошкільних, шкільних, професійно-технічних, вищих закладів

освіти, закладів післядипломної освіти у сфері правової освіти населення; взаємодію з юридичними громадськими організаціями, правовими волонтерами; управління та контролю у сфері правової освіти; міжнародного співробітництва у сфері правової освіти; фінансово-економічних відносин у сфері правової освіти.

Наступну групу підзаконних нормативно-правових актів становлять накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які реалізують правову політику держави. Відповідно до Національної програми правової освіти населення, затвердженої указом Президента України від 18.10.2001 № 992/2001 [145], до них належить МОН України та Мін'юст України.

Важливе місце в ієрархії нормативно-правових актів посідають накази МОН України та Мін'юсту України. Ці нормативно-правові акти регулюють різні питання правової освіти, однак, аналіз зазначених нормативно-правових актів, що були ініційовані МОН та Мін'юстом України, буде здійснено у підпункті 1.3. нашого дисертаційного дослідження.

До третьої групи нормативно-правових актів, що регулюють правову освіту населення, слід віднести нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування. Нормативно-правовий акт органу місцевого самоврядування – це підзаконне рішення з найбільш важливих питань місцевого значення або з питань здійснення окремих державних повноважень, переданих органам місцевого самоврядування відповідно до закону, ухвалене органом місцевого самоврядування та (або) посадовою особою місцевого самоврядування у межах їх компетенції, обов'язкове для виконання на певній території муніципального утворення, яке встановлює/змінює загальнообов'язкові правила або має індивідуальний характер [22].

Важливою нормативною умовою функціонування територіальної громади та органів місцевого самоврядування є нормативні акти, прийняті в системі місцевого самоврядування. Це статuti територіальних громад, рішення, прийняті на місцевих референдумах, регламенти місцевих рад,

рішення рад, розпорядження сільських, селищних, міських голів, рішення виконавчих комітетів місцевих рад, договори про розмежування предметів відання місцевих рад та органів місцевої державної виконавчої влади тощо. [6, с. 29].

Нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування характеризуються тим, що вони ухвалюються на основі закону та відповідають йому, а також розвивають і конкретизують норми закону з метою їх реалізації на місцях.

Відповідно до закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР [141], рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі рішень. Відкритість та гласність у діяльності рад забезпечується через стабільне і прогнозоване функціонування офіційних веб-сайтів, на яких розміщуються рішення рад, проекти рішень, відповідно до вимог Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI [106]. Аналіз офіційних веб-сайтів обласних та міських рад свідчить, що місцевими органами влади розроблені та впроваджуються в життя територіальні програми правової освіти населення, заходи яких щорічно поновлюються та на обговорюються засіданнях виконкомів за наслідками їх виконання, наприклад, «Програма правової освіти населення Запорізької області на 2018-2022 роки», затверджена рішенням обласної ради від 01.03.2018 № 59[166], «Про Програму правової освіти населення області на 2018-2022 роки», затверджено рішенням Івано-Франківської обласної ради від 02.03.2018. № 818-20/2018 [154], «Про Програму правової освіти населення Рівненської області на 2018-2020 роки», затверджено рішенням Рівненської обласної ради від 07.09.2018 № 1093 [та ін. Окрім того, розроблені і затверджені Положення про обласні міжвідомчі координаційно-методичні ради з правової освіти населення, розміщено звіти про виконання програми правової освіти населення, про проведення тижнів права (наприклад, «Про затвердження Міської програми соціально-правового захисту дітей, профілактики правопорушень у дитячому середовищі та

популяризації сімейних форм виховання на 2017-2019 роки», затверджено рішенням Кіровоградської міської ради від 15.03.2017 № 829, «Програма розвитку освіти м. Кіровограда на 2016-2020 рр., затверджена рішенням Кіровоградської міської ради від 23.02.2016. № 90, «Про проведення в м. Кропивницькому тижня права», затверджено розпорядженням міського голови від 30.11.2016 № 131) тощо [215]. Однак, зауважимо, що Положення про обласні міжвідомчі координаційно-методичні ради з правової освіти населення затверджуються також розпорядженням державних обласних адміністрацій або спільним розпорядженням, як наприклад, Положення про обласну міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення м. Кіровограда (сьогодні Кропивницький) затверджено розпорядженням голови Кіровоградської обласної державної адміністрації та голови Кіровоградської обласної ради від 25.06.2007 № 405-р/139-г. Отже, необхідно узгодити питання щодо суб'єкта видання розпорядження про створення зазначеного органу та нормативно його закріпити.

Позитивним у нормативно-правовому регулюванні питань правової освіти на місцевому рівні є те, що нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування характеризуються можливістю врахувати специфіку територіальної громади, що допомагає конкретизувати тематику заходів правоосвітньої діяльності, форми і методи їх проведення, оперативністю організації їх виконання. Однак, аналіз програмних документів свідчить про невиконання цього положення, що виявляється у формальному підході до їх складання, що характеризується безпосереднім повторенням пунктів загальнодержавних програм, без урахування місцевих потреб та особливостей.

Ще одну групу нормативно-правових актів у сфері правової освіти населення становлять локальні нормативно-правові акти особливий різновид нормативно-правових актів, який приймається уповноваженим суб'єктом локальної правотворчості в особливому порядку відповідно й на виконання положень нормативних актів вищої юридичної сили, що закріплюють загальнообов'язкові правила поведінки, які стосуються діяльності суб'єкта

локальної нормотворчості та поширюються на відносини локального рівня [59, с. 34]. Найбільш поширеними формами локальних актів є рішення, наказ, положення, правила, інструкції тощо. Прикладами таких актів у контексті нашого дослідження є накази керівників закладів освіти різних рівнів з питань правової освіти, наприклад про проведення тижня права у закладі, про проведення учнівської олімпіади серед учнів школи, наказ ректора про організацію роботи юридичної клініки, наказ завідувача бібліотеки про проведення правових читань тощо. Тобто локальні нормативні акти покликані на оперативну, компетентну реалізацію будь-якого питання, зокрема й у сфері правової освіти, пов'язаного з діяльністю відповідного підприємства, установи, закладу. При цьому оперативність обумовлюється відсутністю складної процедури ухвалення нормативного акта, водночас компетентність полягає у тому, що нормативний акт видається компетентним суб'єктом.

Отже, незважаючи на визначені нами позитивні положення розглянутих підзаконних нормативно-правових актів, акцентуємо на низькому рівні урегулювання питань правової освіти. Зауважимо, що наявні на сьогодні Концепції розглядають правову освіту як складову освіти у цілому, громадянської освіти, а тому не визначають її як окрему компетентність. Багато положень, визначених у нормативно-правових актах, що регулюють питання правової освіти на загальнодержавному рівні залишаються не виконаними або не відповідають сучасним вимогам розвитку суспільства. Нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування характеризуються формальним підходом до їх змісту, що виявляється у безпосередньому повторенні пунктів загальнодержавних програм, без урахування місцевих потреб та особливостей.

З огляду на розвиток євроінтеграційних процесів, слід акцентувати також на значенні норм міжнародного права. Відповідно до ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у

порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [140]. Аналіз хартій, декларацій, конвенцій, рекомендацій, що стосуються сфери правової освіти, ратифікованих Верховною Радою України свідчить, що вони визначають стандарти щодо права особи на здобуття безкоштовної початкової та середньої освіти, ліквідації будь-яких проявів дискримінації, організації інклюзивної освіти тощо. До таких актів належить Загальна декларація прав людини (1948 р.) [47], Хартія основних прав Європейського Союзу [205], Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» [170], Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у сфері освіти осіб з особливими потребами (1994 р.) [174] тощо.

Акцентуємо, що сучасна правова освіта спрямована на формування не лише особи, яка має знання з основних прав і свобод, а й особи з активною громадянською позицією, яка усвідомлює необхідність використання прав людини у своїх подальших діях. У зв'язку із цим у вітчизняному соціумі та законодавстві з'явилося нове поняття «громадянська освіта», яке у Хартії з освіти для демократичного громадянства і освіти в області прав людини, затвердженій Комітетом Міністрів у 2010 році, означає навчання, підготовку, підвищення обізнаності, інформацію, практики і діяльність, які мають на меті, за рахунок надання учням знань, навичок і розуміння, і розвитку їх ставлення та поведінки, щоб дати їм можливість здійснювати і захищати свої демократичні права та обов'язки в суспільстві, цінувати різноманітність і відігравати активну роль у демократичному житті з метою заохочення та захисту демократії і верховенства права [204].

Отже, сучасне міжнародне законодавство відбиває суттєву трансформацію світоглядних орієнтацій та свідомості кожної людини, що впливає на зміст правової освіти та визначає напрями нормативно-правового

забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення в Україні.

Таким чином, аналіз питання нормативно-правового забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення дозволяє констатувати:

на сьогодні в Україні розроблено систему нормативно-правових актів у сфері правової освіти населення, яку становлять закони України та підзаконні нормативно-правові акти, до яких належать нормативно-правові акти Президента України, нормативно-правові акти КМУ, МОН України, Мін'юсту України та їх територіальних органів, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування й локальні нормативно-правові акти, а також міжнародні нормативно-правові акти, ратифіковані Верховною радою України.

Аналіз нормативно-правового регулювання правової освіти на законодавчому рівні свідчить, по-перше, про розгалуженість норм за різними законодавчими актами: закони, що регулюють діяльність закладів освіти різних рівнів, а також закони, що регламентують питання правової освіти як необхідної фахової складової насамперед державних службовців, адвокатів, суддів, поліції. Зауважимо, що найбільш недосконалим є регулювання у законах, що регламентують надання правової освіти у закладах освіти різних рівнів. Таке становище пояснюється відсутністю виокремлення правової складової у компетенції осіб, які навчаються, що негативно відбивається на вимогах до знань і умінь, визначених у навчальних програмах з правознавства. По-друге, реалізація норм законів України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII, Закон України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 № 2628-III, Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 № 651-XIV, Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10.02.1998 № 103/98-ВР, Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII, Закон України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 № 1841-III не забезпечує дотримання принципів наскрізності та

безперервності правової освіти. Усе викладене свідчить про необхідність а) ухвалення закону України «Про правову освіту», який би комплексно з урахуванням сучасних вимог урегулював питання набуття правової освіти протягом життя; б) до ухвалення запропонованого закону необхідно внести зміни до зазначених законів щодо формування у осіб, що отримують правові знання правової компетентності, яка відповідає віку.

Дослідження підзаконних нормативно-правових актів дало можливість зробити висновок про низький рівень урегулювання питання правової освіти, що пов'язано насамперед з відсутністю Концепції правової освіти населення. Незважаючи на визначені нами позитивні положення розглянутих підзаконних нормативно-правових актів, зауважимо, що наявні на сьогодні Концепції розглядають правову освіту як складову освіти у цілому, громадянської освіти, а тому не визначають її як окрему компетентність. Багато положень, визначених у нормативно-правових актах, що регулюють питання правової освіти на загальнодержавному рівні залишаються не виконаними або не відповідають сучасним вимогам розвитку суспільства. На сьогодні, на нашу думку, найбільш актуальним нормативно-правовим актом з погляду реалізації правової освіти населення щодо захисту конституційних прав і свобод громадян є Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року. Однак він не врегульовує інші питання, що стосуються, наприклад, здійснення правової освіти навчальними закладами різних рівнів, надання правової допомоги тощо. Отже, у цьому сенсі акцентовано на необхідності розробки Концепції правової освіти населення.

Що стосується підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють питання правової освіти на місцевому рівні, то акцентовано на таких позитивних положеннях, як: можливість враховувати специфіку територіальної громади, що допомагає конкретизувати тематику заходів правоосвітньої діяльності, форми і методи їх проведення, оперативність організації їх виконання. Однак аналіз їх змісту свідчить про невиконання

цього положення та формальний підхід до їх викладання, що виражається у безпосередньому повторенні пунктів загальнодержавних програм, без урахування місцевих потреб та особливостей.

Акцентовано на важливому значенні норм міжнародного права, яке визначає міжнародні стандарти правової освіти та відбиває суттєву трансформацію світоглядних орієнтацій і свідомості кожної людини, що впливає на зміст правової освіти та визначає напрями нормативно-правового забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення в Україні.

Доведено, що на сьогодні наявна достатня кількість нормативно-правових актів, які регулюють різні питання у сфері правової освіти. Недоліками нормативно-правового забезпечення на сьогодні є відсутність системного підходу до регулювання правової освіти, визначення стратегічних напрямів її розвитку і реалізації з урахування сучасних національних та світових тенденцій щодо планування, розвитку та її шляхів реалізації. З огляду на викладене, нагальною є розробка Концепції правової освіти населення та Закону України «Про правову освіту населення».

1.3. Система суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення

Особливого значення для практичної реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення набуває питання визначення системи суб'єктів адміністративно-правових відносин, що виникають під час забезпечення її реалізації щодо правової освіти населення.

Характеризуючи суб'єкти реалізації правової політики держави, слід навести визначення правової політики, яку О.Ф. Скакун пропонує розуміти, як правову програму діяльності держави, що ґрунтується на системі сучасних правових цінностей, принципів, теорій, концепцій і спрямована на вдосконалення правової системи, проведення правових реформ, підтримання

правопорядку, забезпечення збалансованості взаємних прав, обов'язків і відповідальності держави, суспільства, особи [177]. У структурі правової політики слід виділити два відносно автономних напрямки: 1) політику в сфері права, пов'язану з формуванням концепції юридичного впливу, підготовкою кваліфікованих юридичних кадрів і правотворчістю; 2) політику за допомогою права, яка виражається в правовому регулюванні і правозастосовчій практиці [9]. У контексті нашого дослідження ми будемо розуміти правову політику як політику у сфері права.

Ефективність реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення значною мірою залежить від чіткої визначеності та правової урегульованості кола суб'єктів державної правової політики. При цьому державна правова політика передбачає, що суб'єктом її є державні органи, які формують правову політику та забезпечують реалізацію.

Дослідженню поняття системи суб'єктів правової освіти, їх ієрархії, присвятили праці такі науковці, як Є. Аграновська, С. Алексєєв, Ю. Битяк, Л. Герасіна, В. Головченко, А. Гетьман, О. Данильян, О. Дзьобань, Г. Дехтяр, Я. Зубова, Ю. Калиновський, Г. Клімова, С. Максимов, Є. Мануйлов, А. Олійник, О. Петришин, Н. Поліщук, О. Полякова, Л. Рябовол, М. Требін і інші.

Для з'ясування системи суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення звернімося до нормативно-правових актів, що регулюють зазначене питання. Насамперед акцентуємо, що Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI визначає суб'єкти, що здійснюють повноваження щодо визначення та реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики: 1) Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні – шляхом законодавчого регулювання відносин, спрямованого на впровадження засад внутрішньої та зовнішньої політики у відповідних сферах, здійснення кадрової політики в межах, визначених Конституцією України, здійснення парламентського контролю; 2) Президент України як глава держави, гарант

державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина – шляхом звернення із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, реалізації права законодавчої ініціативи, застосування права вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів, видання на виконання Конституції і законів України указів та розпоряджень; 3) КМУ як вищий орган у системі органів виконавчої влади – шляхом забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, спрямованої на реалізацію засад такої політики, забезпечення розроблення з метою реалізації цих засад у відповідній сфері проектів законів та інших нормативно-правових актів, проведення експертизи таких проектів на відповідність засадам, визначеним цим Законом, здійснення координації роботи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та спрямування її на забезпечення реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, реалізації права законодавчої ініціативи та видання в межах своєї компетенції постанов і розпоряджень; 4) центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи – шляхом участі в межах своєї компетенції у формуванні та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики у відповідній сфері, розроблення в межах наданих повноважень проектів законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію засад внутрішньої і зовнішньої політики, здійснення кадрової політики в межах, визначених законодавством; 5) органи місцевого самоврядування – шляхом вирішення в межах Конституції і законів України питань місцевого значення у відповідних сферах внутрішньої політики та у сфері зовнішньоекономічної діяльності [111].

З огляду на положення Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 № 3166-VI, міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених КМУ сферах, проведення якої покладено на КМУ Конституцією та законами України. До завдань

міністерства закон відносить забезпечення нормативно-правового регулювання; визначення пріоритетних напрямів розвитку; інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики; узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, КМУ на розгляд Президентів України та КМУ; забезпечення здійснення соціального діалогу на галузевому рівні [165].

Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 № 794-VII визначає цей орган як вищий орган у системі органів виконавчої влади [137].

Оскільки правова освіта є складовою системи освіти у цілому, то зауважимо на положення Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII щодо визначення у ньому органів управління освітою: КМУ; центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки; центральний орган виконавчої влади із забезпечення якості освіти; постійно діючий колегіальний орган у сфері забезпечення якості вищої освіти; державні органи, яким підпорядковані заклади освіти; Верховна Рада Автономної Республіки Крим; Рада міністрів Автономної Республіки Крим; органи місцевого самоврядування [149]. При цьому аналіз законодавства, що регулює політику у галузі освіти свідчить про невизначеність суб'єктів її забезпечення та реалізації. Так, Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII визначає, що державну політику у сфері вищої освіти визначає Верховна Рада України, а реалізують КМУ та центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки [97]; Закон України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 № 2628-III передбачає, що державна політика у сфері дошкільної освіти визначається Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами і втілюється центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами виконавчої влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування [107]; закони України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 № 651-XIV [109], «Про професійну (професійно-технічну) освіту»

від 10.02.1998 № 103/98-ВР [157], «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 № 1841-III [151] не містять норм, які б визначали суб'єктів забезпечення та реалізації освітньої політики.

У Національній програмі правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18.10.2001 № 992/2001, також відсутня норма щодо визначення суб'єктів забезпечення та реалізації правової освіти населення, однак із змісту норми, що регулює основні напрями реалізації Програми, можна констатувати, що до них цей нормативно-правовий акт відносить: МОН України, Мін'юст України, Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, навчальні та культурні заклади, наукові установи, об'єднання громадян, видавництва та видавничі організації, засоби масової інформації у сфері правової освіти [145]: При чому, виходячи із повноважень, закріплених за МОН України, цей орган є суб'єктом реалізації правової освіти населення.

Отже, аналіз законодавства, що регулює сферу правової освіти, дозволяє констатувати, що положення зазначених вище законів у частині визначення суб'єктів забезпечення та реалізації правової освіти, по-перше, не узгоджені між собою; по-друге, не відповідають нормі, закріпленій у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI, що вимагає уніфікації визначених правових норм шляхом внесення змін до закону «Про освіту» як рамкового у галузі освіти. Решта названих законів можуть, на нашу думку, взагалі не містити таку норму.

З огляду на викладене, визначаючи систему суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти слід зауважити, що вона являє собою ієрархічно побудовану структуру, яка включає 1) суб'єкти забезпечення правової політики – Верховна Рада України та Президент України; 2) суб'єкти забезпечення і реалізації правової політики – МОН України та Мін'юст України; 3) суб'єкти реалізації правової політики – центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, органи

місцевого самоврядування. До останньої групи суб'єктів у реалізації правової освіти слід також віднести навчальні та культурні заклади, наукові установи, видавництва та видавничі організації, засоби масової інформації у сфері правової освіти, а також правоосвітні громадські організації.

Розглянемо систему цих суб'єктів у сфері правової політики більш детально.

Повноваження Президента України щодо забезпечення державної політики у сфері правової освіти впливають з його адміністративно-правового статусу, визначеного Конституцією України, відповідно до якої він є главою держави і виступає від її імені, а також є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [67]. Реалізуючи свої організаційно-правові повноваження, Президент України підписує закони, ухвалені парламентом, зокрема і з питань правової освіти, зупиняє дію актів уряду у разі їх невідповідності Конституції України, окрім того, він має право вето щодо ухвалених ВРУ законів.

На виконання Конституції України Президент видає укази. З огляду на тему нашого дисертаційного дослідження, слід акцентувати на указах Президента, що регулюють питання правової освіти населення: «Про Національну програму правової освіти населення» [145], «Про Національну доктрину розвитку освіти» [143], «Про Всеукраїнський тиждень права» [99], «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [146], які були детально охарактеризовані у підрозділі 1.2.

Узагальнимо лише, що повноваження Президента України як суб'єкта забезпечення правової освіти населення полягають у визначенні основних напрямів, завдань, засад, шляхів реалізації та результатів правової політики, які повинні бути втілені у діяльності інших суб'єктів. Однак, як уже зазначалося, Закон України «Про освіту» не відносить Президента України до суб'єктів забезпечення державної політики у сфері освіти у цілому і правової, зокрема, що потребує нормативного урегулювання шляхом внесення змін до ч. 2 ст. 5 цього Закону.

Закон України «Про освіту» характеризує Верховну Раду як суб'єкта, який визначає державну політику у галузі освіти. Відповідно до Конституції України, до повноважень Верховної Ради України у контексті нашого дослідження насамперед належить прийняття законів, зокрема й з питань правової освіти населення, заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції, зокрема й з питань правової освіти населення. Окрім того, Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів [67]. У Верховній Раді України створено та працює комітет з питань правової політики та правосуддя, який виконує законопроектну, організаційну та контрольну функції відповідно до Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР. Так, комітети мають право за своїм рішенням ініціювати проведення парламентських слухань у Верховній Раді України з метою вивчення питань, що становлять суспільний інтерес та потребують законодавчого врегулювання, [138]. Аналіз діяльності комітету з питань правової політики та правосуддя свідчить, що комітет аналізує питання правової допомоги населенню, ініціює парламентські слухання з прав людини, однак жодного разу не було порушено питання щодо правової освіти населення. Це питання не виносилося й на парламентські слухання.

Характеризуючи нормативно-правове регулювання правової освіти на законодавчому рівні, ми констатували, що воно має певні проблеми. Насамперед вони пов'язані, по-перше, із розгалуженістю питань правової освіти за різними нормативно-правовими актами, зокрема й законами; по-друге, з відсутністю окремого закону «Про правову освіту населення». Відсутність такого закону негативно впливає на визначення державної

політики у сфері правової освіти населення у цілому, що призводить до декларативності положень щодо правової освіти, закріплених у підзаконних нормативно-правових актах. На сьогодні відсутній будь-який нормативно-правовий акт, який би визнавав правову освіту пріоритетним напрямом правової та освітньої політики держави. Таким нормативно-правовим актом повинен бути саме Закон «Про правову освіту населення».

Однак, слід констатувати, що у своїй роботі Верховна Рада здійснює кроки, які перетворюють її на суб'єкта не лише формування державної політики у сфері правової освіти, а й на суб'єкта її реалізації. Це стосується, наприклад, ініціативи відкриття Освітнього центру Верховної Ради, метою якого є підвищення обізнаності громадян щодо принципів і функцій Парламенту та демократії і таким чином сприяння відкритості Верховної Ради України та кращій взаємодії з громадянами [194]. Оскільки доступ до Центру відкрито для всі бажаючих, то можна говорити, що така ініціатива сприятиме підвищенню рівня правової освіти населення, зокрема й що до її практичної реалізації.

Отже, завданням Верховної Ради України як суб'єкта формування державної політики у сфері правової освіти є законодавче забезпечення цього процесу на підставі його всебічного аналізу. Результатом цієї діяльності, на наш погляд, повинно стати ухвалення Закону України «Про правову освіту населення».

Суб'єктами, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері правової освіти є МОН України та Мін'юст України.

Основними повноваженнями МОН України, що стосуються й правової освіти, згідно з Положенням про МОН України, затвердженого Постановою КМУ від 16.10.2014 № 630, є: визначення перспектив і пріоритетних напрямів розвитку дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної і вищої освіти, інклюзивного навчання та освіти протягом життя, інших сфер, що належать до його компетенції; затвердження стандартів освіти та оприлюднення їх на своєму офіційному веб-сайті; затвердження типових

освітніх програм; розробка Державних стандартів освіти та здійснення навчально-методичного забезпечення їх реалізації; здійснення нормативно-правового та навчально-методичного забезпечення функціонування закладів освіти тощо[115].

Окрім того, з метою формування державної політики у сфері правової освіти, Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18.10.2001 № 992/2001, закріплює за МОН України повноваження із затвердження Типових програм вивчення правових дисциплін та розробки методичних рекомендацій з питань правової самоосвіти громадян. Аналіз діяльності МОН України з досліджуваного питання свідчить, що на сьогодні МОН України розроблено Державний стандарт початкової загальної освіти, затверджений Постановою КМУ від 21.02.2018 № 87, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений Постановою КМУ від 23.11.2011 № 1392, Типову навчальну програму з основ правознавства для 9 класу, та навчальну програму з правознавства для 10-11 класів (профільний рівень), затверджену наказом МОН України від 14.07.2016 №826. На сьогодні запропоновано для обговорення новий Державний стандарт базової середньої освіти і відповідно навчальні програми для 5-9 класів, зокрема й з основ правознавства. Дослідження змісту Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти чинного на сьогодні та проекту нового стандарту свідчить про відсутність в них серед 11 різних компетенцій виокремлення правової компетенції. Цікавим є аналіз обговорення навчальних програм для 5-9 класів, розміщений на офіційному сайті МОН України. Статистика ключових змін в оновлених навчальних програмах 5-9 класів за результатами обговорення на платформі EdEra та на предметних робочих групах на виконання наказів МОН України № 52 від 13.01.2017 та № 201 від 10.02.2017 свідчить про кількість дописів до програм. Для порівняння – до програми з математики – 1317 дописів, до програми з історії – 1276, до програми з основ правознавства – 0,

жодних змін [60]. Відповідно зберігається прогалина у набутті правових знань від 1 до 9 класу.

Не краще становище й у регулюванні правової освіти у закладах вищої освіти. На сьогодні відсутні Державні стандарти вищої освіти за галуззю знань 08 «Право» та спеціальностями 081 «Право» та 082 «Міжнародне право», що призводить до суттєвих розбіжностей у змісті навчальних дисциплін різних юридичних закладів вищої освіти. Відповідно не передбачене вивчення правових дисциплін, пов'язаних з їх фаховою підготовкою, наприклад, «Медичне право», «Освітнє право», «Будівельне право» тощо.

У 2019 році МОН України запропонував проект Концепції реформування юридичної освіти [68], розробка якої обумовлена невідповідністю змісту юридичної освіти і якості підготовки в правничих школах сучасним вимогам ринку праці та викликам, що стоять перед сучасним демократичним суспільством, глобальним тенденціям розвитку та завданням професійної діяльності правників у різних сферах діяльності. Основними новаціями є 1) запровадження нової дефініції «правнича професія» – «це професія, що передбачає діяльність із застосування права. Ознаками правничої професії є її самоврядність, професійна незалежність та професійна відповідальність. Окремі види правничої діяльності в силу їх соціальної значущості регулюються державою». Окрім того, Концепція передбачає перенесення спеціальності 293 «Міжнародне право» із галузі знань 29 «Міжнародні відносини» до галузі знань 08 «Право» із шифром 082, підвищення конкурсного балу для вступників до 150 балів, запровадження Єдиного фахового вступного випробування та Єдиного вступного іспиту з іноземної мови для вступу на навчання за освітнім ступенем магістра за спеціальностями 081 «Право» та 082 «Міжнародне право», складання єдиного державного кваліфікаційного іспиту в порядку, визначеному КМУ, як підсумкової атестації здобувачів вищої освіти ступеня магістра за спеціальностями 081 «Право» та 082 «Міжнародне право». У цілому Концепція передбачає підвищення якості вищої юридичної освіти; зміцнення

верховенства права та професіоналізму правників; збалансування ринкового попиту на правників і пропозиції з підготовки правників закладами вищої освіти; підвищення міжнародної конкурентоспроможності правничих шкіл з підготовки правників; зростання конкурентоздатності випускників українських правничих шкіл в умовах глобалізації на ринку правових послуг; здійснення наукових досліджень у такий спосіб, що відповідає сучасним викликам. Однак, зауважимо, що зазначений нормативно-правовий акт регулює професійну юридичну освіту.

Отже, на сьогодні не виконаними з боку МОН України залишаються завдання, що передбачені у Національній програмі правової освіти населення, щодо здійснення систематичного аналізу стану правової освіти населення, зокрема осіб, що навчаються, забезпечення оновлення з урахуванням сучасних вимог та видання типових програм правового навчання різних верств населення [145].

Як свідчить аналіз звіту Плану роботи МОН України за 2018 рік, затвердженого наказом МОН України від 29.12.2017 №1738 [53], з метою реалізації державної політики у сфері правової освіти МОН України у 2018 році спрямовувало свою роботу на: 1) організацію та проведення Всеукраїнських учнівських олімпіад з навчальних предметів – Наказ МОН України від 12.10.2018 №1102 «Про проведення фінальних етапів Всеукраїнських учнівських турнірів юних хіміків, біологів, математиків імені професора М.Й. Ядренка, географів, економістів, правознавців, інформатиків, винахідників та раціоналізаторів, юних фізиків»; Наказ МОН України від 02.08.2018 № 849 «Про проведення Всеукраїнських учнівських олімпіад і турнірів з навчальних предметів у 2018/2019 навчальному році»;

2) проведення організаційно-методичних та просвітницьких заходів щодо профілактики насильства, жорстокості та злочинності серед дітей та учнівської молоді – наказ МОН України від 02.10.2018 № 1047 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із

іншими органами та службами»; лист МОН України «Щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх» від 14.05.2018 № 1/9-301; лист МОН України від 15.11.2018 № 1/9-706 «Про Всеукраїнський збір лідерів учнівського самоврядування «Права людини» в рамках Всеукраїнського тижня права»;

3) співпраця із Представництвами Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Міжнародної організації міграцій (МОМ), ОБСЄ з питань протидії насильству та запобігання торгівлі людьми – листи МОН України: «Про деякі питання організації в закладах освіти виховної роботи щодо безпеки й благополуччя дитини у 2018/2019 н.р.» від 07.08.2018 № 1/9-986; «Щодо вирішення конфліктів серед дітей в закладах освіти шляхом впровадження медіації» від 30.08.2018 № 1/9-516; «Про виконання законодавчих вимог у зв'язку із прийняттям Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229, від 20.03.2018 № 1/9-186; «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству» від 18.05.2018 № 1/11-5480; «Про сприяння впровадженню відновних практик та медіації в освітній процес закладів освіти» від 23.07.2018 № 1/9-458; «Щодо участі у Всеукраїнській нараді за участі центральних органів виконавчої влади «Наявні ресурси для попередження насильства щодо дітей в закладах освіти» від 20.08.2018 № 1/9-515;

4) участь у засіданнях робочих груп Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх з питань – розроблення проекту закону про юстицію для дітей; запровадження системи оцінки ризиків та потреб неповнолітніх, які перебувають у виховних колоніях; розроблення підзаконних нормативно-правових актів щодо ефективного запровадження системи пенітенціарної апробації для неповнолітніх;

5) участь у засіданнях робочих груп Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх - з питань розробки проекту закону про юстицію для дітей; з питань розроблення та сприяння запровадженню системи оцінки ризиків та потреб неповнолітніх, які перебувають у виховних

колоніях; підготовлено пропозиції МОН України до проекту Закону України «Про юстицію щодо дітей» та проекту Національної стратегії реформування системи юстиції щодо неповнолітніх на період до 2021 року.

З огляду на викладене, констатуємо, що МОН України як суб'єкту реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення необхідно оптимізувати роботу з питань розробки державних стандартів з правової (юридичної) освіти, запровадження системної, наскрізної правової освіти на рівні дошкільної, шкільної, вищої освіти, що вимагає виокремлення правової компетентності в освітніх стандартах, корекції навчальних планів щодо переходу до практичного спрямування навчання, здійснення систематичного аналізу стану правової освіти осіб, що навчаються.

Мін'юст України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики, який діє на підставі Положення про Мін'юст України, затверджене постановою КМУ від 02.07.2014 № 228[116]. Діяльність Мін'юсту України як суб'єкта реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення полягає у здійсненні загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги; здійснення міжнародно-правового співробітництва, зокрема й у сфері правової освіти. Аналізуючи роботу Мін'юсту, слід акцентувати на його повноваженнях, серед яких пріоритетними у сенсі нашого дослідження є *нормотворчі* повноваження, згідно з якими Мін'юст України розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства та подає їх у встановленому порядку на розгляд КМУ; готує зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентіві України; затверджує нормативно-правові акти із питань функціонування системи безоплатної правової допомоги та надання такої допомоги відповідно до закону. Нормативним актом, який видає Мін'юст України, є наказ. Так, накази Мін'юсту України регулюють питання 1) надання первинної та вторинної безоплатної правової допомоги, зокрема «Про затвердження

Порядку роботи громадської приймальні з надання безоплатної первинної правової допомоги» від 21.09.2011 № 3047/5, «Про затвердження Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги» від 28.03.2012 № 483/5, «Про затвердження Порядку ведення Координаційним центром з надання правової допомоги Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу» від 30.04.2015 №633/5, «Про затвердження Порядку оцінювання адвокатів за результатами конкурсу з відбору адвокатів, які залучаються для надання безоплатної вторинної правової допомоги, та форм документів, що використовуються під час його проведення» від 13.11.2017 № 3552/5; «Про затвердження Типових положень про структурні підрозділи місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги» від 09.06.2017 ; 2) здійснення контролю за станом правової освіти – «Про затвердження примірних програм здійснення органами юстиції перевірок стану правової освіти» від 11.03.2013 № 402/5; 3) формування у населення праворозуміння, підвищення рівня правових знань – «Про затвердження Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу на краще висвітлення правоосвітньої проблематики друкованими виданнями юридичного спрямування» від 25.03.2011 № 169/7; «Про затвердження Порядку проведення Міжнародного правничого конкурсу імені В. М. Корецького» від 28.10.2013 № 2241/5; 4) забезпечення формування державної політики у сфері правової роботи – «Про затвердження Положення про Директорат з прав людини, доступу до правосуддя та правової обізнаності» від 01.06.2018 № 2097/к тощо.

Важливими у діяльності Мін'юсту України як суб'єкта забезпечення правової освіти населення є, відповідно до Положення про Міністерство юстиції України [116], виконання *організаційних повноважень*, зокрема забезпечує роботу громадських приймалень із надання безоплатної первинної правової допомоги; відповідає за впровадження та функціонування системи безоплатної вторинної правової допомоги; утворює центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та контролює їх діяльність тощо;

координаційних повноважень, до яких слід віднести координування діяльності міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, міністерств та інших органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, а також державних підприємств, установ, організацій та державних господарських об'єднань, навчальних закладів із питань щодо правової освіти населення; діяльність центральних органів виконавчої влади щодо реалізації державної політики у сфері надання безоплатної правової допомоги; *кадрових повноважень*, наприклад, бере участь разом із Міністерством освіти і науки України в організації роботи з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців за спеціальністю «Правознавство» у навчальних закладах, забезпечує підвищення професійного рівня працівників центрів із надання безоплатної вторинної правової допомоги; *методичних повноважень*, що полягають у наданні методичної допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань, які стосуються надання безоплатної первинної правової допомоги; *інформаційних повноважень*, до яких законодавство відносить здійснення офіційного опублікування нормативно-правових актів, чинних міжнародних договорів України, рішень Європейського суду з прав людини щодо України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України», а також офіційне видання збірників актів законодавства та кодексів, заснування журналів і газет із правових питань; *контрольних повноважень*: перевіряє в міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, міністерствах та інших органах виконавчої влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністраціях, а також на державних підприємствах, в установах, організаціях та державних господарських об'єднаннях стан правової роботи, надає рекомендації щодо її поліпшення, вносить пропозиції про усунення виявлених порушень і недоліків та притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у допущених порушеннях; організовує розгляд звернень громадян з питань, пов'язаних з

діяльністю Мін'юсту України, його територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, а також стосовно актів, які ним видаються.

У межах *провоосвітніх повноважень* Мін'юст України виступає ініціатором здійснення різних правоосвітницьких проектів. Зокрема, у 2017 р. стартував проект «Я маю право!», метою якого є формування правової культури та правової свідомості у суспільстві, підвищення рівня знань громадян щодо гарантованих їм Конституцією та законами України прав у різних сферах життя та навчання громадян знати, реалізовувати та захищати свої права [158]. Заходи, що проводяться у межах цього проекту були спрямовані на формування правових практичних навичок населення. Відповідно до інформації Мін'юсту України, у зв'язку із проведенням широкої інформаційної кампанії в межах зазначеного проекту збільшилась кількість звернень клієнтів до місцевих центрів на 24,8%; кількість проведених правоосвітницьких заходів у 4, 7 разів [56].

Більшість повноважень Мін'юсту України пов'язана з наданням безоплатної правової допомоги, які будуть досліджені у підрозділі 2.3, присвяченому цьому питанню.

Важливою функцією Мін'юсту України та його територіальних органів є здійснення контролю за станом організації правової освіти, а також аналітичної діяльності щодо узагальнення стану цієї діяльності. На сьогодні відсутній нормативний акт, який би регулював порядок проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти. Відповідний наказ Мін'юсту України було скасовано 24.03.2017 року наказом Мін'юсту України «Про внесення змін до Положення про Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі» [98]. До тепер це питання не врегульоване жодним нормативним документом, отже, існує нагальна необхідність урегулювання питання проведення перевірок стану правової освіти з боку Мін'юсту України та його територіальних органів.

На сьогодні повноваження із забезпечення формування державної політики на основі постійного аналізу стану справ у сферах прав людини та доступу громадян до правосуддя, безплатної правової допомоги, у сфері правової освіти, правової обізнаності, інформування населення, доступу громадян до джерел правової інформації, у сфері правової роботи, здійснення моніторингу та оцінювання результатів цієї роботи, розроблення пропозицій щодо її продовження та коригування, а також забезпечення її нормативно-правового регулювання належить Директорату з прав людини, доступу до правосуддя та правової обізнаності [114]. Цей орган було утворено як структурний підрозділ у Мін'юсті України. До складу Директорату входять 5 експертних груп: експертна група з прав людини, експертна група з правової освіти, експертна група з доступу до правосуддя, експертна група з правової обізнаності, експертна група з правової роботи. З метою формування правової політики держави Директоратом розроблено Пріоритети політики доступу до правосуддя, Пріоритети реформування юридичної освіти, Концепція реформування юридичної освіти, Зміни до Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини, Концепція незалежного провайдера правової допомоги, Концепція посилення правової спроможності об'єднаних територіальних громад, Концепція забезпечення доступу до правосуддя особам, які визнані судом недієздатними або дієздатність яких обмежена. З метою виявлення проблем та потреб, які має вирішувати державна політика, проведено аналітичні дослідження: «Стан юридичної освіти через призму ринку праці», «Стан юридичної освіти – статистичний погляд», «Дослідження правових проблем та потреб в українських громадах», здійснено анкетування молоді щодо обізнаності у сфері надання безоплатної правової допомоги, готовності захищати свої права, обізнаності про виборчі права, прав споживачів, викладання права у школах [13].

Окрім того, діяльність Директорату спрямована на формування підґрунтя для реалізації певної правової ініціативи у досліджуваній сфері, що полягає у координації діяльності міністерств, інших центральних органів виконавчої

влади, місцевих держадміністрацій, а також державних підприємств, установ, організацій та навчальних закладів із питань правової освіти та правової обізнаності населення; визначення кола заінтересованих сторін, проведення консультації з ними з метою залучення їх до процесу формування державної політики у сферах власної компетенції; визначення та розробка оптимальних варіантів розв'язання виявлених проблем, здійснення оцінки їх переваг, проведення аналізу потенційних ризиків, які можуть виникнути під час реалізації відповідної державної політики [114].

Отже, на наш погляд, робота зазначеного органу є актуальною, побудованою на сучасних підходах до предмета дослідження, а її результати сприяють актуалізації проблем правової освіти та шляхів її вирішення.

Як уже зазначалося, суб'єктами реалізації правової політики є органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, навчальні заклади та заклади культури, наукові установи, видавництва та видавничі організації, засоби масової інформації у сфері правової освіти населення. З метою координації їх діяльності в структурі Мін'юсту України створено Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення. Відповідно до Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення (МКМР), затвердженого Постановою КМУ «Про Програму правової освіти населення України» від 25.05.95 № 366 [156] Рада має завдання щодо координування діяльності визначених вище суб'єктів реалізації правової освіти, підвищення ефективності їх діяльності, підготовки пропозицій щодо визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань правової освіти населення; надання методичної допомоги органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, навчальним закладам та закладам культури, науковим установам, видавництвам та видавничим організаціям, засобам масової інформації щодо організації заходів, спрямованих на підвищення правосвідомості та правової культури населення; розроблення рекомендацій щодо удосконалення правової навчально-виховної

роботи; поширення позитивного досвіду з питань правової освіти населення [156]. Отже, Рада насамперед є виконує функції координації діяльності суб'єктів реалізації правової освіти та надання їх методичної допомоги.

До складу Ради входять представники Мін'юсту України, МОН України, Міністерства молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ, Мінкультури, Мінсоцполітики, Мінагрополітики, Мінрегіону, Держкомтелерадіо, Антимонопольного комітету, Держпраці, Держспоживінспекції, а також за згодою заступник директора Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук, головний редактор журналу «Бюлетень Міністерства юстиції України», голова правління товариства «Знання» [156]. Положення передбачає, що у разі необхідності до роботи Ради можуть залучатися представники громадських об'єднань, статутами яких передбачено їх участь у правовій освіті населення. На нашу думку, до складу Ради слід включити представників недержавних організацій юридичного спрямування, оскільки вони, по-перше, представляють погляди громадськості на проблеми регулювання того чи іншого питання, по-друге, є суб'єктами громадського контролю, спрямованого на оцінку правомірності та ефективності рішень держави, зокрема й у сфері правової освіти, по-третє, є суб'єктами надання соціальних послуг населенню, по-четверте, їх участь дасть можливість охопити більш широке коло різних представників населення. Отже, співпраця з представниками недержавних юридичних організацій з питань правової освіти у межах Ради, на наш погляд, є необхідною. Ця пропозиція поширюється і на склад обласних та районних міжвідомчих координаційних рад.

Основною формою роботи МКМР є засідання, які проводяться за необхідності, але не рідше одного разу на півріччя, відповідно до плану роботи, що розробляється на рік і затверджується МКМР. МКМР ухвалює рішення у формі методичних рекомендацій, які є обов'язковими до розгляду. У разі необхідності можуть проводитись виїзні засідання МКМР. Відповідно до Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду

з правової освіти населення розробляються положення про територіальні (обласні та районні) міжвідомчі координаційно-методичні ради. Предметом розгляду на засіданнях МКМР є питання про відновлення порушених прав та законних інтересів вимушених переселенців і жителів зони АТО, правові засади забезпечення прав і свобод людини органами публічного права, розширення системи правової допомоги, профілактику насильства в сім'ї, запобігання насильству щодо жінок, надання правової допомоги жертвам насильства тощо.

Аналізуючи зміст зазначеної Постанови, слід зауважити, що Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду не містить норм, які б регулювали питання співпраці суб'єктів реалізації правової освіти, тобто не регулює принципи міжвідомчої взаємодії, її форми, методи, що негативно позначається на роботі Ради.

Отже, пропонуємо включити до складу Всеукраїнської та територіальних МКМР представників недержавних організацій юридичного спрямування.

У Положенні про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду необхідно урегулювати питання співпраці суб'єктів реалізації правової освіти, а саме: визначати принципи міжвідомчої взаємодії, її форми, методи, що сприятиме покращанню взаємодії суб'єктів реалізації правової освіти.

Таким чином, Мін'юст України як суб'єкт формування та реалізації правової освіти населення спрямовує свою діяльність на досягнення ефективності, системності та змістовності правової освіти населення, пошук дієвих організаційних форм забезпечення правоосвітньої діяльності, запровадження нових підходів до здійснення правоосвітньої діяльності.

Наступну групу суб'єктів становлять органи, які реалізують державну правову політику – місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, навчальні та культурні заклади, наукові установи, видавництва та видавничі організації, засоби масової інформації у сфері правової освіти, а також правоосвітні громадські організації.

Так, Мін'юст України здійснює свої повноваження безпосередньо та через головні територіальні управління юстиції. Повноваження щодо загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги Мін'юст України здійснює за участю координаційного центру з надання правової допомоги.

Відповідно до Положення «Про Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі», затвердженого наказом Мін'юсту України від 23.06.2011 № 1707/5, основним завданням у сенсі нашого дослідження є реалізація державної правової політики. На виконання цієї мети Головне територіальне управління юстиції узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його повноважень, готує пропозиції щодо його вдосконалення та подає їх на розгляд Мін'юсту України; бере в межах повноважень участь в організації роботи з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців за спеціальністю «Правознавство» у навчальних закладах незалежно від форми власності та підпорядкування, надає пропозиції щодо підготовки юридичних кадрів; вносить до відповідних органів управління освітою пропозиції щодо вдосконалення роботи, пов'язаної з вивченням права у вищих, професійно-технічних, загальноосвітніх навчальних закладах, закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів; бере участь в інформуванні громадян про їх права і свободи, правову політику держави, реалізацію проектів, пов'язаних із правовою освітою населення; бере участь в інформуванні громадян про їх права і свободи, правову політику держави, реалізацію проектів, пов'язаних із правовою освітою населення; організовує та забезпечує роботу громадських приймалень з надання безоплатної первинної правової допомоги; бере участь у розробленні та розповсюдженні методичних матеріалів у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів громадян; сприяє розвитку надання юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб тощо [100].

На виконання зазначених просвітницьких повноважень, територіальні управління юстиції розробляють відповідні плани роботи, положення, беруть участь у заходах, які проводяться в навчальних закладах різних рівнів та присвячені питанням захисту прав, співпрацюють із ЗМІ, установами культури з метою поширення правових знань серед населення. Так, відповідно до обласної Програми правової освіти населення на 2016-2020 роки, затвердженої розпорядженням голови Кіровоградської обласної державної адміністрації [112], головне територіальне управління юстиції у Кіровоградській області створює необхідні умови для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, а саме: проводить та бере участь у тематичних семінарах, конференціях, диспутах з проблемних питань права; забезпечує проведення семінарів, курсів для викладачів права та інших працівників навчальних закладів, що мають відношення до правової освіти молоді; проводить серед учнівської молоді та інших верств населення олімпіади, конкурси, вікторини на краще володіння правовими знаннями. Окрім того, важливим напрямом роботи управління юстиції є забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації шляхом висвітлення в місцевих засобах інформації актуальних правових питань, юридичних консультацій, створення правових рубрик, теле- та радіопередач. Головним управлінням юстиції підготовлено буклети з питань аліментних правовідносин, безоплатної правової допомоги, особливостей виплати додаткових винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу в особливий період та під час проведення АТО, отримання земельних ділянок учасниками АТО, громадянства, попередження жорстокого поводження з дітьми, конституційних прав молоді, прав інвалідів на працевлаштування та освіти, трудових, шлюбних відносин, порядку реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, Європейського суду з прав людини тощо.

З метою забезпечення проведення спільних заходів щодо підвищення правової освіти населення, реалізації інших проектів, надання консультацій та

підготовки (участі у підготовці в межах компетенції) письмових висновків з питань застосування чинного законодавства України Головне управління юстиції уклало меморандуми про співпрацю та організацію взаємовідносин з Управлінням Держпраці у Кіровоградській області, Державною міграційною службою України в Кіровоградській області, Кіровоградським обласним центром зайнятості. Меморандуми спрямовані на виконання положень Національної програми правової освіти населення та реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!». Вони передбачають розвивати організацію співпраці для досягнення спільних цілей, а саме пропаганди поваги до Конституції та законів України, подолання правового нігілізму, підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки, підвищення довіри населення до державних інститутів влади, утвердження гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, високих моральних засад у суспільному житті.

Відповідно до ст. 118 Конституції України, виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації [67]. Однак, на сьогодні Закон України «Про освіту» не визначає місцеву державну адміністрацію як суб'єкт управління освітою. Така ситуація склалася у зв'язку із змінами законодавства про освіту, що призвело до неузгодження окремих норм законів, що регулюють повноваження місцевих адміністрацій. Повноваження місцевих адміністрацій закріплено й у Законі України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 № 586-XIV, п. 9 ст. 16 якого визначає: місцеві державні адміністрації в межах, визначених Конституцією і законами України, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за дотриманням законодавства з питань науки, мови, реклами, освіти, культури, охорони здоров'я, материнства та дитинства, сім'ї, молоді та дітей, соціального захисту населення, фізичної культури і спорту [142]. Як зауважує В. Бахрушин, член Національної команди експертів з

реформування вищої освіти, головний експерт з питань освіти Реанімаційного пакету реформ, ця норма конфліктує з нормами інших законів. На сьогодні склалася ситуація, за якої місцеві органи влади та самоврядування, а також створені ними органи управління освітою позбавляються таких повноважень, які вони мали за попереднім законом про освіту, а саме: управління навчальними закладами, що є комунальною власністю; координація дій педагогічних, виробничих колективів, сім'ї, громадськості з питань навчання і виховання дітей; контроль за дотриманням вимог щодо змісту, рівня і обсягу освіти; участь у розробленні та реалізації варіативної складової змісту загальної середньої освіти; контроль за додержанням вимог законів та інших нормативно-правових актів у сфері дошкільної освіти, обов'язкове виконання Базового компонента дошкільної освіти всіма дошкільними навчальними закладами (передано до повноважень ЦОВВ із забезпечення якості освіти); ліцензування приватних закладів освіти, юридичних і фізичних осіб на право надання освітніх послуг. Отже, законодавство не передбачає і не заважає місцевим органам створювати відділи, департаменти чи інші структурні підрозділи, що будуть опікуватися проблемами розвитку освіти у відповідних областях, районах, містах тощо. [10]. Зрозуміло, що ситуація, що склалася з нормативно-правовим врегулюванням діяльності місцевих державних адміністрацій у сфері освіти потребує нагального вирішення.

У контексті нашого дослідження слід акцентувати на роботі Державної служби якості освіти України (далі – ДСЯО) як суб'єкта реалізації державної політики у сфері правової освіти. Відповідно до Положення про Державну службу якості освіти, затвердженого постановою КМУ від 14.03.2018 № 168, ДСЯО є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується КМУ через Міністра освіти і науки та який реалізує державну політику у сфері освіти, зокрема з питань забезпечення якості освіти, забезпечення якості освітньої діяльності, здійснення державного нагляду (контролю) за закладами освіти щодо дотримання ними законодавства[41]. З огляду на досліджуване питання, акцентуємо на

важливості правового захисту суб'єктів освітніх правовідносин, який полягає тому, що під час здійснення перевірок закладів освіти різних рівнів щодо дотримання вимог законодавства про освіту, ДСЯО контролює питання законності звільнення працівників, переведення учнів, студентів до інших закладів освіти, відрахування учнів, студентів із відповідного закладу освіти тощо.

Відповідно до своїх повноважень ДСЯО здійснює моніторинг якості освітньої діяльності та якості освіти у порядку, визначеному законодавством. Однак, матеріали з проведення моніторингів ДСЯО, розміщені на його офіційному сайті, свідчать про те, що протягом 2015-2018 рр. моніторинг правової освіти не здійснювався. Такі моніторинги якості викладання та рівня знань учнів з історії, правознавства у закладах загальної середньої освіти частіше проводять територіальні органи ДСЯО. Однак, за відсутності на сьогодні законодавчого врегулювання питань щодо вимог спеціальної фахової освіти вчителів правознавства, вивчення правознавства у закладах загальної середньої освіти протягом усього періоду навчання тощо, результати моніторингів не відображатимуть об'єктивної оцінки стану правової освіти у цих закладах освіти. Отже, слід акцентувати на законодавчому врегулюванні цих питань шляхом ухвалення закону «Про правову освіту населення», в якому чітко визначити вимоги до фахової підготовки вчителів з правознавства, системи їх підготовки та підвищення кваліфікації, вимоги до безперервності та наскрізності правової освіти.

Повноваження органів місцевого самоврядування, навчальних та культурних закладів, наукових установ, видавництв, засобів масової інформації у сфері правової освіти, відповідно до Національної програми правової освіти, полягають у наступному :

розробка методичних рекомендацій з питань правової самоосвіти громадян, центри досліджень з проблем правової освіти – інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Академія правових наук України;

здійснення правової освіти, проведення відповідної правоосвітньої та правовиховної діяльності – дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні, заклади вищої освіти і заклади післядипломної освіти;

утворення місцевих міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення, затвердження їх складу та положення, вирішення у межах своєї компетенції питання організаційного і матеріально-технічного забезпечення їх діяльності – Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади за поданням відповідних управлінь юстиції;

забезпечення акумуляції документально-інформаційних ресурсів, що містять правову інформацію, та доступу населення до цих ресурсів – Національна юридична бібліотека;

підготовка викладачів правових дисциплін – заклади вищої освіти як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб;

інформування населення про національне законодавство, діяльність органів законодавчої, виконавчої, судової влади, а також про стан правопорядку, боротьбу з правопорушеннями, особливо серед неповнолітніх, профілактику їх вчинення тощо – державні засоби масової інформації;

створення лекторіїв, кінолекторіїв, проведення виставок друкованої продукції правового спрямування, зустрічей з фахівцями-юристами, читацьких конференцій тощо – державні заклади, підприємства та організації культури [145].

Діяльність зазначених суб'єктів охарактеризуємо більш детально у наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

Аналіз питання щодо системи суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення дозволяє зробити висновки, що система суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти слід зауважити, що вона являє собою ієрархічно

побудовану структуру, яка включає 1) суб'єкти забезпечення правової політики – Верховна Рада України та Президент України; 2) суб'єкти забезпечення і реалізації правової політики – МОН України та Мін'юст України; 3) суб'єкти реалізації правової політики – центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування. До останньої групи суб'єктів у реалізації правової освіти слід також віднести навчальні та культурні заклади, наукові установи, видавництва та видавничі організації, засоби масової інформації у сфері правової освіти, а також правоосвітні громадські організації.

Повноваження Президента України та Верховної Ради України як суб'єктів забезпечення правової освіти населення полягають у визначенні основних напрямів, завдань, засад, шляхів реалізації та результатів правової політики, які повинні бути втілені у діяльності інших суб'єктів. Однак, як уже зазначалося, Закон України «Про освіту» не відносить Президента України до суб'єктів забезпечення державної політики у сфері освіти у цілому і правової, зокрема, що потребує нормативного урегулювання шляхом внесення змін до ч. 2 ст. 5 цього Закону. Результатом діяльності ВРУ повинно стати ухвалення Закону України «Про правову освіту населення».

Аналіз діяльності МОН України як суб'єкта реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення свідчить про низький рівень правової освіти у навчальних закладах, що обумовлено насамперед відсутністю виокремлення правового компонента у державних стандартах дошкільних та шкільних закладів освіти, відсутністю стандарту вищої освіти, відсутністю навчальних програм, які б дозволяли набуття правових знань протягом життя. Акцентовано на необхідності оптимізації роботи МОН України з питань розробки державних стандартів з правової (юридичної) освіти, запровадження системної, наскрізної правової освіти на рівні дошкільної, шкільної, вищої освіти, що вимагає виокремлення правової компетентності в освітніх стандартах, корекції навчальних планів щодо переходу до практичного спрямування навчання. Запропоновано МОН

України у співпраці з Мін'юстом України розробити навчальну програму з правознавства, яка б передбачала наскрізне вивчення цього предмета, починаючи з дошкільного навчання.

Мін'юст України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики спрямовує свою діяльність на здійснення загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги; міжнародно-правового співробітництва, зокрема й у сфері правової освіти.

Важливою функцією Мін'юсту України та його територіальних органів є здійснення контролю за станом організації правової освіти, однак на сьогодні це питання не врегульоване жодним нормативним документом, отже, існує нагальна необхідність урегулювання питання проведення перевірок стану правової освіти з боку Мін'юсту України та його територіальних органів.

Пропонуємо включити до складу Всеукраїнської та територіальних МКМР представників недержавних організацій юридичного спрямування, а також у Положенні про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду урегулювати питання співпраці суб'єктів реалізації правової освіти, тобто визначати принципи міжвідомчої взаємодії, її форми, методи, що сприятиме покращанню взаємодії суб'єктів реалізації правової освіти.

На сьогодні Закон України «Про освіту» не виокремлює місцеві державні адміністрації як суб'єктів управління освітою. Визначена необхідність правового врегулювання повноважень місцевих державних адміністрацій як суб'єкта реалізації державної політики у сфері правової освіти.

Висновки до розділу 1

Аналіз теоретико-методологічних засад забезпечення реалізації правового забезпечення реалізації правової політики держави щодо правової освіти населення дозволяє зробити такі висновки.

1. Правова освіта як напрям державної політики є складовою освітньої та правової політики держави, що являє собою офіційно визнану, цілеспрямовану, організаційну діяльність держави в особі суб'єктів, відповідальних за вироблення та реалізацію цієї політики, спрямовану на ефективну та результативну реалізацію стратегічних цілей, завдань, програм правової освіти як одного з ключових факторів розвитку демократичного суспільства.

2. Виокремлено основні ознаки правової освіти як напряму державної політики: здійснюється державою в особі відповідальних за вироблення та реалізацію цієї політики органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування на підставі відповідних нормативно-правових актів; є діями, спрямованими на досягнення стратегічних цілей правової освіти, що полягають у визначенні філософії, стратегій пріоритетів тощо; є одним із ключових факторів щодо реалізації демократичних процесів, необхідних для вирішення сучасних проблем становлення правової демократичної держави; відповідає сучасним вимогам суспільства, які є основою усіх перетворень у суспільстві, тобто має здатність реагувати на зміни політичного, економічного, соціального, культурного тощо розвитку країни; є безперервною, тобто здійснюється протягом життя людини; задовольняє правові потреби як держави у цілому, так і окремої особистості, зокрема; враховує як особливості та традиції національної правової системи, так і відповідає світовим тенденціям розвитку правової освіти; є доступною, що досягається шляхом створення рівних можливостей для кожного, незалежно від національності, статі, віросповідання, мови тощо; її реалізація передбачає взаємодію державних органів з регіональними структурами та міжнародними організаціями й установами.

3. Наведено тлумачення правової освіти як об'єкта адміністративно-правового регулювання: а) як процесу, що передбачає набуття правових знань, навичок та вмінь реалізації правових норм у повсякденному житті; б) як системи – системи суб'єктів реалізації правової освіти, системи законодавства, що регулює відносини у сфері правової освіти, системи навчальних закладів, системи засобів виховного та навчального впливу тощо; в) як результату – результатом правової освіти є створення умов для набуття правових знань, а також формування правових поведінкових установок і мотивів правомірної поведінки.

4. Сформульовано сутність адміністративно-правового регулювання правової освіти, що полягає у врегульованій нормами адміністративного законодавства цілеспрямованій, систематичній, послідовній діяльності органів публічної адміністрації, спрямованої на упорядкування суспільних відносин у сфері правової освіти, їх реалізацію, розвиток та охорону за допомогою адміністративно-правових заходів.

5. Визначено характерні ознаки адміністративно-правового регулювання правової освіти, до яких віднесено: 1) має державно-вольовий характер, оскільки владним суб'єктом виступає держава; 2) має нормативно-правове закріплення, тобто здійснюється на підставі чинних нормативно-правових актів, що регулюють питання забезпечення та реалізації правової освіти; 3) вплив на об'єкт регулювання здійснюється усією системою адміністративно-правових засобів; 4) характеризується цілеспрямованістю діяльності суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері правової освіти, її системністю та послідовністю.

6. Наведено та охарактеризовано систему принципів, в якій запропоновано виокремити: а) загальноправові – верховенство права, законність, гуманізм, людиноцентризм, рівність, демократизм; б) загальноосвітні, що розкривають сутність, специфічність адміністративно-правового регулювання галузі освіти у цілому, зокрема державно-вольового характеру; доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх

послуг, що надаються державою; забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками; свобода у виборі видів, форм і темпу здобуття освіти, освітньої програми, закладу освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності; академічна свобода; децентралізація освіти; в) спеціально-професійні, що характерні для правової освіти як процесу набуття правових знань – наскрізність правової освіти; безперервність правової освіти; принцип діяльнісного підходу у правовій освіті; принцип варіативності правової освіти, відповідність правової освіти світовому рівню. Запропоновано закріпити принципи правової освіти у чинній Національній програмі правової освіти населення, а також у запропонованих Концепції правової освіти населення та законі «Про правову освіту».

7. Визначено, що нормативно-правове регулювання правової освіти на законодавчому рівні характеризується, по-перше, про розгалуженістю норм за різними законодавчими актами: закони, що регулюють діяльність закладів освіти різних рівнів, а також закони, що регламентують питання правової освіти як необхідної фахової складової насамперед державних службовців, адвокатів, суддів, поліції; по-друге, відсутністю забезпечення дотримання принципів наскрізності та безперервності правової освіти. Усе викладене свідчить про необхідність а) ухвалення закону України «Про правову освіту», який би комплексно з урахуванням сучасних вимог урегулював питання набуття правової освіти протягом життя; б) до ухвалення запропонованого закону необхідно внести зміни до зазначених законів щодо формування у осіб, що отримують правові знання правової компетентності, яка відповідає віку.

8. Аналіз підзаконних нормативно-правових актів свідчить про низький рівень урегулювання питання правової освіти, що пов'язано з: 1) відсутністю визначення правової компетенції як окремої, а не складової інших компетентностей, зокрема освітньої, громадянської; 2) невиконанням багатьох положень, визначених у нормативно-правових актах, що регулюють питання правової освіти на загальнодержавному рівні або не відповідність їх вимогам

часу. Зазначене акцентує необхідність розробки Концепції правової освіти населення.

9. Акцентовано на позитивних положеннях підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють питання правової освіти на місцевому рівні, а саме: можливість враховувати специфіку територіальної громади, що допомагає конкретизувати тематику заходів правоосвітньої діяльності, форми і методи їх проведення, оперативність організації їх виконання. Однак аналіз їх змісту свідчить про невиконання цього положення та формальний підхід до їх вкладання, що виражається у безпосередньому повторенні пунктів загальнодержавних програм, без урахування місцевих потреб та особливостей.

10. Визначено важливе значення норм міжнародного права, яке визначає міжнародні стандарти правової освіти та відбиває суттєву трансформацію світоглядних орієнтацій і свідомості кожної людини, що впливає на зміст правової освіти та визначає напрями нормативно-правового забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення в Україні.

11. Доведено, що недоліками нормативно-правового забезпечення на сьогодні є відсутність системного підходу до регулювання правової освіти, визначення стратегічних напрямів її розвитку і реалізації з урахування сучасних національних та світових тенденцій щодо планування, розвитку та її шляхів реалізації. З огляду на викладене, нагальною є розробка Концепції правової освіти населення та Закону України «Про правову освіту населення».

12. Визначено, що система суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти являє собою ієрархічно побудовану структуру, яка включає 1) суб'єкти забезпечення правової політики – Верховна Рада України та Президент України; 2) суб'єкти забезпечення і реалізації правової політики – МОН України та Мін'юст України; 3) суб'єкти реалізації правової політики – центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування. До останньої групи суб'єктів у реалізації правової освіти слід також віднести навчальні та

культурні заклади, наукові установи, видавництва та видавничі організації, засоби масової інформації у сфері правової освіти, а також правоосвітні громадські організації.

13. Повноваження Президента України та Верховної Ради України як суб'єктів забезпечення правової освіти населення полягають у визначенні основних напрямів, завдань, засад, шляхів реалізації та результатів правової політики, які повинні бути втілені у діяльності інших суб'єктів. Однак, як уже зазначалося, Закон України «Про освіту» не відносить Президента України до суб'єктів забезпечення державної політики у сфері освіти у цілому і правової, зокрема, що потребує нормативного урегулювання шляхом внесення змін до ч. 2 ст. 5 цього Закону. Результатом діяльності ВРУ повинно стати ухвалення Закону України «Про правову освіту населення».

14. Аналіз діяльності МОН України як суб'єкта реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення свідчить про низький рівень правової освіти у навчальних закладах, що обумовлено насамперед відсутністю виокремлення правового компонента у державних стандартах дошкільних та шкільних закладів освіти, відсутністю стандарту вищої освіти, відсутністю навчальних програм, які б дозволяли набуття правових знань протягом життя. Акцентовано на необхідності оптимізації роботи МОН України з питань розробки державних стандартів з правової (юридичної) освіти, запровадження системної, наскрізної правової освіти на рівні дошкільної, шкільної, вищої освіти, що вимагає виокремлення правової компетентності в освітніх стандартах, корекції навчальних планів щодо переходу до практичного спрямування навчання. Запропоновано МОН України у співпраці з Мін'юстом України розробити навчальну програму з правознавства, яка б передбачала наскрізне вивчення цього предмета, починаючи з дошкільного навчання.

15. Мін'юст України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики спрямовує свою діяльність на здійснення загального управління у

сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги; міжнародно-правового співробітництва, зокрема й у сфері правової освіти. Важливою функцією Мін'юсту України та його територіальних органів є здійснення контролю за станом організації правової освіти, однак на сьогодні це питання не врегульоване жодним нормативним документом, отже, існує нагальна необхідність урегулювання питання проведення перевірок стану правової освіти з боку Мін'юсту України та його територіальних органів.

16. Запропоновано включити до складу Всеукраїнської та територіальних МКМР представників недержавних організацій юридичного спрямування, а також у Положенні про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду урегулювати питання співпраці суб'єктів реалізації правової освіти, тобто визначати принципи міжвідомчої взаємодії, її форми, методи, що сприятиме покращанню взаємодії суб'єктів реалізації правової освіти.

17. На сьогодні Закон України «Про освіту» не виокремлює місцеві державні адміністрації як суб'єктів управління освітою. Визначена необхідність правового врегулювання повноважень місцевих державних адміністрацій як суб'єкта реалізації державної політики у сфері правової освіти.

РОЗДІЛ 2. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРАВОВОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ

2.1. Поняття та структура адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення

Розбудова правової держави потребує не тільки нормативно-правового регулювання цього процесу, але й забезпечення дієвості нормативних актів, їх належної реалізації. На сьогодні на особливу увагу заслуговує реалізація норм адміністративного права, які визначають комплекс юридичних засобів надання, поширення та реалізації правової освіти населення, що утворює основу адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення.

Питання визначення поняття та елементів механізму адміністративно-правового забезпечення у цілому була предметом дослідження у працях учених-адміністративістів В.Б. Авер'янова, М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, Л.Р. Білої, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, Т.О. Коломець, П.М. Рабіновича, В.К. Шкарупи та багатьох інших.

Проблема поняття та структури адміністративно-правового механізму реалізації правової освіти тією чи іншою мірою досліджувалася у наукових доробках таких науковців, як: Р.М. Андрусишин [3] – стосовно правового виховання працівників ОВС, С.В. Богачов [8], Н.А. Сторчак [187], О.В. Фатхутдінова [199] – у контексті з'ясування теоретико-правових засад правової освіти, Л.В. Висоцька [12], А.М. Гуз [24], В.С. Кахнич [57] – щодо аналізу історичного аспекту формування змісту шкільної правової освіти в Україні, О. П. Ковальська [62] – у контексті дослідження питання управління правовою освітою учнів у загальноосвітньому навчальному закладі, О.С. Полякова – щодо теоретико-методологічних засад становлення й

розвитку публічного управління правовою освітою населення в Україні та інших. При цьому на сьогодні відсутнє дослідження адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення в Україні, що актуалізує тему дисертаційної роботи.

Аналіз зазначеного питання слід розпочати з визначення поняття та складових адміністративно-правового механізму у науці адміністративного права. Словник іншомовних слів за загальною редакцією О.С. Мельничука зазначає, що це слово походить від грецького «знаряддя, пристрій» та тлумачиться як «сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ» [76, с. 498]. Поняття «механізм» в Академічному тлумачному словнику української мови має декілька тлумачень, серед яких «внутрішня будова, система чого-небудь»[181]. У юридичному аспекті під терміном «механізм» слід розуміти сукупність методів, форм, прийомів, способів, завдяки правильному використанню яких можливо буде досягти оптимальної організації всіх елементів системи, їх ефективного функціонування, що в результаті повинно привести до отримання бажаного результату [7, с. 37-38].

Як зауважує Ю.Д. Древаль, «започаткування практики з'ясування якихось соціальних явищ та процесів за допомогою механізмів завдячує науковим галузям економічного профілю» [45, с.57]. У цьому сенсі значний внесок у тлумачення поняття «механізм» в економічній науці здійснив Анрі Кульман. Охарактеризуємо окремі погляди науковця, які у подальшому будуть основою характеристики дефініції «адміністративно-правовий механізм». Так, А. Кульман стверджує: «Ми говоримо про економічний механізм у тому випадку, якщо певне висхідне економічне явище спричиняє інші, вони ідуть одне за одним у певній послідовності і ведуть до певних очевидних результатів. Таким чином, економічний механізм визначається або природою висхідного явища, або кінцевим результатом серії явищ. Однак складовими елементами механізму завжди одночасно є як висхідне явище, так і заключне, й увесь процес, що відбувається в інтервалі між ними. І нарешті, у будь-якому економічному дослідженні слід розрізняти економічні процеси,

тобто явища у динаміці, та економічні явища у статичності» [73, с. 12-13]. Усе викладене повною мірою стосується тлумачення механізму у правовій науці.

Так, Ю.Д. Древаль, стверджує, що ці висновки є дуже важливими для розрізнення понять власне механізму (статичний фактор) та механізму управління (динамічний фактор). Теоретики держави та права традиційно оперують категорією «механізм держави», якою охоплюють сукупність органів державної влади, що загалом є статичною величиною. У розрізі такого тлумачення проблеми важливими є напрацювання тих науковців, які акцентують на динаміці політико-правової системи й застосовують категорію «функціональний механізм» управління чи регулювання [71, с. 10].

Отже, аналізуючи механізм державного управління, зокрема й адміністративно-правовий, насамперед йдеться про статичну його складову, при цьому йдеться про вихідні положення, що стосуються механізму держави, зокрема норми права. Водночас, коли йдеться про механізм реалізації державного управління, то на перший план виступає його динамічна складова, тобто взаємодія складових, що характеризують його як процес та кінцевий результат.

Зауважимо, що більшість відносин, які виникають у суспільстві, регулюються державою на підставі норм права. У цьому разі йдеться про механізм правового регулювання. При цьому механізм правового регулювання в теорії держави та права розуміється як «система всіх державно-правових (юридичних) засобів, за допомогою яких держава здійснює владний вплив на суспільні відносини» [167]. С.С. Алексєєв розуміє під механізмом правового регулювання взяту в єдності всю сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [2]. Наведені визначення відбивають поширений у юридичній науці інструментальний підхід до механізму правового регулювання.

Прихильники діяльнісного підходу характеризують механізм правового регулювання у такий спосіб. В. Горшенєв аналізує зазначену дефініцію як органічну сукупність усіх юридичних форм і способів, за допомогою яких

здійснюється переведення нормативності права в упорядкування суспільних відносин [21, с. 42]. О.Ф. Скакун визначає механізм правового регулювання як процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, здійснюваний суб'єктами правового регулювання за допомогою системи правових засобів, способів і форм з метою задоволення публічних і приватних інтересів учасників суспільних відносин, забезпечення правопорядку («належне» у праві стає «сущим», тобто норми права перетворюються на правомірну поведінку й іншу правову діяльність суб'єктів права) [175]. С.А. Комаров розглядає механізм правового регулювання як діяльнісну сторону процесу переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин [87, с. 97].

Представники системного підходу розглядають механізм правового регулювання як єдину систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативне правове впорядкування суспільних відносин та подолання перепон, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [58, с. 515].

Як зауважує О.І. Безпалова, однією з основних форм, за допомогою яких держава здійснює вплив на суспільні відносини, є адміністративно-правова форма. Саме завдяки адміністративно-правовій складовій механізму правового регулювання здійснюється правовий вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації виконавчої влади в державі у певній сфері [7, с. 39]. У цьому сенсі йдеться про адміністративно-правовий механізм правового регулювання.

Як свідчить аналіз поглядів науковців на наведену дефініцію, механізм адміністративно-правового регулювання найчастіше розуміють як сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації державної виконавчої влади [20, с. 20].

В.В. Галунько, В.І. Курило визначають механізм адміністративно-правового регулювання (охорони) як засоби функціонування єдиної системи такого регулювання з метою забезпечення прав, свобод і публічних законних

інтересів фізичних та юридичних осіб, функціонування громадянського суспільства і держави [18, с. 214]. Автори виокремлюють мету механізму адміністративно-правового регулювання як його змістовну ознаку. Для реалізації визначених цілей використовуються різноманітні засоби адміністративного права, що є інструментами правового впливу на поведінку об'єктів управління та визначають зміст формальної ознаки механізму адміністративно-правового регулювання [18, с. 212].

Отже, акцентуємо, що із наведених підходів найближчий до об'єкта нашого дослідження є діяльнісний підхід, оскільки у цьому сенсі адміністративно-правовий механізм характеризується як категорія динамічна, що властиве для процесу. А як уже зауважувалося раніше, правова освіта у правовій науці тлумачиться як процес, результатом якого є набуття правових знань і навичок, а також умінь їх реалізації у повсякденному житті.

Слід також акцентувати на розрізненні понять «регулювання» та «забезпечення». Відповідно до Словника української мови, регулювати означає «упорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі» [182, с. 480]. Водночас забезпечувати тлумачиться як «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки» [180, с. 18].

У представленому дисертаційному дослідженні йдеться про адміністративно-правовий механізм забезпечення реалізації правової освіти населення, який передбачає урегульовану нормами адміністративного права діяльність суб'єктів реалізації правової освіти щодо створення умов для здійснення державної правової політики у сфері правової освіти населення, її охорони та захисту. Тобто на перший план висувається вимога створення умов для здійснення державної політики у сфері правової освіти

З огляду на викладене, поняття адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення можна визначити як закріплену нормами адміністративного права сукупність адміністративно-

правових засобів, що впливають на поведінку суб'єктів суспільних відносин у сфері правової освіти населення, які виникають у процесі їх владно-розпорядчої діяльності, спрямованих на створення необхідних умов для організації їх діяльності відповідно до завдань, визначених державою, з метою отримання бажаного кінцевого результату.

Наведене визначення дозволяє виокремити суттєві ознаки адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення, до яких слід віднести:

- юридичною підставою механізму забезпечення реалізації правової освіти населення є адміністративно-правові норми;

- має системний характер, що виявляється у здійсненні за допомогою сукупності адміністративно-правових засобів;

- має цільову спрямованість, так, мета правової освіти, відповідно до Національної програми правової освіти населення, полягає у підвищенні загального рівня правової культури та вдосконаленні системи правової освіти населення, набутті громадянами необхідного рівня правових знань, формуванні у них поваги до права [145];

- характеризується владно-розпорядчою діяльністю суб'єктів реалізації державної правової політики у сфері правової освіти населення;

- спрямований на створення необхідних умов для вирішення завдань, визначених державою, у сфері правової освіти населення, а саме: «підвищення рівня правової підготовки населення, створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки, інформаційного забезпечення цього процесу; удосконалення системи правової освіти населення» тощо [145].

Що стосується структури адміністративно-правового механізму правового забезпечення, зокрема й реалізації правової освіти населення, то слід зауважити, що на сьогодні серед науковців відсутній єдиний погляд на виокремлення його структурних елементів. Така різниця у підходах до визначення складових адміністративно-правового механізму правового

забезпечення виникає з розуміння зазначеного поняття у широкому та вузькому сенсі. До основних структурних елементів більшість науковців відносить норми адміністративного права, адміністративно-правові відносини, акти тлумачення норм адміністративного права, акти реалізації адміністративно-правових норм і відносин [20; 212, 183, 63]. Факультативними елементами учені вважають такі, як: правова свідомість суб'єктів адміністративно-правового регулювання, їх правова культура, рівень діючого в державі режиму законності, юридичний факт тощо [64], [61]. Розглядаючи зазначену дефініцію у широкому сенсі науковці включають до її структури основні та факультативні елементи. Коли ж йдеться про характеристику адміністративно-правового механізму правового забезпечення у вузькому значенні, то науковці акцентують лише на основних структурних елементах.

Підтримуючи наведені думки науковців, зауважимо, що у даному дисертаційному дослідженні ми розглянемо дефініцію «структура адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення» у вузькому сенсі та охарактеризуємо основні її елементи. До них насамперед відносимо норми адміністративного права, що регулюють процес формування та реалізації державної правової політики у сфері правової освіти населення, суб'єкти формування та реалізації державної правової політики у сфері правової освіти населення, адміністративно-правові відносини у сфері формування та реалізації правової освіти населення, акти тлумачення норм адміністративного права щодо правової освіти населення, акти реалізації адміністративно-правових норм і відносин у досліджуваній сфері.

Зауважимо, що ці елементи існують не відокремлено, а взаємодіють у процесі формування та реалізації державної правової політики у сфері правової освіти населення, утворюючи окремі складові (у різних наукових доробках – підсистеми, компоненти, рівні). Такими складовими у структурі адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення у вузькому значенні є нормативна, інституційна, функціональна.

Нормативна складова є обов'язковою, оскільки є юридичною основою адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення. Нормативна складова містить такі елементи, як: 1) нормативно-правові акти, що забезпечують реалізацію правової освіти населення відповідно до національного законодавства. Їх складають законні, ухвалені Верховною Радою України, та підзаконні нормативно-правові акти, суб'єктами видання яких є Президент України, центральні органи виконавчої влади, органи виконавчої влади на місцях, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, що реалізують політику держави у сфері правової освіти населення; 2) нормативно-правові акти, що забезпечують реалізацію правової освіти населення відповідно до міжнародного законодавства. Вони насамперед визначають міжнародні стандарти правової освіти, що впливає на її зміст та визначає напрями нормативно-правового забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення в Україні.

З огляду на викладене, нормативну складову адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення можна визначити як сукупність норм вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють адміністративно-правове забезпечення реалізації правової освіти населення.

У попередньому розділі ми детально характеризували нормативно-правове забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення, тому лише узагальнимо його. Отже, акцентуємо, що на сьогодні система нормативно-правового забезпечення правової освіти є недосконалою, що виявляється, по-перше, у невиконанні або не відповідності сучасним національним та світовим тенденціям окремих положень, визначених у нормативно-правових актах, що регулюють питання правової освіти на загальнодержавному рівні; по-друге, у відсутності виокремлення правової компетентності у державних стандартах освіти; по-третє, у відсутності сучасної Концепції безперервної правової освіти

населення та спеціального закону України «Про правову освіту населення», що призводить до розпорошення норм відповідного законодавства різних підзаконних нормативно-правових актах, їх декларативності та відсутності конкретного механізму їх реалізації. Акцентовано, що всі зазначені положення потребують нагального вирішення.

Інституційна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення являє собою сукупність суб'єктів забезпечення та реалізації державної політики у сфері правової освіти населення та їх повноважень щодо створення умов для формування та реалізації цього процесу. До елементів цієї складової віднесено: 1) суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти на рівні державних органів – Верховна Рада України та Президент України як суб'єкти забезпечення правової політики; МОН України та Мін'юст України – суб'єкти забезпечення і реалізації правової політики; центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, навчальні та культурні заклади, наукові установи – суб'єкти реалізації правової політики; 2) суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти на рівні недержавних органів – органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, заклади, керівниками, власниками, засновниками яких не є держава в особі її органів та посадових осіб, недержавні засоби масової інформації, а також правоосвітні громадські об'єднання як суб'єкти реалізації правової політики.

Характеристику суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти на рівні державних органів було здійснено у попередньому розділі дисертаційного дослідження. Тому акцентуємо на окремих питаннях щодо органів місцевого самоврядування та правоосвітніх громадських організацій як суб'єктів адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти на рівні недержавних органів.

Питання повноважень органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти

актуалізується у зв'язку із реформуванням сфери освіти в умовах децентралізації. Так, відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21.05.1997 № 280/97-ВР органи місцевого самоврядування відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти, зокрема й правової, створюють умови для забезпечення її якості, а також доступності на відповідній території. Окрім того, сприяють розробці плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти [141]. Аналогічні повноваження передбачені й Законом України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [149]. Однак, з ухваленням Закону України «Про освіту» органи місцевого самоврядування втратили повноваження щодо 1) атестації закладів освіти. Відповідно до листа МОН України від 13.10.17 № 1/9-554 «Щодо нагальних питань впровадження Закону України «Про освіту»», «...атестація закладів освіти вже не належить до повноважень відповідних органів управління і не існує як форма державного нагляду (контролю) чи інструмент забезпечення якості освіти. Відповідно, проведення атестації є безпідставним і правові наслідки її проведення відсутні» [208]. Як уже зазначалося раніше, ці повноваження надано ДСЯО; 2) добору, призначення на посаду та звільнення з посади педагогічних працівників державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладів. Повноваження з призначення на посаду або звільнення з неї покладено на директора закладу освіти; 3) контролю виконання вимог щодо навчання дітей у навчальних закладах; управління навчальними закладами, що є комунальною власністю; контролю за дотриманням вимог щодо змісту, рівня і обсягу освіти; участь у розробленні та реалізації варіативної складової змісту загальної середньої освіти тощо, які були передбачені у законі України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060-XII [149]. Ці повноваження на сьогодні належать безпосередньо закладам освіти та ЦОВВ з якості освіти, тобто ДСЯО.

Окрім того, органи місцевого самоврядування можуть бути засновниками закладів освіти, набуваючи при цьому прав та обов'язків,

передбачених ст. 25 Закону України «Про освіту», а саме: має право затверджувати установчі документи закладу освіти, їх нову редакцію та зміни до них; укладати строковий трудовий договір (контракт) з керівником закладу освіти, обраним (призначеним) у порядку, встановленому законодавством та установчими документами закладу освіти; розривати строковий трудовий договір (контракт) з керівником закладу освіти з підстав та у порядку, визначених законодавством та установчими документами закладу освіти; затверджувати кошторис та приймати фінансовий звіт закладу освіти у випадках та порядку, визначених законодавством; контролювати фінансово-господарську діяльність закладу освіти, дотримання установчих документів закладу освіти; здійснювати контроль за недопущенням дискримінації за будь-якими ознаками, за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; розглядати скарги про відмову у реагуванні на випадки булінгу (цькування) за заявами здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та приймати рішення за результатами розгляду таких скарг; сприяти створенню безпечного освітнього середовища в закладі освіти [149].

Отже, на сьогодні, відповідно до законодавства про освіту, органи місцевого самоврядування є не суб'єктами управління та контролю, а суб'єктами забезпечення реалізації освіти у цілому, й правової освіти як її складової зокрема, що виконують насамперед сервісні функції у сфері правової освіти.

Акцентуємо також на тому, що в Україні за часів незалежності сформувалась своєрідна «дуальна» система місцевої влади: усі області та райони мають як виборну владу (місцеву раду), а також призначеного Президентом голову обласної або/та районної держадміністрації [72]. Відповідно, й у сфері освіти спостерігаємо таку ж ситуацію: управління (департаменти, відділи) освіти і науки створено як при місцевих державних адміністраціях, так і при місцевих радах. При цьому, згідно із Законом України «Про освіту», місцеві державні адміністрації також втратили ті ж

повноваження у сфері управління освітою, про які йшлося вище. Однак, наприклад, аналіз Положення про Департамент освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації свідчить, що до повноважень цього органу належить «організація роботи з ліцензування та державної атестації закладів освіти, розміщених на території області, їх державного інспектування за планами (графіками), погодженими із Державною інспекцією навчальних закладів України; проведення атестації педагогічних працівників і керівних кадрів закладів освіти усіх форм власності, що перебувають у сфері управління Департаменту, ведення обліку і складання звітів із цих питань у межах своєї компетенції» [102]. Аналогічні повноваження закріплено й у Положенні про управління освіти, науки, молоді та спорту Кіровоградської обласної державної адміністрації [120], Львівської міської ради [121], Рівненської обласної державної адміністрації [119] тощо. Отже, зазначені у Положеннях норми суперечать чинному законодавству, що вимагає приведення їх у відповідність до чинних норм права.

Як бачимо, зазначене суттєво впливає на створення належних умов реалізації освітньої діяльності у цілому та правової освіти зокрема, ускладнюючи цей процес. Отже, охарактеризована ситуація потребує нагального вирішення шляхом внесення змін до локальних нормативних актів та приведення їх у відповідність до вимог чинного законодавства.

З ухваленням Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 № 157-VIII [105] було закладено правові основи для початку процесу проведення інституційної реорганізації органів місцевого самоврядування – створення об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) [90, с. 218] (станом на 10 травня 2019 року їх нараховувалося близько 900), що викликало нагальну потребу у створенні окремого органу управління освітою. На сьогодні це питання вирішено на законодавчому рівні відповідно до Постанови КМУ «Про затвердження Положення про освітній округ і опорний заклад освіти» від 19.06.2019 № 532. У контексті з'ясування питання про структуру адміністративно-правового

механізму забезпечення реалізації правової освіти населення слід говорити про нові суб'єкти реалізації правової освіти на рівні органів місцевого самоврядування, завданнями яких є 1) створення єдиного освітнього простору та безпечного освітнього середовища, яке розуміється як сукупність умов, способів і засобів для забезпечення захисту учасників освітнього процесу, запобігання та протидії будь-яким формам насильства та експлуатації, приниженню честі та гідності, булінгу (цькуванню), дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганді та агітації, що завдають шкоди здоров'ю, вживанню на території закладу освіти алкогольних, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам; 2) створення умов для здобуття особами повної загальної середньої освіти, зокрема шляхом проведення профорієнтаційної роботи серед здобувачів освіти, забезпечення реалізації їх індивідуальної освітньої траєкторії, впровадження курсів за вибором, факультативів, гуртків [118].

Отже, органи місцевого самоврядування як суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти на рівні недержавних органів у межах своїх повноважень вживають заходів щодо створення необхідних умов для забезпечення якості та доступності правової освіти населення на відповідній території, згідно із завданнями, визначеними державою. Окрім того, відповідно до Національної програми правової освіти населення, органи місцевого самоврядування у межах своєї компетенції вживають заходів до розширення мережі спеціалізованих навчальних закладів, бібліотек, збільшення кількості друкованих та аудіовізуальних ЗМІ правового спрямування [145].

До суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти на рівні недержавних органів, що є елементом інституційної складової адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення, належать також правоосвітні громадські об'єднання. Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 № 4572-VI, громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та

захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка. Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи. Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи [101].

Окрім того, до недержавних організацій належать також благодійні організації, які відповідно до Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 № 5073-VI визначаються як недержавні організації, головною метою діяльності яких є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб згідно з цим законом. При цьому благодійна діяльність розглядається як добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених цим Законом цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара, тобто набувача благодійної допомоги [96]. При цьому ми повністю погоджуємося із думкою А.О. Галай, який виокремлює спільні ознаки громадських та благодійних організацій, а саме: 1) це недержавні організації; 2) це неприбуткові організації; 3) до принципів діяльності цих організацій належать добровільність і самоврядність; 4) це організації, що діють в інтересах суспільства або окремих категорій осіб (фактично груп осіб) і доходить висновку, що благодійні організації є одним із видів громадських організацій [17, с. 104].

А.О. Галай, узагальнюючи різні підходи до групової диференціації організацій громадського сектору юридичного спрямування, наводить класифікацію громадських організацій правового спрямування за такими критеріями, як:

1) за організаційно-правовим статусом: громадські організації; благодійні організації; професійні спілки; юридичні клініки вищих навчальних закладів; інші організації громадського сектору.

2) за територіальним статусом – всеукраїнські, міжнародні, місцеві;

3) за професійною спрямованістю – універсальні, спеціалізовані, за професійними інтересами;

4) за метою створення – безпосередньо правозахисні та такі, що захищають права опосередковано;

5) за метою створення – благодійні, правозахисні, просвітні;

6) за об'єктом захисту – захист тільки членів своїх організацій або захист також і інших осіб;

7) за обсягом захисту – захист прав людини у всіх сферах суспільного життя та захист прав тільки у конкретній галузі права;

8) за категоріями осіб – захист прав всіх громадян або захист прав окремих категорій осіб) [17, с. 106-107].

Отже, наведена класифікація дозволяє визначити основні напрями діяльності громадських організацій правового спрямування: правопросвітницька та правозахисна робота, а також експертна діяльність.

Зміст діяльності громадських організацій у сфері правової освіти полягає в їх участі у правотворчості, що виявляється

1) в участі у розробленні проектів нормативно-правових актів, які видаються органами державної влади та місцевого самоврядування, виконанні громадської експертизи проектів законодавчих актів тощо;

2) в участі у дорадчих, консультативних органах при органах державної влади;

3) проведенні соціологічних та аналітичних правових досліджень; здійсненні громадського контролю тощо.

У цьому сенсі констатуємо лише, що зазначена діяльність передбачається такими нормативно-правовими актами, як Постанова КМУ «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної

політики» від 03.11.2010 № 996, яка визначає порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, а також утворення громадських рад при центральних і місцевих органах виконавчої влади та забезпечити їх функціонування [100]; Постанова КМУ «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України» від 18.06.2007 № 950, яка регламентує громадське обговорення проектів актів КМУ, що мають важливе суспільне значення і стосуються прав та обов'язків громадян [129]; Постанова КМУ «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 05.11.2008 № 976, що визначає процедуру сприяння проведенню інститутами громадянського суспільства та громадськими радами громадської експертизи діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади [127]; Постанова КМУ «Питання проведення антидискримінаційної експертизи та громадської антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів» від 30.01.2013 № 61. Однак не будемо вдаватися до детального аналізу даного питання, оскільки це виходить за межі дисертаційного дослідження та безпосередньо ця діяльність громадських об'єднань не торкається питання правової освіти населення.

У контексті даної наукової праці заслуговує на увагу діяльність громадських об'єднань у правопросвітницькій роботі з метою підвищення інформованості громадян про їх права та наданні юридичних послуг населенню на виконання завдань і функцій держави.

Так, з метою надання юридичних послуг населенню громадські організації завдяки підтримці Міжнародного фонду «Відродження» створюють Центри правової інформації та консультацій, в яких працюють юристи громадських організацій та громадські захисники з числа волонтерів. Особливого значення набуває діяльність громадських організацій у наданні вторинної безоплатної допомоги. На відміну від надання такої допомоги координаційними центрами, які мають обмеження відповідно до законодавства про безплатну правову допомогу, громадські організації, що не

фінансуються державою, надають вторинну правову допомогу будь-яким особам без обмежень. Слід акцентувати, що координаційні центри з надання правової допомоги активно співпрацюють з центрами правової інформації та консультацій у цьому питанні, оскільки запит на безоплатну правову допомогу в Україні значно перевищує наявні можливості координаційних центрів.

Акцентуємо, що громадські об'єднання юридичного спрямування проводять значну правопросвітницьку роботу, починаючи від дошкільних навчальних закладів до роботи з дорослим населенням. Найбільш поширеними формами такої діяльності є організація лекторіїв, проведення семінарів, круглих столів, поширення друкованої продукції, організація роботи юридичних клінік при закладах вищої освіти, співпраця із засобами масової інформації тощо.

Однак, на сьогодні найбільшою проблемою функціонування громадських об'єднань як суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти є відсутність налагодженої координації дій з державними структурами. Не заважаючи на те, що практично кожен орган виконавчої влади, місцевого самоврядування має підрозділ зв'язків із громадськістю, на державному рівні органу, що забезпечував би співпрацю із громадським сектором, зокрема й з питань правової освіти населення, немає.

Прикладом діяльності громадських організацій правового спрямування є Всеукраїнська благодійна організація «Українська Фундація Правової Допомоги», до функцій якої належить розвиток мереж провайдерів правової допомоги; створення моделей оцінки якості мереж провайдерів правової допомоги; побудова синергічних зв'язків між провайдерами правової допомоги; побудова ефективної системи доступу до правосуддя: виявлення проблем і адвокація змін [16]; Всеукраїнська громадська організація «Асоціація правників України», метою діяльності якої є об'єднання правників для сприяння втіленню в життя принципу верховенства права в державному, суспільному та громадському житті, сприяння розбудові правової держави, сприяння розвитку правосвідомості суб'єктів права та розвитку юридичної

професії [184]; громадська спілка «Українська Гельсінська спілка з прав людини», що має на меті пропаганду правозахисних ідей та міжнародних стандартів прав людини та основоположних свобод, просвітництво та освіта; правову допомогу та правовий захист жертв порушень прав людини; підтримку процесу становлення та розвитку українського правозахисного руху; сприяння доведенню інформації про стан прав людини та основоположних свобод в Україні до відома своїх членів, українських державних та недержавних організацій, міжнародних органів та організацій, а також широкого кола громадськості надання максимального сприяння законодавчим та виконавчим органами, органам місцевого самоврядування у створенні гарантій дотримання прав людини та основоположних свобод тощо [185].

Отже, інституційна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення представлена суб'єктами адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти на рівні державних та недержавних органів, які на підставі відповідних норм права здійснюють забезпечення реалізації правової освіти населення.

3) функціональна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення являє собою процес практичної реалізації юридичних приписів у правомірних діях суб'єктів забезпечення реалізації правової освіти населення. У цьому сенсі «акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків – це основний засіб, за допомогою якого права та обов'язки реалізуються у поведінці конкретних суб'єктів» [188, с. 356]. Акти застосування права є результатом правозастосовчої діяльності посадових осіб органів виконавчої влади та місцевого самоврядування під час реалізації їхніх владних повноважень.

Найчастіше науковці, характеризуючи акти застосування права, виокремлюють такі їх ознаки: 1) мають підзаконний характер, видаються на підставі норм права та повинні їм відповідати; 2) реальний характер акта застосування права. В акті застосування права управлінське рішення набуває

офіційної форми; 3) державно-владний характер акта застосування права – видаються від імені держави уповноваженими державними органами і посадовими особами в межах їх компетенції; у них містяться приписи, обов'язкові для адресатів; держава контролює їх виконання, застосовуючи в разі необхідності заходи примусу; 4) індивідуально-правовий характер – містять конкретні приписи, розраховані на одноразове застосування в певній, фактичній ситуації, звернені до конкретних адресатів і вичерпуються одноразовим застосуванням; 5) формалізований характер – готуються із суворим дотриманням передбачених стадій і процедур їх підготовки, експертизи, видання, видається у певній формі, має відповідну назву і реквізити; 6) реалізують функцію індивідуально-правового регулювання, використовуються як засоби оперативного управління; 7) спрямовані на виникнення, зміну, припинення правовідносин [44].

Погоджуючись із викладеним вище, зауважимо, що вживання терміна «підзаконний» для характеристики актів застосування права є, на наш погляд, некоректним, оскільки, по-перше, вносить плутанину в юридичну термінологію; по-друге, ці акти не створюють норм права, а мають лише застосовчий характер. Отже, на нашу думку, ознакою актів застосування права слід визнати їх застосовчий характер.

У контексті нашого дослідження ці акти можуть бути у формі рішень посадових осіб органів виконавчої влади. Прикладом таких актів у сфері забезпечення реалізації правової освіти є накази головних територіальних управлінь юстиції про організацію право освітньої роботи, зокрема організація правового лекторію, проведення правового флешмобу, здійснення вуличної освіти, організація навчання фахівців, проведення круглих столів, обговорень тощо; наказ ректора правового закладу вищої освіти щодо створення юридичної клініки; наказ директора школи про проведення олімпіади з правознавства тощо.

Отже, аналіз питання щодо поняття та структури адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення дозволяє зробити такі висновки:

1. Поняття адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення можна визначити як закріплену нормами адміністративного права сукупність адміністративно-правових засобів, що впливають на поведінку суб'єктів суспільних відносин у сфері правової освіти населення, які виникають у процесі їх владно-розпорядчої діяльності, спрямованих на створення необхідних умов для забезпечення та реалізації правової освіти населення відповідно до завдань, визначених державою, з метою отримання бажаного кінцевого результату;

2. До суттєвих ознак адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення, до яких слід віднести: юридичною підставою механізму забезпечення реалізації правової освіти населення є адміністративно-правові норми; має системний характер, що виявляється у здійсненні за допомогою сукупності адміністративно-правових засобів; має цільову спрямованість; характеризується владно-розпорядчою діяльністю суб'єктів реалізації державної правової політики у сфері правової освіти населення; спрямований на створення необхідних умов для вирішення завдань, визначених державою, у сфері правової освіти населення;

3. Визначено структуру адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення, складовими якої є нормативна, інституційна, функціональна;

4. Нормативна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення являє собою сукупність норм вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють адміністративно-правове забезпечення реалізації правової освіти населення. Її елементами є: 1) нормативно-правові акти, що забезпечують реалізацію правової освіти населення відповідно до національного законодавства;

2) нормативно-правові акти, що забезпечують реалізацію правової освіти населення відповідно до міжнародного законодавства.

5. Інституційна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення являє собою сукупність суб'єктів забезпечення та реалізації державної політики у сфері правової освіти населення, а також їх повноважень щодо створення умов для формування та реалізації цього процесу. До її елементів віднесено: 1) суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти на рівні державних органів; 2) суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації правової освіти на рівні недержавних органів;

6. Функціональна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення являє собою процес практичної реалізації юридичних приписів у правомірних діях суб'єктів забезпечення реалізації правової освіти населення. Основним засобом забезпечення практичної реалізації прав та обов'язків, що реалізуються у поведінці суб'єктів правової освіти, є акти застосування права;

7. Виокремлення нормативної, інституційної та функціональної складових, їх взаємозв'язок та взаємодія сприяє створенню дієвого адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення.

2.2. Форми та методи забезпечення правової освіти населення

Важливого значення у забезпеченні правової освіти населення набуває визначення форм та методів цього процесу. Найбільш часто це питання аналізується у зв'язку із дослідженням механізму адміністративно-правового регулювання освіти, зокрема й правової, оскільки науковці вирізняють форми і методи як складову цього механізму. Окрім того, форми і методи досліджуються у контексті аналізу реалізації завдань та функцій органів державної влади і місцевого самоврядування у цілому та у сфері освіти й

правової освіти, зокрема. Йдеться насамперед про те, що виконання завдань і функцій державного управління з боку відповідних органів публічної адміністрації здійснюється за допомогою певних форм і методів.

З огляду на викладене, слід зауважити, що зазначене питання було предметом дослідження багатьох науковців, зокрема таких, як: В.Б. Авер'янов, О.Ю. Амосов, М.І. Ануфрієв, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, В.І. Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, В.М. Князєв, В.К. Колпаков, Т.О. Коломець, А.Т. Комзюк, О.Б. Коротич, М.Н. Курко, О.Ю. Оболенський, В.К. Шкарупа та багатьох інших.

Серед праць останніх років з досліджуваної проблеми слід виокремити наукові доробки Р.М. Андрусишина, О.І. Беспалової, І.І. Бодрової, С.В. Богачова, С.В. Болдирєва, В.О. Веклича, А.О. Галая, А.С. Заєць, В.І. Загуменника, М.В. Ковалів, М.І. Легенького, С.Г. Серьогіної, О.В. Фатхутдінової та інших.

Поняття «форма» у Словнику української мови визначається як «обриси, контури, зовнішні межі предмета, що визначають його зовнішній вигляд»; «тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом»; «спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії» [с. 617].

Форма як філософське поняття характеризується як «зовнішній обрис, фігура, зовнішність, образ, а також план, модель, штамп» [200]; «зовнішній обрис, зовнішній вигляд предмета, зовнішнє вираження будь-якого змісту (див. Гештальт), а також внутрішня будова, структура, певний порядок перебігу процесу на відміну від його «аморфного» матеріалу (матерії), змісту або вмісту [202]; «спосіб організації і спосіб існування предмета, процесу, явища» [201].

Наведена дефініція завжди використовується у певному контексті, зокрема «форма виховання», «форма реалізації», «форма управління» тощо. Так, під формами правового виховання розуміються способи зовнішнього вираження діяльності, за допомогою яких державні органи та громадські

організації, посадові особи та громадяни здійснюють роботу щодо виховання населення у дусі поваги до законів, їх виконання, сприяють формуванню у нього правосвідомості, правової культури, прищеплюють йому навички правомірної поведінки і підвищують його соціально-правову активність [51].

Під формами реалізації правоохоронної функції держави слід розуміти специфічні напрями діяльності держави, в рамках яких за допомогою спеціальних способів та прийомів (методів) з дотриманням вимог законодавства та відповідно до компетенції уповноважених суб'єктів реалізується правоохоронна функція держави [7, с. 92].

Форми державного управління – це зовнішній, організаційно-правовий вияв конкретних однорідних дій органів виконавчої влади й інших суб'єктів державного управління, що здійснюється ними у межах їх компетенції з метою виконання поставлених перед ними управлінських завдань і функцій. Усі управлінські форми, які приймаються у державному управлінні, підпорядковані цілям виконавчої діяльності. Вони обираються органами управління залежно від компетенції суб'єкта управління; призначення та функції управлінської діяльності; змісту і характеру вирішення питань, цілей та спрямованості управлінського впливу; особливостей конкретного об'єкта управління [50, с.92].

Отже, під формами забезпечення правової освіти населення слід розуміти зовнішній вияв сукупності однорідних дій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань, визначених їхніми функціями та компетенціями, за допомогою яких здійснюється вплив на забезпечення формування та реалізації правової освіти населення.

З огляду на викладене, можемо виокремити основні ознаки форм забезпечення правової освіти: 1) форма забезпечення є зовнішнім виразом сукупності дій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань; 2) дії здійснюються у процесі реалізації функцій та компетенцій органів державної влади, місцевого самоврядування та

громадських об'єднань; 3) дії здійснюються відповідно до норм права; 4) мають певну мету.

Зауважимо, що серед учених-адміністративістів найбільш поширеною є класифікація форм адміністративно-правового регулювання, що передбачає їх поділ на правові та неправові, відповідно до наслідків використання певної форми. Ми погоджуємося з думкою О.І. Безпалової, що вживання терміна «неправові» є не зовсім коректним, оскільки здійснення обох форм відбувається на підставі норм права. Різниця полягає лише у тому, що зміст неправової форми безпосередньо не пов'язаний із юридично значущими діями та їх правовими наслідками. При цьому науковець пропонує йменувати дану форму організаційною, сутність якої полягає в здійсненні певних організаційних дій [7, с. 93].

С.Г. Серьогіна, окрім організаційної, виокремлює також матеріально-технічні форми діяльності, які мають допоміжний характер, сприяють процесу реалізації функцій і компетенцій, забезпечуючи, обслуговуючи і фіксуючи заходи і дії органів публічної влади, їх підрозділів, посадових осіб [39, с. 63]. У сфері правової освіти до них можна віднести інформаційне забезпечення, статистику, звіти, прогнози тощо.

Отже, пропонуємо за юридичними наслідками розрізняти правові, організаційні та матеріально-технічні форми забезпечення правової освіти населення.

У свою чергу С.Г. Серьогіна правові форми поділяє на нормотворчу, правозастосовну, інтерпретаційну, установчу, контрольну та правоохоронну [39, с. 61], однак не всі вони застосовуються щодо забезпечення правової освіти населення. Стосовно даного дисертаційного дослідження слід виокремити нормотворчу, правозастосовну, та контрольну форми, які використовують суб'єкти реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення. Так, нормотворча форма забезпечення правової освіти є основною правовою формою Верховної Ради України, Президента України, правозастосовна – КМУ, МОН України,

Мін'юсту України та їх територіальних органів, органів місцевого самоврядування; контрольна – усіх зазначених суб'єктів реалізації та забезпечення правової освіти населення, а також ДСЯО.

Організаційні форми забезпечення правової освіти населення здійснюють органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднання громадян, навчальні та культурні заклади, наукові установи, видавництва та видавничі організації, засоби масової інформації у сфері правової освіти. Сьогодні застосовуються різноманітні організаційні форми забезпечення правової освіти, які можна класифікувати:

- залежно від суб'єктів забезпечення розрізняють організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються Верховною Радою України; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються органами виконавчої влади; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються органами місцевого самоврядування; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються навчальними та культурними закладами; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються громадськими організаціями;

- залежно від змісту діяльності слід розрізняти форми забезпечення правової освіти під час 1) правового навчання у закладах освіти різного рівня; 2) правової інформаційно-роз'яснювальної роботи; 3) правового консультування.

Розглянемо зазначені форми забезпечення правової освіти більш детально.

Зокрема, у контексті дисертаційного дослідження основною організаційною формою забезпечення правової освіти, що реалізується ВРУ, є парламентські слухання. Аналіз матеріалів офіційного веб-сайту ВРУ свідчить, що, починаючи з моменту ухвалення указу Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» від 18.10.2001 № 992/2001 [145], ВРУ не провела жодного парламентського слухання з цього питання. Отже, можемо констатувати, що незважаючи на

активне дослідження питання правової освіти населення в Україні серед науковців, а також практиків, постійне декларування необхідності виховання свідомого громадянина, який знає та може захистити свої права, на державному рівні ця проблема не набула реальної актуальності. Допоки на законодавчому рівні не будуть вирішені концептуальні питання забезпечення правової освіти населення, а також розроблені механізми її реалізації, усі пропозиції, висловлені юристами-теоретиками та практиками будуть залишатися декларативними і не будуть мати реального втілення у життя.

Серед центральних органів влади пріоритетне місце, виходячи з кількості ухвалених нормативно-правових актів з питань правової освіти населення, належить Мін'юсту України та його територіальним органам. Відповідно до Положення про Міністерство юстиції України, затвердженого Постановою КМУ від 02.07.2014 № 228, цей орган здійснює забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері правової освіти, правової обізнаності, інформування населення, доступу громадян до джерел правової інформації [114]. Окрім того, відповідно до постанови КМУ «Про Програму правової освіти населення України» від 29.05.1995 № 366, Мін'юст України здійснює координацію діяльності міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, а також методичне забезпечення щодо правової освіти населення [156].

До основних організаційних форм Мін'юсту України, спрямованих на забезпечення правової освіти населення, слід віднести насамперед проведення нарад із залученням представників територіальних управлінь юстиції, та інших суб'єктів реалізації правової освіти населення, засідань МКМР тощо, присвячених різним питанням правової освіти.

Важливою формою правопросвітницької діяльності Мін'юсту України та його територіальних органів є реалізація національного проекту «Я маю право!» [153], який увійшов у тридцятку фіналістів World Justice Challenge 2019. Це – міжнародний конкурс, спрямований на визнання передових практик та успішних рішень у сфері правосуддя, які сприяють утвердженню

верховенства права. Так, у межах цього проекту визначено основні напрями його реалізації на 2019 рік, до яких належать, зокрема, захист прав споживачів комунальних послуг «Чесна платіжка», підвищення рівня правової обізнаності громадян щодо їх виборчих прав «Я маю право голосу», захист прав дітей та посилення відповідальності батьків, які ухиляються від сплати аліментів «Чужих дітей не буває», формування нульової толерантності до випадків цькування в суспільстві та інформування про можливі механізми реагування на випадки булінгу та захисту постраждалих «Стоп булінг», ініціатива Уряду, спрямована на захищеність українських дітей та відповідальність батьків «Відповідальне батьківство», захист жінок та дітей від домашнього насильства «Стоп насильство», захист права на безпечне довкілля, захист прав споживачів, протидія дискримінації [153].

Акцентуємо також, що всі зазначені проекти реалізуються на рівні територіальних органів юстиції, що дало можливість охопити ними усі без винятку міста обласного значення, райони та віддалені населені пункти України. Так, Головне територіальне управління юстиції у Кіровоградській області активно працює в напрямі підвищення правової освіти серед мешканців області, що полягає у проведенні правороз'яснювальної роботи серед населення, інформуванні громадян про права та свободи людини, правову політику держави та реалізації проектів, що стосуються правової освіти. Упродовж 2018 року завдяки активній позиції юстиції свої правові знання підвищили 266 760 мешканців області. Із цією метою проведено заходи для різної цільової аудиторії, починаючи від школярів і закінчуючи особами пенсійного віку. У межах реалізації проекту «Я маю право!» здійснюються інформаційно-консультативні заходи з різноманітної тематики, зокрема боротьба з хабарництвом у навчальних закладах, протидія домашній тиранії, захист від булінгу в школах, ініціатива «Чужих дітей не буває» тощо [82]. Окрім традиційних організаційних форм діяльності – лекцій, семінарів, тренінгів та круглих столів тощо, управління юстиції використовують нові, такі як флешмоби, інформаційні намети, вуличне інформування.

Окрім того, у межах реалізації правоосвітніх проектів Головне територіальне управління юстиції у Кіровоградській області підготувало методичні рекомендації з тем: «Аліментні правовідносини», «Безоплатна правова допомога», «Особливості виплати додаткових винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу в особливий період та під час проведення АТО», «Порядок отримання земельних ділянок учасниками АТО», «Все, що необхідно знати про види спадкування», «Що потрібно знати майбутнім приватним виконавцям»; буклети «Громадянство», «Інтернет торгівля», «Попередження жорстокого поводження з дітьми», «Права молоді, які гарантовані Конституцією України», «Право інвалідів на працевлаштування та освіти в Україні», «Розірвання трудового договору з ініціативи працівника», «Шлюбний договір», «Стоп насильству!» тощо.

Важливого значення для реалізації правоосвітньої роботи територіальних управлінь юстиції набуває така форма організації їх діяльності, як підписання меморандумів про співпрацю. На сьогодні Головне територіальне управління юстиції у Кіровоградській області у межах реалізації правоосвітнього проекту «Я маю право!» підписало такі меморандуми з Управлінням Держпраці в Кіровоградській області, Управлінням Державної міграційної служби України в Кіровоградській області, відділенням Національної служби примирення і посередництва в Кіровоградській області, Кіровоградським обласним центром зайнятості, багатьма закладами вищої освіти міста.

Значного поширення у роботі територіальних управлінь юстиції набуває така організаційна форма забезпечення правової освіти, як виїзне консультування. Особливе значення ця форма роботи має для взаємодії з органами місцевого самоврядування з метою забезпечення правової допомоги у віддалених населених пунктах. Ця робота здійснюється відповідно до плану роботи Головних територіальних управлінь юстиції. Так, згідно з Планом Головного територіального управління юстиції у Кіровоградській області на 2019 рік такі виїзні консультації з питань захисту прав землевласників,

способів протидії рейдерських захоплень земель і зібраного урожаю були проведені, наприклад, у м. Мала Виска та с. Смоліне Маловисківського району, м.Долинська та с. Інгуло-Кам'янка Новгородківського району тощо [152].

Слід акцентувати, що діяльність із забезпечення правової освіти населення головні управління юстиції здійснюють у партнерстві з органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями. З огляду на викладене, актуальності набуває така організаційна форма діяльності, як форум. Так, 04.10.2018 за ініціатииви Головного територіального управління юстиції у Кіровоградській області та громадської організації «Центр громадських ініціатив – Центральний регіон» було проведено форум з питань співпраці між громадським сектором і владою. Цей захід мав на меті покращити рівень життя і залучити у розвиток місцевих територіальних громад більше інвестицій. І це можливо насамперед завдяки підвищенню правової освіченості населення [195].

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту», одним із завдань ЗВО є поширення знань серед населення, підвищення освітнього і культурного рівня громадян. Що стосується юридичних ЗВО, то однією із організаційних форм забезпечення правової освіти населення у їх діяльності є організація юридичних клінік, що регламентується у наказі МОН України від 03.08.2006 № 592 «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України». Згідно із цим нормативно-правовим актом, юридична клініка розглядається як структурний підрозділ ЗВО, основними завданнями якого є допомога в опануванні професією юриста, набуття практичних професійних навичок; правопросвітницька діяльність; надання правової допомоги громадянам соціально вразливих верств населення суспільства у формі безоплатних юридичних консультацій. При цьому у своїй діяльності юридичні клініки виконують навчальну, правопросвітницьку та координаційну цілі. Юридичні клініки виконують як навчальні, так і просвітницькі завдання, зокрема: надання студентам юридичної клініки

можливості набуття навичок практичної діяльності за фахом; створення місць для проходження студентами навчальної та виробничої практики; забезпечення можливості спілкування студентів під час навчального процесу з фахівцями-практиками судових і правоохоронних органів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування з питань їх діяльності; надання громадянам соціально вразливих верств населення суспільства безоплатних юридичних консультацій; проведення заходів з правової освіти населення; створення ефективного механізму обміну інформацією між населенням, засобами масової інформації та юридичною клінікою, що дозволить оперативно реагувати на практичні потреби громадян [134].

Про важливе значення правоосвітньої діяльності юридичних клінік свідчить інтерес науковців до цієї проблеми, серед яких Б. Андрусишин, І. Бородін, О. Ващук, А. Галай, В. Галай, Л. Дубчак, М. Дулеб В. Єлов, В. Кравчук, М. Лоджук, С. Молібог, Д. Павленко та інші.

Як зауважує В. Кравчук, важливим завданням у розвитку громадянського суспільства має бути поширення і вкорінення серед людей цінностей громадянського суспільства, знань про права й державний устрій, виховання поваги до закону, вмінь відповідно діяти. З огляду на викладене, стає очевидним, що значною мірою, і доволі ефективно, це завдання, поряд з іншими установами і закладами, здійснюють юридичні клініки [69, с.432].

Основними організаційними формами правопросвітньої діяльності юридичних клінік є лекції, інтерактивні заняття, презентації, круглі столи, форуми, тренінги, майстер-класи, кінопокази, дні відкритих дверей, консультування, медіа правова освіта. Так, наприклад, протягом 2018-2019 н.р. учасники юридичної клініки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка провели круглі столи на теми «Права студентів та їх захист», «Запровадження інституту пробації в Україні та зарубіжний досвід», науково-практичний семінар «Актуальні проблеми правової освіти», взяли участь у публічних обговореннях: «Свобода слова в Україні?», першій політичній грі «Ти обираєш», провели інтерактивні лекції з

учнями 10-11-х класів закладів середньої освіти м. Кропивницький з питань медичної реформи в Україні, внесення змін до Кримінального кодексу України, доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг тощо. У право просвітницькій роботі юридична клініка співпрацює з Головним територіальним управлінням юстиції в Кіровоградській області, Кропивницьким міським центром з надання безоплатної правової допомоги, громадською організацією «Флора», Управлінням патрульної поліції Кіровоградської області, Кіровоградським науково-дослідним криміналістичним центром, громадською організацією «Територія успіху», Асоціацією жінок України «Дія» у м. Кропивницькому, волонтерським центрмо «Смайл», БФ «Філія добра», Кропивницьким осередком Ліги студентів АПУ, регіональним центром надання БПД та іншими державними та громадськими організаціями [209].

При цьому слід зауважити, що юридичних клінік, за даними Асоціації юридичних клінік України станом на 2017 рік, відповідно до офіційної бази даних юридичних клінік, дійсних та потенційних учасників Асоціації юридичних клінік України, налічується відносно невелика кількість – 53 клініки. Окрім того, наведені Асоціацією юридичних клінік України дані свідчать про низький рівень активності студентів та викладачів у роботі клінік. Зокрема, юридична клініка Харківського національного університету внутрішніх справ налічує у своєму складі 1 викладача-куратора та 14 студентів; юридична клініка «DeJure» ННІ № 3 Національної академії внутрішніх справ – 6 викладачів-кураторів та 33 студенти; навчальна лабораторія «Правнича клініка» Національного університету «Києво-Могилянська академія» – 4 викладачі-куратори та 20 студентів; навчальна юридична консультація Академії адвокатури України - 3 викладачі-куратори та 20 студентів; юридична клініка Львівського державного університету внутрішніх справ – 3 викладача-куратора та 10 студентів. Водночас юридична консультація «Юридична клініка» Національного авіаційного університету налічує 45 студентів та 4 викладачі-куратори; юридична клініка «Захист» ННІ

№ 1 Національної академії внутрішніх справ – 34 студенти та 7 викладачів-кураторів; Юридична клініка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича – 50 студентів та 5 викладачів-кураторів; юридична клініка Центрально-українського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка – 27 студентів та 10 викладачів-кураторів [169]. Якщо порівняти кількість студентів та викладачів, задіяних у роботі клінік, та загальну кількість студентів, що навчаються у зазначених ЗВО, то перша становить дуже малий відсоток. Такий стан речей не відповідає міжнародній практиці надання правової освіти юридичними клініками, про що йтиметься далі.

На сьогодні, незважаючи на позитивні результати роботи юридичних клінік, простежуються недоліки у правовому регулюванні їх діяльності. До них слід віднести, по-перше, те, що юридичні клініки не визнані суб'єктами надання безоплатної правової допомоги, що зводить їх роботу лише до забезпечення практичних навичок студентів та підготовки їх до професійної діяльності. На нашу думку, визначення правового статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної правової допомоги у Законі України «Про безоплатну правову допомогу» сприяло б покращанню їх фінансування та матеріально-технічного забезпечення. По-друге, необхідно внести зміни до Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України, закріпивши обов'язок зарахування участі студентів у роботі юридичної клініки до практики. Окремі ЗВО на рівні кафедр вирішують це питання, наприклад Національний університет «Острозька академія» [171], однак ця пропозиція повинна бути нормативно закріпленою. По-третє, необхідно, на нашу думку, включити роботу викладачів-кураторів у юридичній клініці до навчального навантаження, закріпивши цю норму у Типовому положенні про юридичну клініку вищого навчального закладу України. Усе зазначене позитивно вплине на залучення студентів та викладачів до роботи в клініках, й у підсумку – на якість правової освіти населення, яку вони здійснюють.

Відповідно до Національної програми правової освіти населення[145], суб'єктами реалізації державної політики щодо правової освіти населення є бібліотеки та інші культурні заклади. На сьогодні бібліотеки України стали осередками правопросвітніх заходів у межах реалізації нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення та охорону прав і свобод людини та підвищення правової грамотності населення, зокрема: Конституції України, законів України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III [150], «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-VIII [110], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 № 2558-III [159], «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI [95], указів Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» від 18.10.2001 № 992/2001 [145] «Про Всеукраїнський тиждень права» від 08.12.2008 № 1149/2008 [99], «Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей» від 5.05.2008 р. №411/2008 [135], постанов КМУ «Про Програму правової освіти населення України» від 29.05.1995 № 366 [154], «Про затвердження основних напрямів запобігання бездомності до 2017 року» від 13.03.2013 № 62 [113], Всеукраїнського право просвітницького проекту «Я маю право!», затвердженого розпорядженням КМУ від 13.09.2017 № 638-р [158], Стратегію інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року, затверджену Розпорядженням КМУ від 20 грудня 2017 р. № 1012-р [163] тощо. Мета роботи бібліотек як осередків правової освіти населення – ознайомити громадян з основними нормативно-правовими актами з прав та свобод людини, а також навчити їх орієнтуватися у правовому середовищі.

Правопросвітницька діяльність бібліотек базується на різноплановому підході, популяризації правової літератури та різноманітності її форм, виваженому поєднанні індивідуальної роботи, наочної популяризації книг, творчих акцій правової тематики з використанням таких організаційних форм роботи, як правовий колаж, правова година, правові читання, правовий ринг,

здійснення вуличного алітування з метою поширення буклетів та листівок правового характеру тощо. Ефективній роботі бібліотек сприяє координація їх діяльності з органами місцевої влади, державними та громадськими організаціями, соціальними, юридичними, психологічними службами, центрами реабілітації, методичними та навчальними закладами, молодіжними організаціями тощо [210].

Про значення ЗМІ як суб'єкта реалізації державної політики щодо правової освіти населення свідчить перше ґрунтовне соціологічне дослідження про права людини в Україні, яке здійснив Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва і фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» на замовлення Програми розвитку ООН в Україні та у співпраці з ГО «Центр інформації про права людини» й Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, згідно з яким у рейтингу найефективніших способів захисту своїх прав кожний третій українець надає перевагу ЗМІ – 27,8% опитаних [91, с. 14]. Відповідно до Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII, правова інформація – будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Одним із джерел правової інформації є повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань. Водночас засоби масової інформації – засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації [136]. Як зазначено у Рекомендаціях Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення «Участь засобів масової інформації щодо забезпечення правової освіти населення. Досвід створення дитячих телепрограм правового спрямування» від 20.05.2011, поширення правової інформації у газетах, телерадіоканалах, через мережу Інтернет є одним з найпотужніших і найвпливовіших засобів забезпечення доступу громадян до такої інформації. Про закон потрібно говорити професійно, захоплююче і доступно. Потрібно використовувати такі форми правового виховання, які дійдуть не тільки до розуму, але й до серця кожної

молодої людини [198]. До таких організаційних форм слід віднести виступи, інтерв'ю, телевізійні передачі, журналістські розслідування тощо. Так, аналіз програм телевізійних передач, що виходять на Суспільному телебаченні свідчить про наявність передач, які порушують питання правової освіти населення. Наприклад, передача «Абетка», в якій у коротких просвітницьких відео глядач дізнається значення, цікаві факти про слова та поняття зі щоденного вжитку, зокрема і й з галузі права; «Школа доступності» - порушує питання захисту прав інвалідів; «Твій Дім» - програма про вирішення комунальних проблем, створення ОСББ; «Ти і поліція» - просвітницький мультсеріал правозахисної тематики для дітей тощо. Однак, на сьогодні програм, що висвітлюють питання правової освіти недостатньо та їх якість бажає бути вищою.

Отже, організаційні форми забезпечення правової освіти населення реалізуються на різних рівнях державного управління цим процесом – центральному, регіональному, місцевому, здійснюються органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, навчальними та культурними закладами, науковими установами, засобами масової інформації та спрямовані на реалізацію державної політики у сфері правової освіти населення шляхом використання неправових форм діяльності.

Матеріально-технічні форми забезпечення правової освіти населення пов'язані із здійсненням матеріально-технічних операцій, а саме: видання юридичних актів, складання звітів, ведення діловодства, здійснення статистичних досліджень, прогнозів щодо правової освіти населення. З їх допомогою обслуговується процес управління та інші форми управлінської діяльності у сфері правової освіти, спрямовані на створення нормальних умов для здійснення суб'єктами формування та реалізації державної політики у досліджуваній сфері своїх адміністративних функцій. Прикладами таких форм є звіти суб'єктів реалізації правової освіти населення про виконання Програми правової освіти, про надання правової допомоги тощо, результати

моніторингів діяльності суб'єктів реалізації правової освіти населення, статистичні дослідження у сфері правової освіти та правової допомоги тощо.

Реалізація функцій і повноважень органів публічної влади вимагає застосування певних способів і прийомів, що дозволяють упорядкувати та ефективно організувати цей процес. Такі способи і прийоми становлять методи державного управління. Сутність методів державного управління виявляється у сукупності прийомів, операцій, процедур підготовки та прийняття, організації й контролю виконання управлінських рішень, що приймаються учасниками управлінського процесу [5, с. 17]. Під час визначення методів державного управління йдеться насамперед про співвідношення мети і засобів її досягнення. При цьому саме мета визначає специфіку використання методів та їх вибір.

Отже, метод забезпечення правової освіти населення – це застосовані суб'єктом формування та реалізації державної політики у сфері правової освіти науково обґрунтовані прийоми та засоби, спрямовані на реалізацію визначеної мети щодо правової освіти населення.

Аналіз визначень дефініцій «методи управління», наведених науковцями, дозволяють виокремити їх характерні риси, що притаманні й методам забезпечення правової освіти населення, а саме: 1) здійснюються у межах повноважень суб'єкта державного управління. Наприклад, повноваження, закріплені у «Положенні про Міністерство юстиції України», щодо забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері правової освіти, правової обізнаності, інформування населення, доступу громадян до джерел правової інформації; здійснення загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги [116]; 2) використовуються суб'єктами державного управління як засоби реалізації закріпленої за ними компетенції і безпосередньо виражають повноваження державно-владного характеру; 3) виражають управлінський вплив органів виконавчої влади та інших суб'єктів державного управління на відповідні керовані об'єкти; 4) здійснюються у

взаємозв'язках між суб'єктами і об'єктами державного управління; 5) завжди мають своїм адресатом відповідні керовані об'єкти (індивідуальні або колективні); 6) забезпечують порядок у державному управлінні; 7) залежать від особливостей організаційно-правового статусу суб'єктів виконавчої влади [19].

Незалежно від того, яка функція реалізується, її здійснення починається з планування, збору та обробки інформації, продовжується виробкою рішення, його виконанням і закінчується контролем за виконанням рішення. Виходячи з викладеного, можна виділити організаційні методи - планування, інформаційного забезпечення, вироблення рішень, організації виконання, контролю за виконанням, координації діяльності [39, с. 64]. Окрім організаційних, науковці цілком слушно виокремлюють також правові та соціально-психологічні методи.

Метод планування є основним у забезпеченні реалізації правової освіти населення. Розрізняють планування перспективне, що визначає діяльність суб'єктів на довгий період часу. Прикладами перспективного планування є План заходів на 2018 рік щодо реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!»; План заходів з проведення у 2019 році Всеукраїнського тижня права тощо. На підставі зазначених нормативних документів підпорядковані суб'єкти у сфері правової освіти здійснюють поточне та оперативне планування. Наприклад, план проведення тижня права у відповідному навчальному закладі.

Метод інформаційного забезпечення полягає у збиранні, одержанні, поширенні інформації з метою реалізації функцій публічних органів щодо забезпечення правової освіти населення. Цей метод є дуже важливим щодо реалізації правової освіти, оскільки сам процес освіти являє собою передачу інформації. Прикладом отримання інформації є проведення опитування, отримання звітів, аналіз інформації, що надходить з різних джерел. Наприклад, звіт за результатами аналітичного дослідження «Знання та навички випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти через

призму відповідності потребам ринку праці», підготовленого Мін'юстом України; звіти про роботу юридичних клінік; звіти Головних територіальних управлінь юстиції про виконання Національної програми правової освіти населення тощо. Важливим джерелом інформації є відгуки отримувачів правової допомоги про діяльність центрів надання правової допомоги, громадських приймалень, гарячої лінії, оскільки така інформація дозволяє отримати зворотній зв'язок та оцінити результативність діяльності суб'єктів реалізації правової освіти. Що стосується поширення правової інформації, то у цьому сенсі заслуговують на увагу такі заходи, як вуличне агітування, флешмоби, брифінги, прес-конференції, інтерв'ю, «гарячі лінії» тощо, характерні для здійснення право просвітницьких заходів.

Важливим серед організаційних методів є метод вироблення рішень. Стосовно правової освіти цей метод реалізується суб'єктами управління під час виконання владних повноважень. У цьому сенсі дуже часто рішення набувають правової форми. Для суб'єктів формування правової освіти – це закони і постанови (Верховна Рада України); укази і розпорядження (Президент України). Для суб'єктів реалізації правової освіти – накази, інструкції, положення, розпорядження, рішення.

Оскільки відносини у сфері реалізації правової освіти характеризуються багатосуб'єктністю, то слід акцентувати на такому методі реалізації правової освіти, як координація діяльності, що полягає у забезпеченні оперативності управлінської діяльності, ефективності функціонування системи в умовах постійних зовнішніх і внутрішніх впливів на неї [168]. Як зауважує В.В. Сокурєнко, координацію дій може бути налагоджено між окремими ланками управління, які виконують відносно самостійні, специфічні функції, але пов'язані між собою єдиною стратегічною метою [197, с. 57]. Йдеться про відносини між суб'єктами управлінської діяльності, які не підпорядковані один одному. Про такі відносини слід говорити стосовно взаємодії МОН України та Мін'юсту України щодо правової освіти населення. Зауважимо, що на сьогодні дії цих міністерств не можна назвати узгодженими. Слід

насамперед у цьому сенсі акцентувати, що, виходячи з кількості нормативних актів, виданих зазначеними органами з питань правової освіти, Мін'юст України відіграє провідну роль у цьому процесі. Хоча, як зазначалося, правову освіту ми розглядаємо як складову загальної освіти. На нашу думку, слід чітко розмежувати повноваження МОН України та Мін'юсту України у сфері забезпечення та реалізації державної політики щодо правової освіти. На нашу думку, повноваження у межах формальної освіти повинно реалізовувати МОН України, до компетенції якого належить затвердження стандартів освіти та оприлюднення їх на своєму офіційному веб-сайті, положення про форми здобуття освіти, типових освітніх програм; розробка Державних стандартів загальної середньої освіти та здійснення навчально-методичного забезпечення їх реалізації; розробка та затвердження державних освітніх стандартів з конкретних професій. Отже, створення умов для реалізації державної політики щодо правової освіти на рівні навчальних закладів, починаючи від дошкільних і закінчуючи ЗВО, належить МОН України. У цьому сенсі в Україні, на наше переконання, на сьогодні не створено необхідних умов для набуття правових знань на тому рівні, якого вимагають сучасні умови суспільного розвитку: відсутні стандарти, навчальні програми безперервної правової освіти, правова компетенція не виокремлена на рівні наявних Державних стандартів тощо, що вимагає негайного втілення.

Що ж до створення умов для реалізації державної політики щодо правової освіти на рівні неформальної освіти, а саме: реалізації правопросвітницьких проектів, надання безоплатної правової допомоги усіма її суб'єктами тощо, то провідну роль у цьому процесі повинно відігравати, і на сьогодні відіграє, Мін'юст України.

Окрім того, реалізація правової освіти в Україні передбачає спільні дії зазначених міністерств. Так, на сьогодні відсутня Концепція безперервної правової освіти, початок роботи над якою був закладений спільним наказом МОН України та Мін'юсту України «Про створення міжвідомчої робочої

групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів» від 08.06.2007 № 460/762/7.

Загальними методами діяльності органів публічної адміністрації є методи примусу та переконання. Характерним для сфери правової освіти є метод переконання. У сфері реалізації правової освіти він являє собою комплекс правоосвітніх та правопросвітніх заходів, які здійснюються суб'єктами реалізації правової освіти, з метою підвищення правової грамотності населення та забезпечення дотримання громадянами норм законів. За допомогою методу переконання формуються правові знання, що впливають на правову свідомість та сприяють формуванню соціально активної особи, що знає свої права та може їх захистити.

З огляду на викладене, можемо зробити висновки щодо форм та методів правової освіти.

1. Визначено, що форми забезпечення правової освіти населення – це зовнішній вияв сукупності однорідних дій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань, визначених їхніми функціями та компетенціями, за допомогою яких здійснюється вплив на забезпечення формування та реалізації правової освіти населення.

2. Виокремлено основні ознаки форм забезпечення правової освіти:
1) форма забезпечення є зовнішнім виразом сукупності дій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань; 2) дії здійснюються у процесі реалізації функцій та компетенцій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань; 3) дії здійснюються відповідно до норм права; 4) мають певну мету.

3. Запропоновано за юридичними наслідками розрізняти правові, організаційні та матеріально-технічні форми забезпечення правової освіти населення. У свою чергу правові форми поділяються на нормотворчу, правозастосовну та контрольну форми, які використовують суб'єкти реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення.

4. Акцентовано, що нормотворча форма забезпечення правової освіти є основною правовою формою Верховної Ради України, Президента України, правозастосовна – КМУ, МОН України, Мін'юсту України та їх територіальних органів, органів місцевого самоврядування; контрольна – усіх зазначених суб'єктів реалізації та забезпечення правової освіти населення, а також ДСЯО.

5. Запропоновано організаційні форми забезпечення правової освіти класифікувати:

- залежно від суб'єктів забезпечення розрізняють організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються Верховною Радою України; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються органами виконавчої влади; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються органами місцевого самоврядування; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються навчальними та культурними закладами; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються громадськими організаціями;

- залежно від змісту діяльності слід розрізняти форми забезпечення правової освіти під час 1) правового навчання у закладах освіти різного рівня; 2) правової інформаційно-роз'яснювальної роботи; 3) правового консультування.

6. Доведено, що організаційні форми забезпечення правової освіти населення реалізуються на різних рівнях державного управління цим процесом – центральному, регіональному, місцевому, здійснюються органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, навчальними та культурними закладами, науковими установами, засобами масової інформації та спрямовані на реалізацію державної політики у сфері правової освіти населення шляхом використання неправових форм діяльності.

7. З'ясовано, що організаційними формами, які реалізуються Верховною Радою України є парламентські слухання; органами виконавчої влади – проведення нарад, лекцій, семінарів, тренінгів, флешмобів, вуличного

інформування, підписання меморандумів, виїзного консультування, форумів; ЗВО – юридичні клініки; бібліотек, та ЗМІ - виступи, інтерв'ю, телевізійні передачі, журналістські розслідування тощо.

8. Акцентовано, що з моменту ухвалення указу Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» від 18.10.2001 № 992/2001, ВРУ не провела жодного парламентського слухання з питання правової освіти населення, що свідчить про декларативний характер підходу до цієї проблеми.

9. Запропоновано визнати юридичні клініки суб'єктами надання безоплатної правової допомоги; внести зміни до Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України, закріпивши обов'язок зарахування участі студентів у роботі юридичної клініки до навчальної та виробничої практики; включити роботу викладачів-кураторів у юридичній клініці до навчального навантаження.

10. Доведено, що матеріально-технічні форми забезпечення правової освіти населення пов'язані із здійсненням матеріально-технічних операцій, а саме: видання юридичних актів, складання звітів, ведення діловодства, здійснення статистичних досліджень, прогнозів щодо правової освіти населення. Акцентовано, що з їх допомогою обслуговується процес управління та інші форми управлінської діяльності у сфері правової освіти, вони спрямовані на створення нормальних умов для здійснення суб'єктами формування та реалізації державної політики у досліджуваній сфері своїх адміністративних функцій.

11. Визначено метод забезпечення правової освіти населення як застосовані суб'єктом формування та реалізації державної політики у сфері правової освіти науково обґрунтовані прийоми та засоби, спрямовані на реалізацію визначеної мети щодо правової освіти населення. До методів забезпечення правової освіти населення віднесено: планування, інформаційне забезпечення, вироблення рішень, організація виконання, контролю за виконанням, координації діяльності. Акцентовано, що на сьогодні відсутня

координація діяльності МОН України та Мін'юсту України. Запропоновано розмежувати повноваження цих міністерств залежно від видів освіти: повноваження у межах формальної освіти повинно реалізовувати МОН України, у межах неформальної освіти – Мін'юст України.

2.3. Адміністративні процедури реалізації правової освіти населення

На сьогодні адміністративні процедури набувають усе більшого значення у доктрині адміністративного права та правозастосовчій практиці. Незважаючи на це, питання визначення сутності цієї дефініції залишається дискусійним. Воно було предметом дослідження учених-адміністративістів, серед яких В.Б. Авер'янов, Г.В. Атаманчук, О. М. Бандурка, Ю.П. Битяк, І. В. Бойко, В.М. Горшенєв, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, О. Т. Зима, Д.П. Калаянов, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, І.Б. Коліушко, Т.О. Коломoeць, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, О.С. Лагода, Є.Г. Лук'янова, О.Д. Оболенський, С.С. Овчарук, А.Ю. Осадчий, Ю.М. Старілов, О. М. Соловійова, В.П. Тимощук, А.В. Філатова, А.В. Щерба та інші.

Дискусійність питання щодо визначення цієї дефініції обумовлена наявністю двох концепцій її розуміння – управлінської (широке) та юрисдикційної (вузьке). О.М. Бандурка, М.М. Тищенко, В.К. Колпаков, як прихильники широкого розуміння поняття «адміністративна процедура», стверджують, що «саме широке розуміння адміністративного процесу відповідає сучасним нормам розвитку правової науки і втіленим у Концепції адміністративної реформи України принципам трансформації публічного управління в дієвий інструмент реалізації громадянами своїх прав і свобод, інструмент захисту людини від неправомірних дій і адміністративних актів із боку органів управління і їхніх службовців» [65, с.363].

О. І. Стахов, П. І. Кононов, досліджуючи різні наукові джерела щодо визначення суті адміністративної процедури, виокремили кілька підходів: 1) як певний порядок, зокрема як порядок адміністративно-владних

повноважень, спрямованих на вирішення юридичної справи або виконання управлінської функції [183, с.41]; як порядок діяльності органів виконавчої влади щодо розгляду і вирішення індивідуальних справ, результатом якого буде видання індивідуального адміністративного акта та який спрямований на забезпечення реалізації прав та законних інтересів приватних осіб у процесі їх взаємодії з органами виконавчої влади у межах виконання останніми власних функцій і завдань [81, с. 9]; 2) як певний вид діяльності органів державної влади, місцевого самоуправління та їх посадових осіб, зокрема як правозастосовну діяльність, як форму здійснення виконавчої влади, як урегулювання правових спорів, як захист прав и свобод людини тощо; 3) як нормативний регулятор [173, с. 676] або система адміністративно-правових норм, що визначають терміновість, послідовність та характер низки типових, взаємопов'язаних дій і рішень адміністративних органів із застосування окремих адміністративно-правових заходів [186, с. 265].

У даному дисертаційному дослідженні ми будемо виходити з розуміння адміністративної процедури як певного виду діяльності органів державної влади, місцевого самоуправління та їх посадових осіб. У цьому сенсі адміністративна процедура реалізації правової освіти населення – це нормативно встановлений порядок здійснення суб'єктами забезпечення правової освіти населення дій з реалізації їх компетенцій щодо створення умов для формування, поширення та застосування правових знань широкими верствами населення.

З огляду на викладене, до адміністративних процедур реалізації правової освіти слід віднести:

- 1) процедури, що передбачають порядок ухвалення нормативних актів у сфері правової освіти населення;
- 2) процедури організації роботи державних органів, органів місцевого самоврядування щодо реалізації правової освіти населення;
- 3) процедури здійснення повноважними суб'єктами правоосвітньої діяльності;

4) процедури здійснення повноважними суб'єктами консультативної діяльності;

5) процедури здійснення повноважними суб'єктами правопросвітницької діяльності;

6) процедури розгляду звернень громадян щодо реалізації їх прав та законних інтересів у сфері правової освіти;

7) контрольно-наглядові процедури у сфері реалізації правової освіти населення.

Отже, адміністративні процедури у сфері реалізації правової освіти населення охоплюють увесь спектр діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування з унормування, організації, контролю та нагляду щодо реалізації правової освіти населення.

Багато з цих процедур було досліджено у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, тому предметом аналізу цього підрозділу стануть консультативні адміністративні процедури, пов'язані насамперед із наданням безоплатної правової допомоги (далі – БПД).

На сьогодні діяльність суб'єктів з надання БПД регулюється Конституцією України [67], Законами України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI [94], «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI [95], Постановами КМУ «Про утворення Координаційного центру з надання правової допомоги та ліквідацію Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції» від 06.06.2012 № 504 [164], «Про затвердження Порядку і умов проведення конкурсу та вимог до професійного рівня адвокатів, які залучаються до надання безоплатної вторинної правової допомоги» від 28.12.2011 № 1362 [123], наказами Мін'юсту України «Про затвердження Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги» від 28.03.2012 № 483/5 [133], «Про затвердження Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги» від 02.07.2012 № 967/5 [122], «Про затвердження Порядку та критеріїв залучення органами

місцевого самоврядування юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги» від 15.06.2012 № 891/5 [128], «Про затвердження Порядку оцінювання адвокатів за результатами конкурсу з відбору адвокатів, які залучаються для надання безоплатної вторинної правової допомоги, та форм документів, що використовуються під час його проведення» від 13.11.2017 № 3552/5 [124], «Про затвердження Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі» від 21.12.2017 № 4125/5 [130], «Про затвердження Положення про Наглядову раду Координаційного центру з надання правової допомоги» від 14.08.2019 № 2551/5 [117], «Про затвердження Порядку проведення конкурсу щодо обрання членів Наглядової ради Координаційного центру з надання правової допомоги» від 14.08.2019 № 2550/5 [126] тощо.

Визнаючи, що громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, Конституція України закріплює право кожного на професійну правничу допомогу, яка у випадках, передбачених законом, надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [67]. На реалізацію зазначеного принципу рівності прав спрямований Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI, у якому визначено домінантні положення щодо змісту права на БПД, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання БПД, державні гарантії щодо надання БПД [95].

Відповідно до Закону, безоплатна правова допомога розглядається як правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Закон передбачає надання первинної правової допомоги та вторинної.

Безоплатна первинна правова допомога надається будь-якій особі – громадянам України, особам без громадянства, іноземцям, біженцям та передбачає такі види послуг, як: надання правової інформації, а також

консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру, крім документів процесуального характеру; надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Вторинна безоплатна правова допомога може надаватися певному чітко визначеному колу осіб та включає: захист; здійснення представництва інтересів осіб в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складання документів процесуального характеру. Серед них можна виокремити: 1) *осіб, які мають право на всі види правових послуг*, зокрема особи, які перебувають під юрисдикцією України, середньомісячний дохід яких не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, а також особи з інвалідністю, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб; діти, у тому числі діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту; внутрішньо переміщені особи тощо [95];

2) *осіб, які мають право на окремі види правових послуг*:

- на здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; а також на складення документів процесуального характеру: громадяни України, які звернулися із заявою про взяття їх на облік як внутрішньо переміщених осіб; особи, до яких застосовано адміністративне затримання; особи, до яких застосовано адміністративний арешт; особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в

примусовому порядку; особи, реабілітовані відповідно до законодавства України;

- на захист та складення документів процесуального характеру: особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою [95].

До суб'єктів надання безоплатної правової допомоги закон відносить:

- *первинної* – органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; фізичні та юридичні особи приватного права; спеціалізовані установи; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги;

- *вторинної* – центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Систему суб'єктів надання правової допомоги очолює Координаційний центр з надання правової допомоги, який утворено з метою формування та забезпечення функціонування в Україні ефективної системи безоплатної правової допомоги, забезпечення її доступності та якості [164]. Координаційний центр, відповідно до його компетенцій, виконує 1) організаційні завдання, зокрема внесення на розгляд Міністра юстиції пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері; розроблення та подання на затвердження Мін'юсту України стандартів якості надання безоплатної правової допомоги; 2) управлінські - управління системою безоплатної вторинної правової допомоги; 3) координаційні - координація діяльності спеціалізованих установ з надання безоплатної первинної правової допомоги; 4) кадрові - організація підвищення кваліфікації адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу; аналітичні - проведення аналізу практики правозастосування з питань надання безоплатної правової допомоги; інформаційні - забезпечення функціонування та розвитку комплексної інформаційно-аналітичної системи забезпечення надання безоплатної правової допомоги; реєстраційні - формування і ведення у встановленому порядку Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

В обласних центрах діяльність з надання БПД здійснюють регіональні центри з надання безоплатної правової допомоги, у містах, залежно від кількості населення, - місцеві центри. Так, наприклад, у Кіровоградській області на сьогодні створено три таких центри – у Кропивницькому, Голованівську та Олександрії. Відділами місцевих центрів у системі надання безоплатної правової допомоги на рівні територіальних громад є бюро з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Їхні повноваження визначені відповідно у наказах Мін'юсту України «Про затвердження Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги» від 02.07.2012 № 967/5 [122] та «Про затвердження Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги» від 28.03.2012 № 483/5 [133].

Основними завданнями центрів є підвищення правової свідомості, культури та освіченості населення (правопросвітництво); надання безоплатної первинної правової допомоги і безоплатної вторинної правової допомоги; забезпечення доступу до електронних сервісів Мін'юсту України [122].

Окрім того, до суб'єктів надання БПД слід віднести громадські приймальні при територіальних управліннях юстиції, органах місцевого самоврядування, громадських організаціях. Громадські приймальні, створені при органах місцевого самоврядування та громадських організаціях, надають первинну БПД усім без виключення особам. Що ж стосується вторинної БПД, то у громадських приймальнях, створених при громадських організаціях, вона надається кожній особі, що звертається. Зокрема, до Української Гельсінської спілки з прав людини вторинна БПД надається будь-якій особі у разі порушення прав людини.

Отже, на сьогодні система БПД в Україні складається з Координаційного центру з надання правової допомоги, регіональних (в областях) та місцевих (у містах) центрів, які підпорядковуються Координаційному центру, бюро з надання БПД на рівні територіальних громад, роботу яких забезпечують регіональні та місцеві центри, а також

громадських приймалень при територіальних управліннях юстиції, органах місцевого самоврядування, громадських організаціях. Окрім того, з метою надання БПД у віддалених населених пунктах центрами з надання БПД створюються мобільні та дистанційні пункти надання БПД.

Слід зауважити, що система БПД повинна поєднувати надання первинної та вторинної БПД центрами вторинної БПД, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями. У цьому сенсі актуалізується питання щодо механізму взаємодії між зазначеними суб'єктами надання БПД, отримувачами правових послуг, владними інституціями та установами. При цьому акцентуємо, що законодавство, зокрема Закон України «Про безоплатну правову допомогу» не виокремлює принцип координації діяльності суб'єктів надання БПД, що є, на нашу думку значним недоліком, зазначене питання вирішене на підзаконному рівні. Йдеться насамперед про наказ Координаційного центру «Деякі питання взаємодії місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги з партнерськими організаціями щодо перенаправлення осіб, які потребують безоплатної правової допомоги» від 19.07.2019 № 61. Він урегульовує механізм перенаправлення клієнта місцевим центром до партнерської організації у разі: 1) якщо особа потребує безоплатної вторинної правової допомоги, але не відповідає вимогам законодавства. У цьому випадку клієнту надається консультація щодо можливості отримання безоплатної правової допомоги в партнерській організації, а також Талон для отримання такої допомоги; 2) якщо особа потребує додаткової правової допомоги. Водночас партнерська організація перенаправляє клієнта до місцевого центру у разі, якщо така організація з об'єктивних причин не може надати особі БПД, зокрема у зв'язку з відсутністю фахівців відповідної кваліфікації або ненаданням окремих видів послуг партнерською організацією. У цьому разі процедура перенаправлення включає реєстрацію особи партнерською організацією в обліковій системі та видачу їй бланку перенаправлення [40].

Позитивним є врегулювання зворотного зв'язку, що сприяє ефективності усієї діяльності та якості правових послуг, які отримують особи.

Так, місцевий центр шляхом опитування клієнтів, що були перенаправлені до партнерської організації, або отримання інформації безпосередньо від партнерської організації щомісячно здійснює моніторинг звернень перенаправлених клієнтів. У свою чергу координаційний центр з надання правової допомоги щомісяця засобами електронного зв'язку надсилає партнерській організації інформацію щодо зареєстрованих місцевими центрами звернень перенаправлених ними клієнтів з метою проведення партнерською організацією відповідного моніторингу таких звернень [40].

Характеризуючи надання БПД як адміністративну процедуру, слід акцентувати, що вона за суб'єктом, якому належить ініціатива її здійснення, є процедурою, яка ініціюється приватною особою. Законодавство передбачає чіткий порядок звернення особи до центру надання БПД, а також порядок розгляду суб'єктом надання БПД такого звернення. Так, відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI, звернення про надання первинної БПД надсилаються або подаються особами, які досягли повноліття, безпосередньо до центральних та місцевих органів виконавчої влади, територіальних органів центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції. Якщо звернення стосуються дітей, то вони надсилаються або подаються їх законними представниками; у разі, якщо звернення про надання первинної БПД стосується осіб, визнаних судом недієздатними, або дієздатність яких обмежена судом, то вони надсилаються або подаються їх опікунами чи піклувальниками. Закон передбачає максимальний термін надання відповідних правових послуг протягом 30 календарних днів з дня надходження звернення. У разі, якщо у зверненні особи міститься лише прохання про надання відповідної правової інформації, така правова допомога надається не пізніше п'ятнадцятиденного терміну з дня отримання звернення [95]. У наказі Мін'юсту «Про затвердження Положення про центри з надання

безоплатної вторинної правової допомоги» від 02.07.2012 № 967/5 такий термін уточнюється і дорівнює десяти дням з дня надходження зазначеного звернення [122]. Акцентуємо, що, з погляду законодавця, такий підхід до термінів надання первинної БПД є виправданим, що ж стосується отримання необхідної інформації чи консультації особою, то така процедура не відповідає вимогам останньої, оскільки, як правило, особа розраховує на отримання необхідної інформації негайно, одразу після звернення. Відкладення відповіді на 10 днів є однією з причин, через яку особи намагаються знаходити інші шляхи отримання необхідної інформації, наприклад в мережі Інтернет. На нашу думку, в багатьох випадках особа, що звернулася за консультацією чи інформацією повинна отримати її одразу після звернення. І лише у разі, якщо справа потребує додаткового з'ясування або є нечасто запитуваною, такий термін може становити кілька днів, наприклад до п'яти.

Звернення про надання вторинної БПД, відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI, подається повнолітньою особою до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги або до територіального органу юстиції за місцем фактичного проживання таких осіб незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи. У разі, якщо йдеться про захист інтересів дітей або осіб недієздатних чи обмежено дієздатних, звернення подаються їх законними представниками, опікунами або піклувальниками відповідно за місцем фактичного проживання таких осіб незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи. Окрім того, особа, що подає звернення, має надати документи, що підтверджують її право на отримання безоплатної вторинної правової допомоги. Центр надання правової допомоги протягом 10 днів приймає рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги. При цьому особі може бути відмовлено у наданні вторинної БПД з таких підстав: на неї не поширюється жодна з вимог ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»; документи, що подала

особа містять неправдиву інформацію, яка дозволяє залучити її до однієї з категорій осіб, які мають право на вторинну БПД; вимоги особи про захист або відновлення її прав є не передбачені нормами права; особа раніше зверталася за наданням безоплатної вторинної правової допомоги у цій же справі; особа використала всі національні засоби правового захисту у справі, з якої звертається за наданням безоплатної вторинної правової допомоги [95]. Після прийняття рішення про надання вторинної БПД центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги призначає адвоката або працівника центру для представництва особи у суді. Останній призначається, коли йдеться про трудові спори, спори щодо захисту соціальних прав, виборчого права, малозначні спори, а також представництво малолітніх, неповнолітніх, визнаних судом недієздатних чи обмежено дієздатних осіб. Працівник центру призначається й у разі, коли необхідно скласти документи процесуального характеру. Його права підтверджуються документами, що вимагаються процесуальним законодавством, а саме: наказ Центру та довіреність.

До надання безоплатної вторинної правової допомоги залучаються адвокати, які перемогли за результатами конкурсу з відбору адвокатів, що залучаються для надання безоплатної вторинної правової допомоги та відповідно до яких внесені відповідні відомості до Реєстру адвокатів. Не вдаючись до детальної характеристики здійснення конкурсу, оскільки це виходить за межі дисертаційного дослідження, зауважимо, що адвокати працюють на постійній основі за контрактом, а також залучаються до роботи на певний строк за договором.

З метою дотримання конституційного права особи на вільний вибір захисника своїх прав законом України «Про безоплатну правову допомогу» передбачений порядок заміни адвоката або працівника Центру з таких підстав: хвороби, повної або часткової втрати працездатності, смерті адвоката або працівника Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги; неналежного виконання адвокатом або працівником Центру своїх зобов'язань; відмови адвоката або працівника Центру з надання безоплатної вторинної

правової допомоги від виконання доручення/наказу Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги з підстав, передбачених законом; зміни підсудності провадження або справи чи підслідності кримінального правопорушення; припинення дії договору про надання безоплатної вторинної правової допомоги; припинення трудового договору з працівником Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги чи зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю; виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу. Цей перелік не є вичерпним, а тому передбачає наявність інших підстав, передбачених законом [95]. Однак, на практиці питання заміни адвоката з підстави неналежного виконання адвокатом своїх повноважень практичне можлива. Нормативно-правові акти, що регулюють зазначене питання, не передбачають можливості центрів безоплатної вторинної правової допомоги самостійно прийняти рішення про заміну адвоката. Таке право мають лише адвокатські комісії з якості. До останніх центри безоплатної вторинної правової допомоги можуть звернутися зі скаргою на діяльність адвоката лише після надання ним звіту про виконання доручення. Отже, навіть якщо центри безоплатної вторинної правової допомоги отримують скаргу на неякісне надання послуг адвокатом замінити його під час розгляду справи практично дуже важко. Це питання, зрозуміло, вимагає нагального вирішення, оскільки на сьогодні законодавство не врегульовує повноваження центрів безоплатної вторинної допомоги, а також адвокатських комісій з якості щодо процедури заміни адвоката.

Ще одним важливим питанням залучення адвоката до здійснення вторинної БПД є оплата його послуг. Безпосередньо зазначене питання не торкається теми дисертаційного дослідження, однак може впливати на якість надання цієї послуги. Отже, не вдаючись до детального аналізу цієї проблеми, зауважимо, що слід звернути увагу на досвід багатьох зарубіжних країн, в яких вартість послуг адвоката щодо надання БПД визначається фіксованою сумою.

Суттєвою для сфери надання БПД є проблема якості надання послуг центрами безоплатної вторинної правової допомоги та контролю за їх роботою.

На сьогодні розроблено Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі, затверджені наказом Мін'юсту України від 21.12.2017 № 4125/5, які є комплексом основних характеристик моделі гарантованого державою захисту, передбачених міжнародними правовими актами, законодавством України, у межах яких та з урахуванням узгодженої правової позиції із суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу адвокат є незалежним в обранні правової позиції для здійснення активного та розумного захисту прав, свобод та законних інтересів всіма не забороненими законом способами [130].

Зауважимо також, що з питанням забезпечення якості надання БПД тісно пов'язана проблема підготовки кадрів для цієї сфери. Слід зазначити, що з метою навчання персоналу для центрів надання БПД, а також адвокатів, що здійснюють БПД, в нашій країні запроваджено механізм безперервного навчання, зокрема, їх професійної підготовки та підвищення кваліфікації. Мін'юст України та його територіальні управління, Координаційний центр надання правової допомоги проводять семінари, каскадні тренінги з метою розвитку навичок роботи з клієнтами системи БПД для працівників центрів з надання БВПД, які здійснюють консультування та представництво інтересів клієнтів та адвокатів, на яких порушуються різні питання, зокрема інформаційно-комунікаційної роботи та діловодства, з розвитку навичок роботи (soft skills) з вразливими групами клієнтів, співпраці із засобами масової інформації як інструменту розвитку системи БПД, надання допомоги особам з інвалідністю, з розвитку ефективної комунікації тощо. Однак, на сьогодні основною проблемою, яка безпосередньо стосується якості надання правової допомоги, залишається плинність кадрів та їх незначний практичний досвід. Як свідчить практика, через низьку заробітну плату, до центрів з

надання БВПД не влаштовуються на роботу досвідчені юристи. Як правило, це випускники ВЗО, які не мають практичного стажу роботи та певного досвіду. Для багатьох з них робота в центрах – перша щабель кар’єрного зростання, і вони не планують затримуватися надовго, що призводить до великої плинності кадрів. Виходом із ситуації, що склалася, на наш погляд, є, як уже зазначалося, віднесення юридичних клінік при юридичних ВЗО до суб’єктів надання БПД. У таких клініках студенти під керівництвом досвідчених викладачів могли б набувати практичних навичок роботи, які б застосовували на практиці під час роботи у центрах БПД.

Значним кроком у нормативно-правовому врегулюванні процедури контролю за діяльністю центрів з надання БПД стало затвердження Положення про Наглядову раду Координаційного центру з надання правової допомоги, відповідно до наказу Мін’юсту України від 14.08.2019 № 2551/5. Метою створення цього органу є забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері надання безоплатної правової допомоги, незалежності та прозорості управління системою надання БПД [117]. На виконання цієї мети Наглядова рада, за словами Міністра юстиції України Павла Петренка, виконує функції контролю й моніторингу діяльності Координаційного центру та його керівництва, надання незалежної оцінки роботи системи, а також пропозицій Мін’юсту України та Уряду щодо бюджетування і подальшого розвитку системи БПД [196].

Процедура відбору членів Наглядової ради передбачає проведення конкурсу. Серед вимог до кандидатів слід виокремити: 1) вимоги до ділової репутації; 2) вимоги до досвіду роботи – не менше п’яти років у сфері захисту прав людини, правосуддя та/або підтримки розвитку системи надання БПД, або роботи з людьми з особливими потребами, малозабезпеченими особами, іншими вразливими категоріями, або фінансового та економічного аналізу, розроблення системи бюджетування, або у ІТ-сфері, або публічної служби; 3) вимоги до фахової освіти – магістерський рівень за однією із галузей знань, зокрема «Управління та адміністрування», «Публічне управління та

адміністрування», «Соціальна робота», «Інформаційні технології», «Соціальні та поведінкові науки», «Право», «Міжнародні відносини», «Гуманітарні науки»; 4) вимоги до компетенцій, що включають як загальні, так і спеціальні компетенції. Важливою для інституційної незалежності та автономії роботи Наглядової ради є вимога щодо заборони для працівників органів державної влади, Координаційного центру та його територіальних відділень бути членами цієї ради. З метою уникнення корупційної складової в діяльності Наглядової ради законодавство обмежує строк повноважень її членів до п'яти років, а також містить вимогу щодо оновлення складу Наглядової ради – третина складу Наглядової ради оновлюється один раз на два роки [117].

Окрім того, пріоритетним напрямом суб'єктів, що надають БПД, є здійснення завдання щодо правоосвітньої та правопросвітницької діяльності. Так, при центрах надання БВПД створено відділ правопросвітництва та взаємодії з суб'єктами надання безоплатної первинної правової допомоги місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, завданням якого, окрім надання правової допомоги, є поширення інформації у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів осіб. При цьому центри та бюро з надання БПД, органи місцевого самоврядування, громадські організації регулярно проводять тематичні семінари, лекції, зокрема у навчальних закладах, закладах позашкільної освіти, в закладах післядипломної освіти, навчально-виховних закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; для визначених категорій громадян, зокрема пенсіонерів, інвалідів, учасників антитерористичної операції, молоді, громадських активістів, вчителів та педагогічних працівників, медичних працівників, інших вразливих суспільних груп з метою підвищення правової свідомості, культури та освіченості населення, запобігання злочинності [131]. Таку роботу суб'єкти надання правової допомоги здійснюють як з власної ініціативи, так і на звернення органів самоорганізації населення, навчальних, культурних закладів, військкоматів, інших закладів та установ.

Аналіз питання щодо адміністративних процедур реалізації правової освіти населення дозволив зробити такі висновки:

1) Наведено визначення дефініції «адміністративна процедура реалізації правової освіти населення» – це нормативно встановлений порядок здійснення суб'єктами забезпечення правової освіти населення дій з реалізації їх компетенцій щодо створення умов для формування, поширення та застосування правових знань широкими верствами населення.

2) Виокремлено адміністративні процедури реалізації правової освіти, до яких належать: процедури, що передбачають порядок ухвалення нормативних актів у сфері правової освіти населення; процедури організації роботи державних органів, органів місцевого самоврядування щодо реалізації правової освіти населення; процедури здійснення повноважними суб'єктами правоосвітньої діяльності; процедури здійснення повноважними суб'єктами консультативної діяльності; процедури здійснення повноважними суб'єктами право просвітницької діяльності; процедури розгляду звернень громадян щодо реалізації їх прав та законних інтересів у сфері правової освіти; контрольно-наглядові процедури у сфері реалізації правової освіти населення.

3) Охарактеризовано систему БПД в Україні, яка складається з Координаційного центру з надання правової допомоги, регіональних (в областях) та місцевих (у містах) центрів, які підпорядковуються Координаційному центру, бюро з надання БПД на рівні територіальних громад, роботу яких забезпечують регіональні та місцеві центри, а також громадських приймалень при територіальних управліннях юстиції, органах місцевого самоврядування, громадських організаціях.

4) Як адміністративна процедура, надання БПД характеризується такими ознаками: здійснюється за ініціативою приватної особи; визначає коло осіб, що мають право на отримання БПД, до яких належать особи, які мають право на всі види правових послуг; особи, які мають право на окремі види правових послуг; має законодавчо визначену процедуру звернення; є безоплатною; характеризується доступністю.

5) До недоліків адміністративної процедури надання БПД віднесено: по-перше, фактична неможливість заміни особою адвоката у зв'язку з неможливістю центрів безоплатної вторинної правової допомоги самостійно прийняти рішення про заміну адвоката. Це питання вимагає нагального вирішення щодо спрощення процедури заміни адвоката, оскільки на сьогодні законодавство не врегульовує повноваження центрів безоплатної вторинної допомоги, а також адвокатських комісій з якості щодо процедури. По-друге, плинність кадрів та їх незначний практичний досвід, що на сьогодні є основною проблемою, яка безпосередньо стосується якості надання правової допомоги.

6) Запропоновано віднести юридичні клініки при юридичних ЗВО до суб'єктів надання БПД, в яких студенти, незважаючи на відсутність досвіду, можуть працювати під керівництвом досвідчених юристів-кураторів з числа викладачів.

Висновки до розділу 2

Отже, аналіз питання щодо адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової політики держави щодо правової освіти населення дозволяє зробити такі висновки.

1. Визначено поняття адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення як закріплену нормами адміністративного права сукупність адміністративно-правових засобів, що впливають на поведінку суб'єктів суспільних відносин у сфері правової освіти населення, які виникають у процесі їх владно-розпорядчої діяльності, спрямованих на створення необхідних умов для забезпечення та реалізації правової освіти населення відповідно до завдань, визначених державою, з метою отримання бажаного кінцевого результату.

2. Виокремлено ознаки адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення, до яких віднесено:

юридичною підставою механізму забезпечення реалізації правової освіти населення є адміністративно-правові норми; має системний характер, що виявляється у здійсненні за допомогою сукупності адміністративно-правових засобів; має цільову спрямованість; характеризується владно-розпорядчою діяльністю суб'єктів реалізації державної правової політики у сфері правової освіти населення; спрямований на створення необхідних умов для вирішення завдань, визначених державою, у сфері правової освіти населення.

3. Визначено структуру адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення, складовими якої є нормативна, інституційна, функціональна та розкрито їх сутність: нормативна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення являє собою сукупність норм вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють адміністративно-правове забезпечення реалізації правової освіти населення; інституційна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення – це сукупність суб'єктів забезпечення та реалізації державної політики у сфері правової освіти населення, а також їх повноважень щодо створення умов для формування та реалізації цього процесу; функціональна складова адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення являє собою процес практичної реалізації юридичних приписів у правомірних діях суб'єктів забезпечення реалізації правової освіти населення.

4. Наведено визначення форми забезпечення правової освіти населення як зовнішнього вияву сукупності однорідних дій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань, визначених їхніми функціями та компетенціями, за допомогою яких здійснюється вплив на забезпечення формування та реалізації правової освіти населення та виокремлено їх основні ознаки, до яких віднесено: 1) форма забезпечення є зовнішнім виразом сукупності дій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань; 2) дії здійснюються у процесі

реалізації функцій та компетенцій органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських об'єднань; 3) дії здійснюються відповідно до норм права; 4) мають певну мету.

5. Виокремлено форми забезпечення правової освіти населення відповідно до юридичних наслідків: правові (нормотворчі, правозастосовні та контрольні), організаційні та матеріально-технічні форми. Акцентовано, що нормотворча форма забезпечення правової освіти є основною правовою формою Верховної Ради України, Президента України, правозастосовна – КМУ, МОН України, Мін'юсту України та їх територіальних органів, органів місцевого самоврядування; контрольна – усіх зазначених суб'єктів реалізації та забезпечення правової освіти населення, а також ДСЯО.

6. Здійснена класифікація організаційних форм забезпечення правової освіти: а) залежно від суб'єктів забезпечення – форми забезпечення правової освіти, що реалізуються Верховною Радою України; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються органами виконавчої влади; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються органами місцевого самоврядування; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються навчальними та культурними закладами; організаційні форми забезпечення правової освіти, що реалізуються громадськими організаціями; б) залежно від змісту діяльності слід розрізняти форми забезпечення правової освіти під час 1) правового навчання у закладах освіти різного рівня; 2) правової інформаційно-роз'яснювальної роботи; 3) правового консультування.

7. Виокремлено основні організаційні форми забезпечення правової освіти відповідно до таких суб'єктів: Верховна Рада України – парламентські слухання; органи виконавчої влади – наради, лекції, семінари, тренінги, флешмоби, вуличне інформування, підписання меморандумів, виїзне консультування, форуми; ЗВО – юридичні клініки; бібліотеки та ЗМІ – виступи, інтерв'ю, телевізійні передачі, журналістські розслідування тощо.

8. Визначено значення матеріально-технічних форм забезпечення правової освіти населення, як таких що пов'язані із здійсненням матеріально-технічних операцій (видання юридичних актів, складання звітів, ведення діловодства, здійснення статистичних досліджень, прогнозів щодо правової освіти населення), служать для обслуговування процесу управління та інших форм управлінської діяльності у сфері правової освіти, а також спрямовані на створення нормальних умов для здійснення суб'єктами формування та реалізації державної політики у досліджуваній сфері своїх адміністративних функцій.

9. Запропоновано визнати юридичні клініки суб'єктами надання безоплатної правової допомоги; внести зміни до Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України, закріпивши обов'язок зарахування участі студентів у роботі юридичної клініки до навчальної та виробничої практики; включити роботу викладачів-кураторів у юридичній клініці до навчального навантаження.

10. Запропоновано визначення методу забезпечення правової освіти населення як застосованих суб'єктом формування та реалізації державної політики у сфері правової освіти науково обґрунтованих прийомів та засобів, спрямованих на реалізацію визначеної мети щодо правової освіти населення. Акцентовано, що на сьогодні відсутня координація діяльності МОН України та Мін'юсту України у сфері забезпечення правової освіти населення. Запропоновано розмежувати повноваження цих міністерств залежно від видів освіти: повноваження у межах формальної освіти повинно реалізовувати МОН України, у межах неформальної освіти – Мін'юст України з метою.

11. Охарактеризовано адміністративну процедуру реалізації правової освіти населення як нормативно встановленого порядку здійснення суб'єктами забезпечення правової освіти населення дій з реалізації їх компетенцій щодо створення умов для формування, поширення та застосування правових знань широкими верствами населення. До них віднесено: процедури, що передбачають порядок ухвалення нормативних актів

у сфері правової освіти населення; процедури організації роботи державних органів, органів місцевого самоврядування щодо реалізації правової освіти населення; процедури здійснення повноважними суб'єктами правоосвітньої діяльності; процедури здійснення повноважними суб'єктами консультативної діяльності; процедури здійснення повноважними суб'єктами право просвітницької діяльності; процедури розгляду звернень громадян щодо реалізації їх прав та законних інтересів у сфері правової освіти; контрольно-наглядові процедури у сфері реалізації правової освіти населення.

12. Охарактеризовано систему БПД та виокремлено її ознаки: здійснюється за ініціативою приватної особи; визначає коло осіб, що мають право на отримання БПД, до яких належать особи, які мають право на всі види правових послуг; особи, які мають право на окремі види правових послуг; має законодавчо визначену процедуру звернення; є безоплатною; характеризується доступністю.

13. Акцентовано на недоліках адміністративної процедури надання БПД, а саме: фактична неможливість заміни особою адвоката у зв'язку з неможливістю центрів безоплатної вторинної правової допомоги самостійно прийняти рішення про заміну адвоката; плинність кадрів та їх незначний практичний досвід, що на сьогодні є основною проблемою, яка безпосередньо стосується якості надання правової допомоги та запропоновано шляхи їх усунення.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПРАВОВОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Зарубіжний досвід формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення

Глобальні інтеграційні процеси сучасного світу – об’єктивна тенденція розвитку всіх сфер суспільного життя. Вони охопили суспільне виробництво, культуру, духовне життя, освітню та наукову сферу, ставши визначальними факторами формування способу та якості життя усього світу та окремих державно-організованих суспільств [1, с. 6]. У цьому сенсі не становить виключення і сфера правової освіти, метою модернізації якої в Україні в умовах інтеграції у Європейське співтовариство є створення такої моделі правоосвітнього процесу, яка б оптимально поєднувала як кращі вітчизняні, так і зарубіжні традиції.

Проблеми глобалізаційних змін у педагогіці та правовій науці цікавили багатьох науковців, серед яких Б.Ананьєв, З. Бауман, І. Бех, Н. Бібік, Н. Бортник, Л. Васечко, М. Гуз, Х. Кобацька, М. Легенький, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, І. Хомишин, М. Шепелев та інші.

Характеризуючи зарубіжний досвід формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення, акцентуємо на такому позитивному досвіді, який може бути втілено у вітчизняну систему правової освіти населення, як: 1) нормативно-правове урегулювання правової освіти населення у навчальних закладах різних рівнів освіти; 2) надання правової освіти через юридичні клініки; 3) підготовка учителів для викладання предметів з правової освіти.

Насамперед акцентуємо, що міжнародне законодавство заклало правову основу вирішення демократичними державами таких питань, як обов’язковість, безкоштовність та доступність освіти у цілому для кожного, а

також необхідність правової обізнаності своїх громадян, починаючи з дитячого віку. Цьому, безперечно, сприяли міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють зазначені проблеми. Насамперед йдеться про право особи на освіту, закріплене у Загальній декларації прав людини (1948 р.), яка передбачає, що кожна людина має право на освіту. При цьому початкова і загальна освіта має бути безплатною та обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинні бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод, а також сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами [47].

Ідея про право кожної людини на безкоштовну та обов'язкову освіту закріплена й у Хартії основних прав Європейського Союзу. Окрім того, як і в Загальній декларації прав людини, Хартія передбачає право батьків забезпечувати своїм дітям навчання і виховання відповідно до їх релігійних, філософських і педагогічних переконань (ст. 14) [205].

Всесвітня декларація «Освіта для всіх» 1990 р., Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів», Саламанкська декларація і План дій, 1994 р, Дакарська Декларація, 2000 р., Конвенція ООН щодо осіб з особливими потребами 2005 р. обстоюють право на освіту людей з особливими потребами. Так, Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» передбачає необхідність визнання державами принципу рівних можливостей в галузі початкової, середньої та вищої освіти для дітей, молоді та дорослих, що мають інвалідність, в інтегрованих структурах. Їм слід забезпечувати, щоб освіта інвалідів було невід'ємною частиною системи загальної освіти. Слід забезпечити, щоб питання, пов'язані з освітою інвалідів, були складовою частиною національного планування в галузі освіти, розробки навчальних програм та організації навчального процесу. Окрім того, зазначена

Резолюція виокремлює осіб, яким слід приділяти особливу увагу та відносить до них: дітей самого юного віку, які є інвалідами; дітей-інвалідів дошкільного віку; дорослих-інвалідів, особливо жінок. Зазначений нормативно-правовий акт містить вимоги, виконання яких забезпечить інвалідам можливості в галузі освіти в звичайній школі: а) мати чітко сформульовану політику, яка є зрозумілою і прийнятною на рівні шкіл і в більш широких рамках громади; б) забезпечити гнучкість навчальних програм, можливість вносити в них доповнення і зміни; с) надавати високоякісні навчальні матеріали, забезпечити на постійній основі підготовку викладачів і надання їм підтримки [170].

Конвенція про права осіб з інвалідністю закріплює вимоги щодо повного розвитку людського потенціалу, почуття достоїнства та самоповаги та до посилення поваги до прав людини, основоположних свобод і людської багатоманітності; а також щодо ліквідації дискримінації в галузі освіти: «держави-учасниці забезпечують, щоб особи з інвалідністю могли мати доступ до загальної вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання протягом усього життя без дискримінації та нарівні з іншими» [66].

Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у сфері освіти осіб з особливими потребами (1994 р.) закріплює вимогу проведення реформ у таких напрямках інклюзивної освіти, як: гнучкість навчальних планів; школою; поширення інформації про відповідні висновки наукових досліджень; набір і підготовка педагогічного персоналу; партнерські зв'язки з батьками та громадою [174].

Закріпленню необхідності правової освіти населення у багатьох країнах світу сприяло ухвалення ООН, ЮНЕСКО, Радою Європи низки доповідей щодо правової освіти населення, зокрема Рекомендації з освіти у сфері прав людини (№ 1346, 1997 р.), Рекомендації щодо формування персональної відповідальності (№ 1401, 1999 г.), Рекомендації «Європа 2000 – молодіжна участь: роль молодих людей як громадян» (№ 59, 1999 р.), Резолюція з освіти у школах для дорослих (№ 1193, 1999 р.), Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи щодо виховання демократичної громадянськості (№ 12, 2002 р.),

Декларація європейських міністрів освіти з інтелектуальної освіти в новому європейському контексті (2003 рік), Рекомендації з просування культури демократії і прав людини через освіту вчителів (№ 1849 2008 року) тощо.

Так, Хартія Ради Європи про виховання демократичної громадянськості та освіти в галузі прав людини (Рекомендація СМ / Rec (2010) 7, затверджена Комітетом міністрів Європи 11.05. 2010) закріплює, що держави-члени повинні включати виховання демократичної громадянськості і освіти в галузі прав людини до навчальних програм – у межах формальної освіти на рівні навчання до початкової освіти, на рівні початкової та середньої шкільної освіти, а також до загальної і професійної освіти і підготовки. Держави-члени повинні також підтримувати, переглядати і оновлювати виховання демократичної громадянськості і освіти в галузі прав людини в цих навчальних програмах для того, щоб забезпечувати їх актуальність і заохочувати стійкий характер розвитку в даній сфері. Держави-члени покликані заохочувати, з належним урахуванням принципів академічних свобод, включення виховання демократичної громадянськості і освіти у сфері прав людини у вищих навчальних закладах, зокрема, для майбутніх фахівців у галузі освіти [206].

Декларація Організації Об'єднаних Націй про освіту та підготовку в області прав людини закріплює, що освіта і підготовка в області прав людини – це процес, що триває протягом усього життя і стосується всіх верств суспільства на всіх рівнях, включаючи дошкільну, початкову, середню і вищу освіту, а також надається, коли це можливо, з урахуванням академічної свободи, охоплюючи при цьому всі форми освіти, підготовки і навчання, будь то в державному чи приватному, формальному, інформальному або неформальному контексті. Вони включають, серед іншого, професійну підготовку, особливо підготовку інструкторів, викладачів і державних посадових осіб, безперервну освіту, просвіту населення, а також суспільно-інформаційну та роз'яснювальну діяльність. При цьому освіта і підготовка в області прав людини охоплюють: а) освіту з прав людини, яке включає в себе

забезпечення знання і розуміння норм і принципів прав людини, що лежать в їх основі цінностей і механізмів їх захисту; b) освіти за посередництвом прав людини, яке включає в себе навчання і викладання такими методами, за яких поважаються права як викладачів, так і учнів; c) освіти в ім'я прав людини, яка включає в себе наділення індивідуумів можливостями користуватися своїми правами і здійснювати їх, а також поважати і підтримувати права інших [37].

Акцентуємо, що формування та реалізація державної політики щодо правової освіти населення у зарубіжних країнах здійснюється послідовно, починаючи з 10 грудня 2004 року, коли Генеральна Асамблея ООН проголосила Всесвітню програму освіти в галузі прав людини (2005 року і далі), затверджену резолюцією 59/113 Генеральної Асамблеї, для сприяння здійсненню програм освіти щодо прав людини в усіх сферах [15]. На сьогодні Всесвітня програма освіти в галузі прав людини нараховує три етапи її реалізації. Перший етап (2005-2009 роки) Всесвітньої програми був присвячений інтеграції освіти в області прав людини в системи початкової та середньої освіти. План дій щодо його здійснення (A / 59/525 / Rev.1) був прийнятий Генеральною Асамблеєю в липні 2005 року. Другий етап (2010-2014 роки) Всесвітньої програми був зосереджений на освіту в області прав людини в системі вищої освіти і підготовки в галузі прав людини для вчителів і просвітителів, державних службовців, працівників правоохоронних органів і військовослужбовців на всіх рівнях. План дій щодо його здійснення (A / HRC / 15/28) був прийнятий Радою з прав людини у вересні 2010 року. Прагнучи дати новий імпульс розробці програм освіти в галузі прав людини як на формальній, так і на неформальній основі, держави – члени Організації Об'єднаних Націй оголосили про початок здійснення третього етапу (2015-2019 роки) Всесвітньої програми освіти в галузі прав людини. Крім закріплення результатів, досягнутих в попередні роки, на цьому новому етапі передбачається приділити особливу увагу підготовці співробітників засобів інформації в області прав людини в знак визнання життєво важливої ролі вільних, незалежних і плюралістичних засобів інформації в заохоченні

справедливості, відмови від дискримінації, поваги і прав людини [14, с. 26; с. 5].

При цьому, освіту в галузі прав людини визначають як освіту, навчання та інформування, спрямоване на формування загальної культури прав людини. Комплексна освіта в галузі прав людини дає не тільки знання про права людини і діючі механізми їх захисту, а й навички, необхідні для просування, захисту та реалізації прав людини у повсякденному житті [86, с. 11].

Аналіз перших двох етапів формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення в зарубіжних країнах свідчить про створення національних освітніх програм на рівні дошкільної, початкової, середньої та вищої правової освіти. На сьогодні існує більше ста успішних практик реалізації програм правової освіти. Ґрунтуючись на їх дослідженні, здійсненому Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Радою Європи, Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини і Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) [86], охарактеризуємо окремі з таких нормативних документів з погляду їх вікової спрямованості та основних завдань у формуванні та реалізації державної політики щодо правової освіти населення у країнах світу.

Кожна країна, базуючись на загальних підставах, вироблених міжнародним законодавством, розробила власні правоосвітні програми, які різняться за назвою, формою та змістом, однак усі спрямовані на надання основних правових знань, починаючи з дошкільного та шкільного віку. Так, розроблені у Німеччині Стандарти освіти у галузі прав людини у школах (2004 р.) визначають критерії рівня знань про права людини для учнів 4, 9 та 10, 12 і 13 класів, тобто в початковій, середній та професійно-технічній школі. Вони спрямовані на підтримку шкіл щодо викладання прав людини шляхом надання комплексної, орієнтованої на результат концепції навчання в галузі прав людини на всіх рівнях шкільної освіти. Стандарти пропонують матрицю, яка встановлює для кожного типу школи перелік точно визначених стандартів

щодо набуття учнями здатності формувати судження, вміння діяти і використовувати певні ключові методи.

Офіційною постановою щодо національної навчальної програми в Північній Ірландії є «Виховання місцевої та глобальної цивільної відповідальності», яка демонструє законодавчо встановлений механізм спонукання учнів і вчителів школи 3-го ступеня до навчальної діяльності з основних тем курсу. Програма розрахована на учнів віком від 11 до 14 років та передбачає сприяння розумінню школярами таких ключових концепцій, як: різноманітність та інтеграція; права людини і соціальна відповідальність; рівність і соціальна справедливість; демократія і активна участь.

На формування державної політики щодо правової освіти у школах Британської Колумбії спрямована Концепція «Різноманітність у школах Британської Колумбії: рамки» (Diversity in British Columbia Schools: a Framework), метою якої є створення і підтримання такого навчального та робочого середовища, яке б чутливо реагувало на різноманітні соціальні та культурні потреби спільнот, які обслуговуються школами. Концепція передбачає формування умов, які сприяють успіху для всіх, хто навчається, та передбачають: рівний доступ і рівну участь в якісній освіті для всіх учнів; шкільні умови, що відповідають різноманітним соціальним, фізичним і культурним потребам спільнот, яким вони служать; шкільні умови, які сприяють розумінню інших і поваги до всіх; безпечне і привітне навчальне і робоче середовище, вільне від дискримінації, переслідувань і насильства; процеси прийняття рішень із залученням усіх членів шкільної спільноти; політику і практику, які сприяють справедливому і рівному поводженню [214].

Позитивним є передбачення обов'язку та персональної відповідальності членів Ради шкільних піклувальників, посадових осіб шкільних округів та інших керівників шкіл у разі незабезпечення зазначених умов.

У 2006 році Міністерство освіти, соціальної політики та спорту Іспанії внесло зміни до Основного закону про освіту, включивши до нього розділ щодо виховання демократичної громадянськості та освіти у галузі прав

людини. Це суттєво вплинуло на формування державної політики щодо правової освіти осіб, що навчаються, оскільки до прийняття Закону 2006 року виховання демократичної громадянськості і освіти в галузі прав людини розглядалося виключно як міждисциплінарна тема. «Основний закон про освіту» перетворює його в окремий міждисциплінарний предмет і в одну з ключових компетентностей, придбаних на рівні початкової та середньої освіти. Виховання демократичної громадянськості і освіти в галузі прав людини стає як окремим, так і міждисциплінарним предметом в системі післяшкільного освіти, а також міждисциплінарним предметом в системі безперервної освіти, включаючи навчання дошкільнят, професійно-технічну підготовку та освіту дорослих. Основний закон увів виховання демократичної громадянськості і правову освіту в галузі прав людини як предмета навчання [86, с. 29]. Позитивним є застосування до правової освіти принципу «навчання протягом життя», закріплення вимог щодо необхідності професійної підготовки учителів до викладання визначених компетенцій, а також передбачення методів діагностування сформованих компетентностей.

Говорячи про досвід Іспанії у формуванні державної політики щодо правової освіти, слід акцентувати також на національному плані дій у галузі прав людини, складеним відповідно до керівних принципів, розроблених Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини «План Країни Басків в галузі освіти в дусі миру і дотримання прав людини» (Basque Education Plan for Peace and Human Rights (2008–2011)). Цей документ визначає чотири основні стратегічні цілі: підвищити обізнаність суспільства про права людини; забезпечити освіту суспільства в галузі прав людини; домогтися участі різних відомств у роботі з освіти в галузі прав людини і виховання в дусі миру; а також забезпечити координацію політики в галузі освіти в дусі миру і дотримання прав людини в Країні Басків [86, с. 19]. План визначає суб'єктів здійснення визначених цілей, до яких відносить Міністерство освіти, Управління у справах молоді та роботі з громадами, Управління з прав людини, Управління з питань допомоги жертвам тероризму, Управління з

питань міграції, Державну теле- і радіокомпанію Країни Басків, окремі органи місцевого самоврядування, громадські організації. Позитивним досвідом можна вважати створення спеціального підрозділу при Міністерстві освіти, покликаного виконувати роль координатора заходів, передбачених Планом, і надавати школам належну подальшу підтримку.

На підставі загальних міжнародних та національних нормативно-правових актів кожна країна розробляє власні навчальні програми та практики правової освіти населення, основною ознакою яких є практичне спрямування цього навчання, на відміну від вітчизняних навчальних програм. Серед наявних на сьогодні навчальних практик можна назвати, наприклад, навчальну програму «Освіта в ім'я миру» (Боснія та Герцеговина), яка є не окремим предметом, а являє собою концепцію, у межах якої вивчаються всі шкільні предмети відповідно до принципів миролубства. Інтерес до наведеної програми полягає в тому, що вона дає можливість сформувати шкільну атмосферу доброзичливості, яка сприяє процесу правового виховання та освіти, а також свідомого розуміння необхідності поваги до прав інших; «Кожен має право/кожен правий?» (Австрія), спрямована на формування в учнів від 7 до 15 років навичок та умінь толерантного ставлення до різних поглядів та способів життя однолітків; навчальна програма «Світ навколо нас» (Канада) для учнів початкової школи, особливістю якої є ознайомлення з різними стратегіями активної участі школярів щодо здійснення прав дітей, передбачених Конвенцією про права дитини; «Припини!» (США), спрямована на протидію булінгу у дитячому середовищі віком від трьох до десяти років тощо.

На сьогодні найбільшого поширення у багатьох країнах світу отримав курс практичного права «Street Law» (США), який адаптований більш ніж у сорока країнах світу: Польщі як «Право на кожен день», у Росії – «Живе право», у Киргизії – «Ми і право», в Україні – «Практичне право», у Чехії – «Популярне право» тощо. Початкова ідея цього курсу полягала у навчанні студентами Джорджтаунського університету школярів звичайних шкіл

Вашингтона, під час якого студенти самі опановували професію юриста. Програма передбачала можливість навчання як під час занять, так і в позашкільний час. Street Law присвячена розширенню прав і можливостей людей за допомогою правової освіти. Правова освіта при цьому являє собою унікальну суміш змістовних і навчальних стратегій. Особи, що навчаються, отримують основну інформацію про закон, демократію і права людини за допомогою стратегій, які сприяють вирішенню проблем, критичного мислення, спільного навчання, поліпшення навичок спілкування і вирішення конфліктів, а також формують здатність брати ефективну участь у житті суспільства. Отже, позитивним є практичне спрямування навчання за зазначеною програмою.

До позитивного досвіду формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення слід віднести закріплене у Всесвітній програмі освіти в галузі прав людини положення про пріоритетну роль міністерств освіти держав у цьому процесі. Програма визначає, що основна відповідальність за здійснення цього плану дій лежить на міністерствах освіти, які через свої відповідні установи розглядають такі аспекти, як: а) політика в питаннях освіти; b) планування за програмами; c) розробка навчальних програм; d) підготовка навчально-методичних матеріалів; e) підготовка викладачів та іншого навчального персоналу; f) методології викладання і навчання; g) загальна освіта; h) наукові дослідження; i) поширення інформації [15].

Ми повністю підтримуємо положення про провідну роль міністерств освіти у формуванні та реалізації державної політики щодо правової освіти населення, оскільки йдеться насамперед про систему освіти, про систему набуття правових знань. На сьогодні в Україні пріоритетна роль у цьому процесі належить Мін'юсту України.

При цьому Всесвітня програма освіти в галузі прав людини визначає конкретні завдання для відповідних міністерств на кожному етапі її реалізації. Якщо на першому етапі реалізації цієї Програми йшлося про повноваження

міністерств освіти щодо правової освіти на рівні дошкільної та шкільної освіти, то другий етап передбачає формування та реалізацію державної політики щодо правової освіти на рівні ЗВО. Ключові елементи розробки політики з питань правової освіти в системі вищої освіти повинні передбачати розробку стратегій і законодавства для забезпечення включення освіти з питань прав людини в систему вищої освіти шляхом включення питань освіти в області прав людини до законів про освіту або прийняття конкретного законодавства. При цьому акцент робиться на збереженні інституційної автономії та академічної свободи ЗВО.

Як зауважує Й. Яблонська-Бонца, завдання правової освіти у вищих неправових закладах освіти полягає в тому, щоб надати студенту такі знання з права та практичні навички, які в поєднанні зі знаннями та вміннями з інших професійних предметів становитимуть підготовку до професії економіста, фінансиста, банкіра, менеджера, урядовця – словом, до тих професій, в яких необхідні знання основ права. Ось чому важливо, щоб викладання права відповідало основним цілям: викликало інтерес до права; формувало спосіб правового мислення; сприяло набуттю практичних навичок, необхідних для здійснення засвоєної професії; розвивало правову обізнаність та бажане ставлення до закону. [216, с.11].

Анна Гоек, аналізуючи проблему правової освіти у неправових навчальних закладах, зокрема економічних, акцентує на необхідності вивчення основ: 1) конституційного права, що є необхідним будь-якому фахівцю, оскільки дозволяє знати умови та сферу економічної свободи та громадянських прав, які він використовуватиме у провадженні підприємницької та професійної діяльності; 2) державного права – повинні дізнатися про механізм дії держави, розрізняти державні органи та їх компетенції, зокрема у сферах, пов'язаних з майбутнім фахом; 3) адміністративного права, оскільки кожна галузь регулюється та контролюється адміністративними органами; 4) трудового права та соціального забезпечення, що включає, насамперед, нормалізацію відносин,

які виникають у процесі забезпечення роботи між працівником та роботодавцем, а також питання, пов'язані із соціальним страхуванням; 5) фінансового права, насамперед щодо принципів розрахунків підприємців з публічно-правовими установами щодо їх діяльності, принципів обліку компанії, страхової системи, фінансового контролю тощо; 6) податкового права, законодавства про державні збори, митного права та цінні папери; 7) цивільного права, зокрема права господарського права, яке містить правові норми щодо організації та діяльності підприємців, управління підприємством, визначення його організаційно-правової форми, реструктуризації чи відновлення; 8) кримінального права, зокрема економічних злочинів, корупції тощо [213].

Ми повністю підтримуємо погляд науковця та вважаємо, що вивчення основ різних галузей права стосовно обраного фаху є необхідним для будь-якої спеціальності та має обов'язково бути включеним до навчального плану ЗВО.

У США кожен американець – претендент на диплом про вищу освіту – повинен знати конституцію країни і штату. Предмети, що розкривають суть зазначених питань, можуть бути еквівалентними в різних штатах, а можуть мати і відмінності. У більшості вищих навчальних закладів такий курс називається «Історія та конституція штату» і є обов'язковим. У цілому в США протягом останніх 30 років спостерігається тенденція зростання обсягу викладання суспільствознавчих дисциплін, як у середній, так і у вищій школі та розширення курсів за вибором, які так чи інакше стосуються правової тематики [83, с.43-44].

Що стосується юридичних ЗВО, то, як і в Україні, одним із завдань цих навчальних закладів країн ЄС є поширення правових знань серед населення. У зв'язку із цим важливого значення набуває діяльність юридичних клінік при університетах, яка зародилася в університетах США, а пізніше отримала поширення в багатьох країнах світу, зокрема й у Європі. У цьому сенсі заслуговує на увагу досвід Республіки Польщі. Юридичні клініки у цій країні

відіграють важливу роль у правовій освіті населення, оскільки студенти не лише надають консультації та безоплатну правову допомогу, а й проводять заняття з учнями шкіл з правознавства за програмою «Право на кожен день». Отже, юридичні клініки поєднують правоосвітню та просвітницьку діяльність. На жаль, в Україні юридичні клініки здійснюють лише консультативну та просвітницьку діяльність.

Учасниками юридичних клінік є студенти четвертого та п'ятого курсів, отже, робота клінік стосується студентів, які навчаються й у магістратурі. Значний вплив на поширення клінік в Польщі мало створення в 2002 році національної організації, яка спеціалізується виключно на клінічній юридичній освіті – Фонду університетських юридичних клінік (Fundacja Uniwersyteckich Poradni Prawnych (FUPP)). Сьогодні кожна клініка, яка існує в Польщі, прагне відповідати мінімальним національним стандартам, встановленим FUPP для всіх клінік; фундація відіграє роль не тільки в утвердженні клінік, але також в їх фінансуванні та взаєминах з національним урядом. У результаті майже всі клініки в Польщі включені до навчальної програми для отримання юридичної освіти, а витрати на офіс і зарплату професорів оплачуються університетами. У цілому, у роботі юридичних клінік Польщі є позитивний досвід щодо правової освіти населення, який може бути імплементований до вітчизняної системи правової освіти.

Отже, аналіз міжнародного досвіду формування державної політики щодо правової освіти населення свідчить про закріплення необхідності правової освіти на рівні дошкільної, початкової, середньої, вищої, а також освіти дорослих на законодавчому рівні. При цьому далеко не кожна країна має окремий законодавчий акт щодо правової освіти населення. Виокремлення принципів, завдань, напрямів, компетенцій правової освіти, суб'єктів її надання ґрунтується на міжнародних нормативно-правових актах щодо захисту прав людини.

Гарантією успіху реалізації державної політики щодо правової освіти є підготовка вчителів з предметів правового спрямування (правознавства,

суспільствознавства, громадянської освіти тощо). Так, план дій першого етапу Всесвітньої програми освіти у галузі прав людини акцентує, що в рамках шкільної громади вчителі, як основні розпорядники навчальної програми, відіграють ключову роль у вивченні та застосуванні на практиці прав людини. З огляду на викладене, необхідно забезпечити належну освіту та професійний розвиток вчителів та інших працівників досліджуваної сфери, зокрема завучів та членів шкільного правління, шкільних інспекторів, адміністративних співробітників в школах, посадових осіб і співробітників, відповідальних за розробку планів, в місцевих і національних органах влади з питань освіти. При цьому колективну відповідальність за розробку та організацію належної освіти і професійного розвитку Програма покладає на таких суб'єктів, як: міністерство освіти, університети на основі своїх навчальних факультетів і інших відділень, включаючи інститути з питань прав людини і кафедри Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), пов'язані з освітою в галузі прав людини; установи з підготовки вчителів; профспілки та професійні організації вчителів та інших працівників; національні установи з питань прав людини; неурядові організації; міжнародні та регіональні міжурядові організації.

Під час розробки політики і здійснення практичної діяльності в галузі підготовки та підвищення кваліфікації вчителів та інших працівників необхідно враховувати наступні елементи і застосовувати такі підходи: а) розробка навчальних програм з питань освіти в області прав людини, включаючи такі елементи; б) розробка і використання належних методологій професійної підготовки; в) розробка і поширення належних інформаційних ресурсів і матеріалів професійної підготовки; г) створення мереж і співробітництво між різними зацікавленими учасниками, які надають послуги в сфері освіти і професійної підготовки; д) сприяння в проведенні міжнародних заходів та обмінів в галузі освіти та професійної підготовки і участь в них; е) оцінка заходів в області професійної підготовки, включаючи

самооцінку і врахування думок осіб, що проходять підготовку, щодо значення, корисності і результативності заходів у галузі професійної підготовки [15].

Питання підготовки вчителів предмета «Суспільствознавство», у межах якого надаються юридичні знання у школах Польщі є дискусійним. Так, вчителі зазначеного предмета не мають юридичної освіти, водночас, за словами представників освітнього середовища, додаткова підготовка їм не потрібна. Вони схильні вважати, що достатньо проводити тренінги для вчителів, решту інформації вони спроможні самостійно відшукати у підручниках та Інтернеті. Юридична спільнота переконана у необхідності практичної та теоретичної підготовки вчителів, які викладають право. Такої ж думки дотримуються й представники громадських організацій – на їх погляд, центри підготовки вчителів та Центр розвитку освіти повинні організовувати навчання вчителів за участю юристів, адвокатів, суддів, прокурорів [218, с. 22-23].

Окремі науковці висловлюються за необхідність підтримки правової освіти у цілому та викладачів суспільствознавства, зокрема, з боку Міністерства освіти за підтримки Міністерства юстиції. При цьому пропонуються слушні пропозиції щодо: 1) необхідності створення єдиного підручника для вчителів на кшталт існуючого для учнів «Учень приходить до юриста»; 2) розробки однієї з існуючих онлайн-платформ підтримки вчителів шляхом додавання на ній юридичного контенту. Веб-сайт може містити актуальні оновлення закону, додаткову інформацію, матеріали (наприклад, юридичні посібники, зібрані в одному місці, або плани уроків з правознавства, які зараз хаотично розкидані в Інтернеті), навчальні відео та відповіді на запитання вчителів [214, с. 36].

Отже, аналіз питання зарубіжного досвіду формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення в країнах світу дозволяє зробити такі висновки:

1) доведено, що в країнах ЄС створено структуровану систему правової освіти, від початкової школи (а в деяких країнах з дитячого садка) до

вищої школи, що включає в себе спеціалізовані програми спеціальної, технічної та професійної освіти;

2) на законодавчому рівні – а) закріплення необхідності правової освіти на рівні дошкільної, початкової, середньої, вищої, а також освіти дорослих. При цьому далеко не кожна країна має окремий законодавчий акт щодо правової освіти населення. Виокремлення принципів, завдань, напрямів, компетенцій правової освіти, суб'єктів її надання ґрунтується на міжнародних нормативно-правових актах щодо захисту прав людини; б) чітке розмежування понять «правова освіта» та «правова просвіта» у діяльності суб'єктів формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення; в) закріплення необхідності практичного спрямування правового навчання;

3) на рівні суб'єктів надання правової освіти – а) визначення пріоритетної ролі міністерства освіти щодо правової освіти населення, яке через свої відповідні установи розглядає такі аспекти, як: політика в питаннях освіти, розробка навчальних програм, підготовка навчально-методичних матеріалів, підготовка викладачів та іншого навчального персоналу, методології викладання і навчання, наукові дослідження, поширення інформації; б) створення спеціального підрозділу при Міністерстві освіти, покликаного виконувати роль координатора заходів з правової освіти населення і надавати навчальним закладам належну підтримку у цій діяльності; в) закріплення обов'язку забезпечення належних умов надання правової освіти та персональної відповідальності членів Ради шкільних піклувальників, посадових осіб шкільних округів та інших керівників шкіл у разі їх незабезпечення;

4) на рівні ЗВО – одностайна думка науковців щодо необхідності введення предмета з основ правознавства до навчальних програм ЗВО неюридичного спрямування відповідно до обраного фаху

5) на рівні підготовки кадрів – зарубіжні науковці не мають одностайної думки щодо спеціальної підготовки учителів правознавства,

однак висловлюються про необхідність підтримки правової освіти у цілому та викладачів правознавства, зокрема, з боку міністерства освіти за підтримки міністерства юстиції у сенсі створення єдиного підручника для вчителів; розробки однієї з існуючих онлайн-платформ підтримки вчителів шляхом додавання на ній юридичного контенту.

3.2. Розвиток адміністративного законодавства в частині удосконалення механізмів реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення

Аналіз адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення в Україні та дослідження зарубіжного досвіду з цього питання дає можливість визначити шляхи розвитку вітчизняного адміністративного законодавства в частині удосконалення механізмів реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення.

Насамперед слід акцентувати, що на сьогодні в Україні ще не створена система правової освіти населення. Йдеться про систему формальної правової освіти, що здійснюється за освітніми програмами у навчальних закладах різних рівнів, починаючи з дошкільної освіти і закінчуючи ЗВО, відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій). Розглянуті у дослідженні форми та методи забезпечення правової освіти населення, а також адміністративні процедури реалізації правової освіти населення стосувалися, перш за все, неформальної правової освіти населення, оскільки саме вона регламентована на законодавчому рівні у Законі України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI. У цьому сенсі слід говорити не про правову освіту як процес набуття правових знань, навичок та вмінь, а про правову просвіту, яка є насамперед різновидом неформальної освіти і полягає у поширенні правових знань шляхом інформування та консультування населення.

Слід зауважити, що спроба розробки Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів була зроблена МОН України та Мін'юстом України у 2007 році відповідно до їх спільного наказу «Про створення міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів» від 06.2007 № 460/762/7. Цим наказом був затверджений склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції та визначена мета її діяльності, відповідно до якої вона повинна була до вересня 2007 року проаналізувати нормативно-правові акти, які визначають обсяг та зміст правової освіти учнів, провести експертизу навчальних програм та підручників з усіх предметів у системі загальноосвітніх навчальних закладів на наявність правових питань у їх змісті та підготувати відповідні пропозиції щодо внесення відповідних змін [160]. На засіданні Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення, яке відбулося 15.06.2007, колишній Міністр юстиції, голова ради Олександр Лавринович акцентував на необхідності запровадити в Україні безперервну правову освіту починаючи з дитячого садка. Він повідомив, що, за даними правоохоронних органів, кожна десята особа, затримана минулого року за вчинення злочину, була неповнолітньою. Відповідно до Кримінального кодексу України кримінальна відповідальність неповнолітніх за окремі види злочинів настає вже з 14 років. Разом із тим, відповідно до Типового навчального плану для загальноосвітніх навчальних закладів, вивчення основ правознавства починається лише з 9-го класу, тобто в 15 років. Що до дошкільної освіти, то, за даними органів освіти, нею в Україні охоплено лише 51 відсоток дітей відповідного віку [80].

На сьогодні ситуація не змінилася. Можна навести й інші аргументи на підтримку необхідності розробки зазначеної Концепції. Так, кількість дітей, що навчаються, за статистичними даними за 2017/2018 навчальний рік, наведеними МОН України у довіднику «Освіта в Україні: базові індикатори», у середніх закладах освіти становила 3,9 млн. осіб. Враховуючи, що

випускники 9 класу становили 325 485 осіб, тобто стільки учнів вивчали правознавство, решта залишаються на сьогодні поза межами систематичної формальної правової освіти. При цьому слід враховувати, що правова освіта передбачає набуття правових знань та формування навичок його застосування у повсякденному житті; усвідомлення важливості закону у житті людини; формування свідомого ставлення до дотримання норм закону. Усе викладене свідчить про важливість створення системи формальної правової освіти, що передбачає на законодавчому рівні необхідність, по-перше, ухвалення Концепції безперервної правової освіти, яка повинна охоплювати правове навчання від дошкільних навчальних закладів до закладів вищої освіти. На наш погляд, запропонована Концепція має містити такі розділи: 1. Вступ – сучасні виклики, пов’язані з необхідністю надання безперервної правової освіти, характеристика наявного відповідного міжнародного та вітчизняного законодавства, визначення стратегічних напрямів правової освіти; 2. Мета і завдання правової освіти; 3. Принципи реалізації Концепції; 4. Система безперервної правової освіти – відповідно до рівнів (дошкільна, шкільна, професійно-технічна, вища, освіта дорослих) та видів освіти (формальна, неформальна, інформальна); 5. Правоосвітні компетентності – відповідно до рівнів освіти (дошкільна, шкільна, професійно-технічна, вища, освіта дорослих); 6. Очікувані результати реалізації Концепції.

По-друге, ухвалення Закону України «Про правову освіту населення», структура якого повинна містити: Розділ I. Загальні положення. Розділ II. Формальна правова освіта, який складається з підрозділів: дошкільна правова освіта; шкільна правова освіта (початкова, базова середня, профільна середня); професійно-технічна правова освіта; правова освіта на рівні ЗВО. Розділ III. Неформальна правова освіта. Розділ IV. Інформальна правова освіта. Розділ V. Взаємодія суб’єктів органів публічної влади з некомерційними організаціями щодо реалізації правової освіти населення. Розділ VI. Інформаційне забезпечення правової освіти населення. Розділ VII. Контроль у сфері правової освіти населення.

Закон повинен бути спрямований на створення системи правової освіти населення, що охоплює всі рівні та види світи з метою формування правових знань, а також свідомого ставлення осіб до дотримання закону у повсякденному житті та навичок його застосування.

Реалізація запропонованого закону вимагає з боку МОН України розробки стандартів правової освіти; наскрізних програм правової освіти, починаючи від дошкільної і закінчуючи освітою дорослих; підготовка навчально-методичних матеріалів, підготовка викладачів, методології викладання і навчання, здійснення моніторингу з питань якості та результативності правової освіти тощо. Окремо при цьому слід наголосити на необхідності введення до навчальних планів підготовки фахівців у неюридичних ЗВО предметів з фахового права. Така підготовка продиктована сучасними вимогами до випускника ЗВО, який повинен володіти не лише фаховими знаннями, і є надзвичайно важливою для розвитку правової обізнаності майбутнього спеціаліста. Знання з права повинні допомогти молодим фахівцям, зокрема, під час встановлення трудових відносин з майбутніми роботодавцями, створення власного бізнесу тощо.

Окрім того, ухвалення запропонованого закону сприятиме чіткому визначенню повноважень суб'єктів формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення. Так, розмежування правової освіти відповідно до видів освіти дасть реальну можливість розподілу повноважень МОН України та Мін'юсту України. Пріоритетна роль у формуванні системи формальної правової освіти повинна належати МОН України, водночас у формуванні системи неформальної освіти – Мін'юсту України, яке здійснюватиме діяльність щодо реалізації правоосвітніх проектів, організації надання безоплатної правової допомоги населенню, консультативної, інформаційної та просвітницької роботи.

Реалізація запропонованого закону вимагає створення при МОН України підрозділу з координації заходів з правової освіти населення, метою якого є координація діяльності навчальних закладів та їх належної організаційної,

методичної, наукової підтримки у сфері правової освіти. Регламентація діяльності цього підрозділу повинна відбуватися на підставі відповідного положення, затвердженого наказом МОН України.

Важливим питанням в реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення є створення системи підготовки учителів для викладання правознавства на рівні шкільної освіти. На наше переконання, такі фахівці не повинні мати суто юридичну освіту. Зрозуміло, що фахівець-юрист не буде викладати правознавство у школі. Окрім того, на сьогодні навчальне навантаження таких учителів невелике, оскільки правознавство викладається лише в 9-му класі 2 год. на тиждень. Таких фахівців повинні готувати педагогічні університети на факультеті «Історії і права». При цьому підготовка повинна здійснюватися за спеціальністю середня освіта (історія і право).

У сенсі підготовки учителів актуальним є питання про підвищення кваліфікації вчителів правознавства. Його нагальність підкреслюється також вимогами до викладання правознавства у школі. Так, відповідно до листа МОН України від 03. 07. 2018 № 1/9-415 «Методичні рекомендації щодо викладання правознавства у 2018/2019 навчальному році», окремою структурною складовою програми є практичні заняття (уроки), які включені до програми упродовж вивчення певного правознавчого змісту. Одним із різновидів практичної роботи є дослідні практичні роботи. Приміром, складання позову про відшкодування моральної шкоди, стягнення аліментів; складання шлюбного договору або трудового договору, конституційної скарги тощо. Окрім того, як свідчить аналіз проведення Всеукраїнської учнівської олімпіади з правознавства у 2017/2018 навчальному році, завдання олімпіади включають законодавчі новели, прийняті Верховною Радою України за останні дві сесії [79]. З огляду на викладене, до учителів правознавства висуваються вимоги щодо знання практики захисту прав людини у судовому процесі, а також знання змін законодавства.

Окрім того, підвищення кваліфікації учителів регламентується Постановою КМУ «Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників» від 21.08. 2019 № 800, згідно з якою метою підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників є їх професійний розвиток відповідно до державної політики у галузі освіти та забезпечення якості освіти. Основними видами підвищення кваліфікації є: навчання за програмою підвищення кваліфікації; стажування; участь у семінарах, практикумах, тренінгах, вебінарах, майстер-класах тощо. Педагогічні працівники закладів дошкільної, позашкільної, професійної (професійно-технічної) освіти підвищують свою кваліфікацію згідно із зазначеним Порядком не рідше одного разу на п'ять років відповідно до спеціальних законів. Кожен педагогічний і науково-педагогічний працівник закладу загальної середньої та фахової передвищої освіти відповідно до Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про фахову передвищу освіту» зобов'язаний щороку підвищувати кваліфікацію з урахуванням особливостей, визначених цим Порядком [42].

На наше переконання, підвищення кваліфікації учителів правознавства повинно передбачати набуття та удосконалення практичних навичок, що передбачає обов'язкове стажування в органах юстиції, судових та правоохоронних органах, прокуратурі, адвокатурі. При цьому передбачений у Постанові обсяг підвищення кваліфікації – 30 год. (один тиждень) є недостатнім і повинен становити мінімум 2 тижні.

Аналізуючи перспективи розвитку адміністративного законодавства щодо реалізації державної правової політики з правової освіти населення, слід акцентувати на необхідності удосконалення законодавчої регламентації діяльності юридичних клінік як суб'єкта здійснення правової освіти. Дослідження роботи юридичних клінік у дисертаційній роботі дає можливість зробити певні узагальнення щодо їх діяльності у сфері правової освіти. Зауважимо, що на сьогодні МОН України запропонувало для громадського обговорення проект Типового положення про юридичну клініку вищого

навчального закладу. Аналіз його положень дозволяє констатувати, що у запропонованому Положенні враховано пропозиції вітчизняних науковців та міжнародний досвід щодо організації роботи клінік. Зокрема, до позитивних слід віднести:

1) положення щодо визначення термінів, що стосуються діяльності юридичних клінік вищих навчальних закладів, і насамперед закріплення дефініції «юридична клініка», яка розуміється як структурний підрозділ вищого навчального закладу України, що здійснює підготовку фахівців у галузі знань «Право», утворений як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів шляхом надання правової допомоги та здійснення правопросвітньої діяльності [190]. Акцентуємо, що нова дефініція містить вказівку на основні шляхи реалізації діяльності юридичної клініки – надання правової допомоги та здійснення правопросвітньої діяльності.

2) положення щодо зарахування роботи в юридичній клініці в якості викладачів-кураторів науково-педагогічних та наукових працівників ЗВО до їх навчального навантаження. На наше переконання, це сприятиме активізації участі науково-педагогічних та наукових працівників ЗВО у роботі юридичних клінік;

3) норма щодо необхідності підвищення кваліфікації штатного персоналу юридичної клініки не рідше як раз на 5 років за тематикою діяльності юридичної клініки або за окремими напрямками правозахисної чи правопросвітньої діяльності. На нашу думку, підвищення кваліфікації слід проходити раз на два роки, враховуючи постійні зміни у законодавстві України, що може стосуватися надання правової допомоги та інших питань діяльності юридичних клінік;

4) положення щодо зарахування роботи в юридичній клініці як проходження студентами навчальної та інших видів практики;

5) норма, що забезпечує студентів-практиканту одержання, після проходження однорічного періоду роботи у юридичній клініці, спеціального

документа (сертифіката), що характеризує тривалість та ефективність його практичної підготовки. Ця норма має виключне значення у світлі вимог, які висувають роботодавці до молодих спеціалістів. Так, відповідно до дослідження «Випускники українських ВНЗ очима роботодавців», проведеного у межах проекту «Рейтинг ВНЗ України «Компас-2012» Київським міжнародним інститутом соціології, 61 відсоток роботодавців не задоволений практичною фаховою підготовкою майбутніх фахівців. Окрім того, для 47% та 45% роботодавців важливим є рівень розвитку практичних навичок за фахом та наявність досвіду роботи за фахом під час навчання у ЗВО відповідно [52, с. 9].

Окрім того, Типове положення містить розділ III, в якому регламентовано порядок надання правової допомоги у юридичній клініці. Аналіз його змісту свідчить про ідентичність порядку надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги, передбаченого у Законі України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI [95]. З огляду на викладене, пропонуємо віднести юридичні клініки до суб'єктів надання безоплатної правової допомоги, внівши відповідні зміни до ст. 9 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» : «6) юридичні клініки ЗВО».

Попри викладене, слід акцентувати на можливості участі студентів, задіяних у роботі юридичних клінік, у правоосвітницькій діяльності у межах формальної освіти. Йдеться про надання можливості студентам п'ятого курсу (магістратура) юридичних факультетів ЗВО викладати предмети правового циклу у середніх закладах освіти. Така пропозиція ґрунтується на можливості здійснення педагогічної діяльності особами, які не мають повної вищої освіти. Так, відповідно до п. 4.8. Типового положення про атестацію педагогічних працівників, затвердженого Наказом МОН України від 06.10.2010 №930, педагогічні працівники, які не мають повної вищої освіти й працюють на посадах педагогічних працівників, після отримання відповідної повної вищої освіти атестуються на присвоєння кваліфікаційної категорії «спеціаліст другої категорії» за наявності стажу роботи на педагогічній посаді не менше двох

років; «спеціаліст першої категорії» – не менше п'яти років; «спеціаліст вищої категорії» – не менше восьми років [132]. Це положення слід закріпити у проекті Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу (п. 15), визначивши, що студент-консультант юридичної клініки, який після проходження однорічного періоду роботи у юридичній клініці, отримав спеціальний документ (сертифікат), що характеризує тривалість та ефективність його практичної підготовки, на підставі характеристики-рекомендації керівника юридичної клініки має право викладати предмети правового циклу у середніх закладах освіти.

Окрім зазначеного, потребує удосконалення адміністративне законодавство в частині закріплення взаємодії суб'єктів, що формують та реалізують державну політику щодо правової освіти населення. Насамперед визначення поняття взаємодія у сфері правової освіти, принципи її здійснення, форми та методи тощо повинні бути регламентовані у відповідних статтях запропонованого Закону «Про правову освіту населення». Окрім того, аналізуючи зміст Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду, ми дійшли висновку, що цей нормативний акт не містить норм, які б регулювали питання співпраці суб'єктів реалізації правової освіти, тобто не регулює принципи міжвідомчої взаємодії, її форми, методи, що негативно позначається на роботі Ради. З огляду на викладене була висловлена пропозиція, по-перше, включити до складу Всеукраїнської та територіальних МКМР представників недержавних організацій юридичного спрямування; по-друге, урегулювати питання співпраці суб'єктів реалізації правової освіти, а саме: визначати принципи міжвідомчої взаємодії, її форми, методи, що сприятиме покращанню взаємодії суб'єктів реалізації правової освіти.

Важливою функцією органів, що формують державну політику, є здійснення контролю за станом організації правової освіти. До таких органів ми відносимо МОН України та Мін'юст України. Здійснення контрольних функцій МОН України покладається на ДСЯО, яка відповідно до свої

повноважень здійснює державний нагляд (контролю) за діяльністю закладів освіти щодо дотримання ними вимог законодавства про освіту, а також вивчення роботи органів місцевого самоврядування з реалізації ними освітньої політики в частині забезпечення якості освіти. На нашу думку, цей орган повинен здійснювати контроль за закладами освіти різних рівнів щодо реалізації ними державної політики з правової освіти у межах формальної освіти. На сьогодні питанням, що потребує нормативного врегулювання є, як уже зазначалося, розмежування повноважень територіальних органів ДСЯО та місцевих органів управління освітою щодо здійснення контролю за діяльністю закладів освіти. Акцентовано, що на сьогодні Закон України «Про освіту» не виокремлює місцеві державні адміністрації як суб'єктів управління освітою, отже, визначена необхідність правового врегулювання повноважень місцевих державних адміністрацій як суб'єкта реалізації державної політики у сфері правової освіти.

Щодо здійснення контролю за реалізацією державної політики у сфері правової освіти з боку органів юстиції, то на сьогодні це питання не врегульоване жодним нормативним документом. Отже, існує нагальна необхідність урегулювання питання проведення перевірок стану правової освіти з боку Мін'юсту України та його територіальних органів шляхом розробки та ухвалення відповідним наказом Мін'юсту України Положення про Порядок проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти. При цьому акцентуємо, що територіальні органи юстиції повинні здійснювати контроль за суб'єктами реалізації державної політики щодо правової освіти у межах неформальної освіти, а саме щодо реалізації зазначеними суб'єктами правопросвітницької та правовиховної діяльності, спрямованої на виконання вимог Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18.10.2001 № 992, програм правової освіти населення відповідних регіонів; рекомендацій Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради та регіональних міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення.

Отже, дослідження питання про розвиток адміністративного законодавства у досліджуваній сфері свідчить про необхідність ухвалення нових та доповнення наявних нормативно-правових актів щодо створення системи правової освіти населення на рівні формальної та неформальної правової освіти з метою удосконалення механізмів реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення.

Висновки до розділу 3

Аналіз питання шляхів удосконалення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення дозволяє зробити такі висновки:

1) дослідження зарубіжного досвіду формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення доводить, що в багатьох країнах світу створено структуровану систему правової освіти, яка охоплює навчальні заклади всіх рівнів освіти – від початкової школи (а в деяких країнах з дитячого садка) до вищої школи та включає в себе спеціалізовані програми спеціальної, технічної та професійної освіти;

2) доведено, що виокремлення принципів, завдань, напрямів, компетенцій правової освіти, суб'єктів її надання ґрунтується як на міжнародних нормативно-правових актах щодо захисту прав людини, так і на національному законодавстві про правову освіту населення;

3) акцентовано на таких позитивних положеннях зарубіжного законодавства щодо формування та реалізації державної політики з правової освіти населення, як: пріоритетна роль міністерства освіти щодо правової освіти населення та його повноваження щодо визначення політики в питаннях освіти, розробки навчальних програм, підготовки навчально-методичних матеріалів, підготовки викладачів та іншого навчального персоналу, методології викладання і навчання, наукових досліджень, поширення

інформації; створення спеціального координаційного підрозділу при Міністерстві освіти з правової освіти населення; персональна відповідальність членів Ради шкільних піклувальників, посадових осіб шкільних округів та інших керівників шкіл у разі невиконання ними обов'язку забезпечення належних умов надання правової освіти;

4) доведена необхідність ухвалення Закону України «Про правову освіту населення», розробки Концепції безперервної правової освіти населення, а також Положення про організацію контролю органами юстиції стану правової освіти населення;

5) акцентовано на таких пріоритетних шляхах розвитку забезпечення правової освіти населення, як: а) розмежування повноважень МОН України та Мін'юсту України на рівні формальної та неформальної правової освіти населення та закріплення повноважень МОН України у досліджуваних сфері у межах формальної освіти, водночас Мін'юсту України – у межах неформальної освіти; б) створення при МОН України підрозділу з координації діяльності навчальних закладів щодо правової освіти; в) розробка системи підготовки та підвищення кваліфікації учителів предметів правового циклу; г) регламентація діяльності юридичних клінік як суб'єктів реалізації правової освіти населення; д) закріплення взаємодії суб'єктів, що формують та реалізують державну політику щодо правової освіти населення.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення дозволяє зробити такі висновки:

1. Виокремлено основні ознаки правової освіти як напряду державної політики: здійснюється державою в особі відповідальних за вироблення та реалізацію цієї політики органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування на підставі відповідних нормативно-правових актів; є діями, спрямованими на досягнення стратегічних цілей правової освіти, що полягають у визначенні філософії, стратегій пріоритетів тощо; є одним із ключових факторів щодо реалізації демократичних процесів, необхідних для вирішення сучасних проблем становлення правової демократичної держави; відповідає сучасним вимогам суспільства, які є основою усіх перетворень у суспільстві, тобто має здатність реагувати на зміни політичного, економічного, соціального, культурного розвитку країни; є безперервною, тобто здійснюється протягом життя людини; задовольняє правові потреби як держави у цілому, так і окремої особистості, зокрема; враховує як особливості та традиції національної правової системи, так і відповідає світовим тенденціям розвитку правової освіти; є доступною, що досягається шляхом створення рівних можливостей для кожного, незалежно від національності, статі, віросповідання, мови тощо; її реалізація передбачає взаємодію державних органів з регіональними структурами та міжнародними організаціями й установами.

2. Зазначається, що сутність адміністративно-правового регулювання правової освіти полягає у врегульованій нормами адміністративного законодавства цілеспрямованій, систематичній, послідовній діяльності органів публічної адміністрації, спрямованої на упорядкування суспільних відносин у сфері правової освіти, їх реалізацію, розвиток та охорону за допомогою адміністративно-правових заходів. Виокремлено такі характерні ознаки адміністративно-правового регулювання правової освіти: 1) державно-

вольовий характер, оскільки владним суб'єктом є держава; 2) нормативно-правове закріплення, тобто здійснюється на підставі чинних нормативно-правових актів, що регулюють питання забезпечення та реалізації правової освіти; 3) здійснення впливу всієї системи адміністративно-правових засобів на об'єкт регулювання; 4) цілеспрямованість діяльності суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері правової освіти, її системність та послідовність.

3. З'ясована необхідність здійснення функції контролю за станом організації неформальної правової освіти, що вимагає законодавчого урегулювання цього питання, оскільки на сьогодні це питання не врегульоване жодним нормативним документом.

4. Визначено поняття адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення як закріпленої нормами адміністративного права сукупності адміністративно-правових засобів, що впливають на поведінку суб'єктів суспільних відносин у сфері правової освіти населення, які виникають у процесі їх владно-розпорядчої діяльності, спрямованих на створення необхідних умов для забезпечення та реалізації правової освіти населення відповідно до завдань, визначених державою, з метою отримання бажаного кінцевого результату. На підставі здійсненого аналізу з'ясовано: 1) ознаки адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення: юридичною підставою механізму забезпечення реалізації правової освіти населення є адміністративно-правові норми; має системний характер, що виявляється у здійсненні за допомогою сукупності адміністративно-правових засобів; має цільову спрямованість; характеризується владно-розпорядчою діяльністю суб'єктів реалізації державної правової політики у сфері правової освіти населення; спрямований на створення необхідних умов для вирішення завдань, визначених державою, у сфері правової освіти населення; 2) структуру адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення, складовими якої є нормативна – являє собою

сукупність норм вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють адміністративно-правове забезпечення реалізації правової освіти населення; інституційна – сукупність суб'єктів забезпечення та реалізації державної політики у сфері правової освіти населення, а також їх повноважень щодо створення умов для формування та реалізації цього процесу; функціональна – являє собою процес практичної реалізації юридичних приписів у правомірних діях суб'єктів забезпечення реалізації правової освіти населення.

5. Запропоновано виокремлення форм забезпечення правової освіти населення відповідно до юридичних наслідків: правові (нормотворчі, правозастосовні та контрольні), організаційні та матеріально-технічні форми та розкрито їх сутність. Зазначено, що основною правовою формою забезпечення правової освіти Верховною Радою України, Президента України є нормотворча; Кабінету Міністрів України, МОН України, Мін'юсту України та їх територіальних органів, органів місцевого самоврядування – правозастосовна; усіх зазначених вище суб'єктів реалізації та забезпечення правової освіти населення, а також Державної служби якості освіти – контрольна. Доведено значення матеріально-технічних форм забезпечення правової освіти населення, як таких, що пов'язані зі здійсненням матеріально-технічних операцій (видання юридичних актів, складання звітів, ведення діловодства, здійснення статистичних досліджень, прогнозів щодо правової освіти населення), які служать для обслуговування процесу управління та інших форм управлінської діяльності у сфері правової освіти, а також спрямовані на створення нормальних умов для здійснення суб'єктами формування та реалізації державної політики у досліджуваній сфері своїх адміністративних функцій.

6. Доведено, що адміністративну процедуру реалізації правової освіти населення слід розглядати як нормативно встановлений порядок здійснення суб'єктами забезпечення правової освіти населення дій з реалізації їх компетенцій щодо створення умов для формування, поширення та

застосування правових знань широкими верствами населення. Запропоновано таку систему адміністративних процедур: процедури, що передбачають порядок ухвалення нормативних актів у сфері правової освіти населення; організації роботи державних органів, органів місцевого самоврядування щодо реалізації правової освіти населення; здійснення повноважними суб'єктами правоосвітньої діяльності; здійснення повноважними суб'єктами консультативної діяльності; здійснення повноважними суб'єктами правопросвітницької діяльності; розгляду звернень громадян щодо реалізації їх прав та законних інтересів у сфері правової освіти; контрольно-наглядові процедури у сфері реалізації правової освіти населення.

7. Аналіз дослідження зарубіжного досвіду формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення доводить її активний розвиток на рівні формальної освіти, на відміну від України, що дозволяє говорити про створення у цих країнах структурованої системи правової освіти, яка охоплює навчальні заклади всіх рівнів освіти – від початкової школи (а в деяких країнах з дитячого садка) до вищої школи та включає спеціалізовані програми спеціальної, технічної та професійної освіти.

8. Визначено позитивні положення зарубіжного законодавства щодо формування та реалізації державної політики з правової освіти населення, до яких віднесено: 1) пріоритетну роль міністерств освіти у сфері формальної правової освіти населення та їх повноваження щодо визначення політики в питаннях освіти, розробки навчальних програм, підготовки навчально-методичних матеріалів, підготовки викладачів та іншого навчального персоналу, методології викладання і навчання, наукових досліджень, поширення інформації; 2) створення спеціального координаційного підрозділу при Міністерстві освіти з правової освіти населення; 3) персональну відповідальність членів Ради шкільних піклувальників, посадових осіб шкільних округів та інших керівників шкіл у разі невиконання ними обов'язку забезпечення належних умов надання правової освіти.

9. Запропоновано шляхи розвитку адміністративного законодавства в частині удосконалення механізмів реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення України, до яких віднесено необхідність: 1) ухвалення Закону України «Про правову освіту населення», структура якого повинна містити: Розділ I. Загальні положення; Розділ II. Формальна правова освіта, який складається з підрозділів: дошкільна правова освіта; шкільна правова освіта (початкова, базова середня, профільна середня); професійно-технічна правова освіта; правова освіта на рівні ЗВО; Розділ III. Неформальна правова освіта; Розділ IV. Інформальна правова освіта; Розділ V. Взаємодія суб'єктів органів публічної влади з некомерційними організаціями щодо реалізації правової освіти населення; Розділ VI. Інформаційне забезпечення правової освіти населення; Розділ VII. Контроль у сфері правової освіти населення. Закон повинен бути спрямований на створення системи правової освіти населення, що охоплює всі рівні та види освіти з метою формування правових знань, а також свідомого ставлення осіб до дотримання закону у повсякденному житті та навичок його застосування; 2) розробки Концепції безперервної правової освіти населення, яка повинна охоплювати правове навчання від дошкільних навчальних закладів до закладів вищої освіти. На наш погляд, запропонована Концепція має містити такі розділи: 1. Вступ – сучасні виклики, пов'язані з необхідністю надання безперервної правової освіти, характеристика наявного відповідного міжнародного та вітчизняного законодавства, визначення стратегічних напрямів правової освіти; 2. Мета і завдання правової освіти; 3. Принципи реалізації Концепції; 4. Система безперервної правової освіти – відповідно до рівнів (дошкільна, шкільна, професійно-технічна, вища, освіта дорослих) та видів освіти (формальна, неформальна, інформальна); 5. Правоосвітні компетентності – відповідно до рівнів освіти (дошкільна, шкільна, професійно-технічна, вища, освіта дорослих); 6. Очікувані результати реалізації Концепції; 3) ухвалення Положення про організацію контролю органами юстиції стану правової освіти населення у зв'язку із втратою чинності наказу Міністерства юстиції від 14

листопада 2011 р. № 3325/5 «Про затвердження порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти». Окрім того, пріоритетними шляхами розвитку забезпечення правової освіти населення в Україні визнано:

- а) розмежування повноважень МОН України та Мін'юсту України на рівні формальної та неформальної правової освіти населення та закріплення повноважень МОН України у досліджуваний сфері у межах формальної освіти, водночас Мін'юсту України – у межах неформальної освіти; б) створення при МОН України підрозділу з координації діяльності навчальних закладів щодо правової освіти; в) розробка системи підготовки та підвищення кваліфікації учителів предметів правового циклу; г) регламентація діяльності юридичних клінік як суб'єктів реалізації правової освіти населення; г) закріплення взаємодії суб'єктів, що формують та реалізують державну політику щодо правової освіти населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративне право України : підручник / Галунько В. В. та ін. Херсон : ХМД, 2013. Т. 1 : Заг. адміністративне право. Акад. курс, 393 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. М., 1982. Т. 2. 360 с.
3. Андрусишин Р. М. Правове виховання працівників ОВС: теоретико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 213 с.
4. Антология мировой философии. В 4 т. Мысль, 1969. Т.1. Ч.1. 575 с.
5. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. Харків, 1996. 398 с.
6. Батанов О.В., Волошин Ю.О., Маліков С.В. Статут територіальної громади: проблеми теорії практики. Статут територіальної громади Маріуполя / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Маріупольський гуманітарний інститут, 2004. 192 с.
7. Безпалова О.І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави: монографія. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 544 с.
8. Богачов С. В. Теоретико-правові засади правової освіти в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2010. 19 с.
9. Богославский Е.А. Правовая политика и формы ее реализации. Теория и практика общественного развития 2014. № 21. С. 141-144. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-politika-i-formy-ee-realizatsii>
10. В. Бахрушин. Відповідаємо на запитання. Що можуть і що не можуть робити місцеві управління освіти. URL: <https://nus.org.ua/questions/vidpovidayemo-na-zapytannya-volodymyr-bahrushyn-pro-te-shho-mozhut-i-ne-mozhut-robyty-mistsevi-upravlinnya-osvity/>
11. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права: Навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.

12. Висоцька Л. В. Формування змісту правової освіти учнівської молоді в Україні (друга половина XX –початок XXI століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Кривий Ріг, 2017. 310 с.
13. Власюк В. 10 ~~пробачів~~ успіхів директоратів Міністерства юстиції. URL: <https://medium.com/@vladyslavlasiuk>
14. Всемирная программа образования в области прав человека. Третий этап. План действий. Нью-Йорк и Женева, 2017. 55 с.
15. Всесвітня програма освіти в галузі прав людини (2005 року і далі), затверджена Резолюцією 59/113 Генеральної Асамблеї 10.12.2004.
16. Всеукраїнська благодійна організація «Українська Фундація Правової Допомоги»: веб-сайт. URL: <http://ulaf.org.ua/>
17. Галай А. О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління: Монографія. К.: КНТ, 2015. 408 с.
18. Галуцько В.В., Курило В.І., Короєд С.О. Адміністративне право України. Т.1. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / за ред. проф. В.В. Галуцька. Херсон : Грінь Д.С., 2015. 272 с.
19. Гарбуз Т.О. Форми і методи державного управління у сфері об'єктів промислової власності. *Юридические науки*. № 2. 2016. С. 142-144.
20. Голосніченко І.П., Стахурський М.Ф., Золотарьова Н.І. Адміністративне право України: основні поняття. Навчальний посібник. / за заг. ред. І.П. Голосніченка. К. : ГАН, 2005. 232 с.
21. Горшенев В. М. Структура механизма правового регулирования в общенародном государстве. *Структура механизма правового регулирования в общенародном государстве*: Труды Всесоюз. юрид. заочного ин-та. М., 1978. Т. 56. С. 41–52.
22. Государственное и муниципальное управление : конспект лекций / А. А. Гребенникова и др. М. : Издательство Юрайт, 2010. 183 с.
23. Государственное и муниципальное управление: справочник. М.: Магистр, 1997. 496 с.

24. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні (1991-2007 рр.): історичний і теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2010. 40с.

25. Гумін О.М., Пряхін Є.В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. №4, 2014. С.46-50.

26. Гуцул В.В. Адміністративно-правовий статус Міністерства юстиції України у сфері правової освіти населення. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1 (17). 2019. С. 49-53.

27. Гуцул В.В. Про стан нормативного регулювання правової освіти населення. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 07-08 грудня 2018 року). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. Ч. 2. С. 57-61.

28. Гуцул В.В. Розвиток правової освіти населення в Україні: історичний аспект. *Актуальні проблеми національного законодавства*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 08 листопада 2018 року. Кропивницький: ПОЛІМЕД-сервіс, 2018. С. 108-111.

29. Гуцул В.В. Нормативно-правове регулювання правової освіти населення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 1. Том 2. С. 102-106.

30. Гуцул В.В. Зарубіжний досвід правової освіти населення в країнах ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. № 40. Том 3. С. 102-107.

31. Гуцул В.В. Дошкольные и школьные учебные заведения как субъекты реализации правового образования. *Право и Политика*. 2018. №2. С. 107-112. (Кыргызская Республика).

32. Гуцул В.В. Сучасний стан та проблемні питання реалізації правової політики держави щодо правової освіти населення. *Наукові записки*. Серія: Право. 2019. Випуск 6. С. 94-97.

33. Гуцул В.В. Нормативно-правове забезпечення правової освіти населення: міжнародно-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 2 (18). 2019. С. 43-49.

34. Гуцул В.В. Шляхи модернізації сучасної правової освіти населення. *Актуальні проблеми національного законодавства: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 18 квітня 2019 року. Частина 1*. Кропивницький: ПОЛІМЕД-сервіс, 2019. С. 77-79.

35. Гуцул В.В. Завдання і принципи правової освіти працівників Національної поліції України. *Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України*. збірн. тез учасн. міжнар. наук. конференції (Харків, 11 квітня 2019 р.) / МВС України, ХНУВС. Харків: ХНУВС, 2019. С. 88-90.

36. Гуцул В.В. Реалізація правової політики держави щодо правової освіти населення. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 17 травня 2019 року)*. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2019. С. 26-28.

37. Декларація Організації Об'єднаних націй про освіту та підготовку в галузі прав людини, прийнята Резолюцією 66/137 Генеральної Асамблеї від 19.12. 2011. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/hr_education.shtml

38. Державна політика : підручник / Ю. В. Ковбасюк та ін. К. : НАДУ, 2014. 448 с.

39. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : посібн. Для підготовки до іспиту / за заг. ред. С.Г. Серьогіної. Харків, 2017. 373 с.

40. Деякі питання взаємодії місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги з партнерськими організаціями щодо перенаправлення осіб, які потребують безоплатної правової допомоги : наказ Координаційного центру від 19.07.2019 № 61. URL:

https://legalaid.gov.ua/images/docs/2019/%D0%9D%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7%2006.08/nakaz_19.08.pdf

41. Деякі питання Державної служби якості освіти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.03.2018 № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2018-%D0%BF>

42. Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників : Постанова КМУ від 21.08. 2019 № 800. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2019-%D0%BF#n10>

43. Джоусе-Иванина М. Нормативно-правовой акт в системе источников российского права: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук: 12.00.01. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2010. 26 с.

44. Дяконов В.В. Учебное пособие по теории государства и права. Allpravo.RU., 2004. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p/instrum151/item2762.html>.

45. Древаль Ю. Д. До питання про сутність та зміст механізмів державного управління. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. Серія : Державне управління. 2014. Вип. 1. С. 57-63. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNUCZUDU_2014_1_10

46. Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. Проблеми законності. 2015. Вип. 129. С. 3-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_129_3.

47. Загальна декларація прав людини: Декларація ООН від 10.12.1948 № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_015

48. Загальна теорія держави й права : підручник / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Х. : Право, 2009. 584 с.

49. Загальнонаціональний проект «Я маю право!». URL: https://minjust.gov.ua/cat_430/ya_mayu_pravo

50. Загуменник В. І., Проценко В. В. Державне управління та виконавча влада в Україні: навч. посіб. К.: Поліграфіст. 2015. 295 с. URL: https://pidruchniki.com/84661/pravo/derzhavne_upravlinnya

51. Заєць А. С. Загальнотеоретична характеристика форм правового виховання в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2018. 19 с.

52. Звіт за результатами аналітичного дослідження «Знання та навички випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти через призму відповідності потребам ринку праці». Київ, 2018. 38 с.

53. Звіт про виконання Плану роботи Міністерства освіти і науки України за 2018 рік : Наказ МОН від 29.12.2017 №1738.

54. Злочини неповнолітніх: про що говорить статистика? URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/117843-zlochini-nepovnolitnikh-pro-scho-govorit-statistika>

55. Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: Монографія / за заг. ред. Ф.Г. Ващука. Ужгород: ЗакДУ, 2011. 560 с.

56. Інформація про досягнення запланованої мети, завдань та результативних показників головним розпорядником коштів державного бюджету в межах бюджетних програм у 2017 році. URL: https://minjust.gov.ua/bankroll_info

57. Кахнич В. С. Становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету (XVII–XX ст.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 Львів, 2012. 21 с.

58. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права: Підручник. К.: Кондор, 2005. 609 с.

59. Кириленко І.С. Локальний нормативний акт як результат локальної нормотворчості: теоретико-правовий аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 33-37.

60. Ключові зміни в оновлених навчальних програмах 5-9 класів за результатами обговорення на платформі EdEra та на предметних робочих

групах. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>

61. Коваленко В.В. Курс адміністративного права України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2012. 808 с.

62. Ковальська О. П. Управління правовою освітою учнів у загальноосвітньому навчальному закладі: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06. К., 2012. 20 с.

63. Колодій А.М. Теорія держави і права : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

64. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2011. 576 с.

65. Колпаков В. К. Адміністративноделіктний правовий феномен : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2004. 528 с.

66. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Конвенція ООН від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_g71

67. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141

68. Концепція реформування юридичної освіти. Проект. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>

69. Кравчук В.М. Роль юридичних клінік у формуванні громадянського суспільства в Україні. // *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Вип. 52. Одеса : Юридична література, 2010. 476 с.

70. Кропанева Е.М. Теория и методика обучения праву: Учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф. - пед. ун-та, 2010. 166 с.

71. Крусян А. Функціональний механізм сучасного українського конституціоналізму. *Юридический вестник*. 2008. № 4. С. 10–18.

72. Куделя М., Самохін І. Освіта в руках громад: чи можливі зміни? URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/detsentralizatsiia>

73. Кульман А. Экономические механизмы: Пер. с фр. М. : А/О Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. 192 с.
74. Лившиц Р. З. Теория права. Учебник. М., 1994. 224 с.
75. Макарова О. В. Правові основи регулювання правової освіти в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 3. С. 83-89.
76. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. К. : Атіка, 2005. 240 с.
77. Марасинова Е. «Закон» и «гражданин» в России второй половины 18 века: Очерки истории общественного сознания. М., 2017. С. 326-335.
78. Мартинов М. П. Організаційно-правові засади управління юридичною освітою в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2012. 20 с.
79. Методичні рекомендації щодо викладання правознавства у 2018/2019 навчальному році : лист МОН України від 03. 07. 2018 № 1/9-415. URL: <https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-pravoznavstva-u-2018-2019-navchalnomu-rotsi/>
80. Мін'юст та Міносвіти планують запровадити в Україні безперервну правову освіту починаючи з дитячого садка. URL: <http://old.minjust.gov.ua/news/10029>
81. Морозова О. В. Административные процедуры в Российской Федерации, США, ФРГ: автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.14. М., 2010. 26 с.
82. На Кіровоградщині понад 260 тисяч осіб стали обізнанішими в своїх правах. URL: https://krjust.gov.ua/news/ID_na-kirovogradshini-ponad-----tisyach-osib-stali-obiznanishimi-v-svoyih-pravah-20190123.html
83. Насакина Л.Н. Правовая грамотность среди школьников и молодежи, как основа национальной безопасности. *Дискурс*. 2017. №8 (10). С. 41-52.
84. Немченко С.С. Становлення правової освіти в часи Київської Русі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 5. Т. 1. 2015. С. 31-34.

85. О должностях человека и гражданина: книга к чтению определенная в народных городских училищах Российской Империи, изданная по высочайшему повелению царствующей Императрицы Екатерины Второй. Санкт-Петербург, 1788. URL: [http://www.nibu.kiev.ua/elfond/o_dolzhnost"ah_cheloveka_i_grazhdanina/o_dolzhnost"ah_cheloveka_i_grazhdanina.pdf](http://www.nibu.kiev.ua/elfond/o_dolzhnost)

86. Образование в области прав человека в школьной системе Европы, Центральной Азии и Северной Америки: сборник примеров успешных практик. Совет Европы, БДИПЧ ОБСЕ, ЮНЕСКО, УВКПЧ ООН, 2009. 282 с.

87. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах / Отв. ред. М.Н. Марченко. М.: Норма, 2007. Т. 3. 537 с.

88. Оніщенко Н. М. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. URL: <http://www.viche.info/journal/3413/>.

89. Особливості правової освіти в Україні // Юридична деонтологія URL: http://pidruchniki.com/16011013/pravo/osoblivosti_pravovoyi_osviti_ukrayini.

90. Полякова О. С. Теоретико-методологічні засади становлення та розвитку правової освіти в Україні: публічно-управлінський аспект : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01. Х. : Харків. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, 2018. 449 с.

91. Права людини та мас-медіа в Україні: Збірник конспектів лекцій / за ред. Виртосу І., Шендеровського К. Київ: Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. 2018. 260 с.

92. Право на доступ до інформації: теорія та практика. Харківська правозахисна група. Харків: Права людини, 2008. 348 с.

93. Правознавство : підруч. / А. І. Берлач та ін. ; за заг. ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. К. : Юрінком Інтер, 2007. 752 с.

94. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. ст.282

95. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011, № 51, ст.577

96. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. ст.252.

97. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37-38, ст.2004.

98. Про внесення змін до Положення про Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі 03.03.2017 № 777/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0341-17>

99. Про Всеукраїнський тиждень права: Указ Президента України від 08.12.2008 № 1149/2008. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1149/2008>

100. Про Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі : Наказ Міністерства юстиції 23.06.2011 № 1707/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0759-11>

101. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. ст.1.

102. Про Департамент освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації: Положення, затверджене розпорядженням голови Полтавської обласної державної адміністрації від 12.03.2018 № 190. URL: <http://www.poltav-oblosvita.gov.ua/index.php/mgolovne-upravlinnia/plozhennya-pro-golovne-upravlinnya-osviti-i-nauki.html>

103. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова КМУ від 03.11.1993 № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>

104. Про державну службу: Закон України 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. ст.43.

105. Про добровільне об'єднання територіальних громад від 05.02.2015 № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. ст.91.
106. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. ст. 314.
107. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 № 2628-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49, ст.259.
108. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>
109. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 № 651-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28, ст.230.
110. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. ст.35
111. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. ст.527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
112. Про затвердження обласної програми правової освіти населення на 2016-2020 роки: Розпорядження Кіровоградської обласної державної адміністрації від 11.01.2016 № 6-р URL: https://krjust.gov.ua/UserFiles/File/pravovy/obl_progma.pdf
113. Про затвердження основних напрямів запобігання бездомності до 2017 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2013 № 162 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-2013-%D0%BF>
114. Про затвердження Положення про Директорат з прав людини, доступу до правосуддя та правової обізнаності Міністерства юстиції України: Наказ Мін'юсту від 01.06.2018 № 2097/к. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2018/11/13/20181113165444-54.pdf>

115. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України: Постанова КМУ від 16 жовтня 2014 р. № 630. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF>

116. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 року № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/395/2011>

117. Про затвердження Положення про Наглядову раду Координаційного центру з надання правової допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 14.08.2019 № 2551/5. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE33903.html

118. Про затвердження Положення про освітній округ і опорний заклад освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.06. 2019 № 532. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532-2019-%D0%BF>

119. Про затвердження Положення про управління освіти і науки Рівненської обласної державної адміністрації: Розпорядження голови обласної державної адміністрації від 23.06.2018 № 483. URL: <https://www.rvosvita.org.ua/normatyvno-pravova-baza/polozhennya-pro-upravlinnya>

120. Про затвердження Положення про управління освіти, науки, молоді та спорту Кіровоградської обласної державної адміністрації у новій редакції: Розпорядження голови Кіровоградської обласної державної адміністрації від 21 липня 2016 № 306-р. URL: <http://www.kr-admin.gov.ua/Rozpor/Ua/2016/306.pdf>

121. Про затвердження Положення про управління освіти: рішення виконавчого комітету Львівської міської ради від 23.12.2011 №1077. **URL:** http://osvita.lviv.sch.in.ua/informaciya_pro_zaklad/polozhennya_pro_upravlinnya_osviti/

122. Про затвердження Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 02.07.2012 № 967/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-12>

123. Про затвердження Порядку і умов проведення конкурсу та вимог до професійного рівня адвокатів, які залучаються до надання безоплатної вторинної правової допомоги: Постанова КМУ від 28.12.2011 № 1362. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1362-2011-%D0%BF>

124. Про затвердження Порядку оцінювання адвокатів за результатами конкурсу з відбору адвокатів, які залучаються для надання безоплатної вторинної правової допомоги, та форм документів, що використовуються під час його проведення : наказ Міністерства юстиції України від 13.11.2017 № 3552/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1387-17>

125. Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 246. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-%D0%BF?find=1&text=%E7%ED%E0%ED>

126. Про затвердження Порядку проведення конкурсу щодо обрання членів Наглядової ради Координаційного центру з надання правової допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 14.08.2019 № 2550/5. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE33904.html

127. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова КМУ від 05.11.2008 № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>

128. Про затвердження Порядку та критеріїв залучення органами місцевого самоврядування юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 15.06.2012 № 891/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0987-12>

129. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.06.2007 № 950. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF>

130. Про затвердження Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та

представництва у кримінальному процесі: наказ Міністерства юстиції України від 21.12.2017 № 4125/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1554-17>

131. Про затвердження Типових положень про структурні підрозділи місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги : наказ Координаційного центру з надання правової допомоги від 09.06.2017 № 149. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0149419-17#n163>

132. Про затвердження Типового положення про атестацію педагогічних працівників : наказ МОН України від 06.10.2010 №930. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/12483/

133. Про затвердження Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги: наказ Міністерства юстиції України від 28.03.2012 № 483/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0474-12>

134. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: наказ МОН України від 03.08.2006 № 592. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06>.

135. Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей : Указ Президента України від 5.05.2008 р. №411/2008. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/411/2008>

136. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. ст.650

137. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. ст.222. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

138. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 19. ст.134.

139. Про Комплексну програму підготовки державних службовців: Указ Президента України від від 09.11.2000 № 1212/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1212/2000>

140. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 № 1906- IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. N 34. ст.1166.

141. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. ст. 314.

142. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. ст.190.

143. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>

144. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. ст.379.

145. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18.10.2001 № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>

146. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013 № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

147. Про нормативно-правові акти: Проект Закону України від 21.01.2008 №1343-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31416

148. Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25.12.2015 № 1631. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16#n8>

149. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. ст.380.

150. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. ст.142

151. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000 № 1841-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000,. № 46, ст.393.

152. Про проведення виїзного прийому та роботу мобільної точки доступу до системи безоплатної правової допомоги : наказ Головного територіального управління юстиції у Кіровоградській області №175/08 від 15.04.2019. URL: <https://data.gov.ua/download/nakaz-mv-smoline>

153. Про проголошення 2018 року Роком реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!»: Указ Президента України «від 14.11.2017 № 361/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3612017-22974>.

154. Про Програму правової освіти населення області на 2018-2022 роки: рішення Івано-Франківської обласної ради від 02.03.2018. № 818-20/2018. URL: <https://orada.if.ua/decision/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%83-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD/>

155. Про Програму правової освіти населення Рівненської області на 2018-2020 роки: рішення Рівненської обласної ради від 07.09.2018 № 1093. URL: http://oblrada.rv.ua/documents/rishennya/7_sklikannya.php?SECTION_ID=171&ELEMENT_ID=17120

156. Про Програму правової освіти населення України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1995 № 366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF>

157. Про професійну (професійно-технічну) освіту: Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 32. ст. 215.

158. Про реалізацію правопросвітницького проекту «Я маю право!» у 2017-2019 роках : Розпорядження КМУ від від 13 вересня 2017 р. № 638-р URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250276669>

159. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від від 21.06.2001 № 2558-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001, № 42, ст.213

160. Про створення міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів : наказ МОН та Мін'юсту України від 06.2007 № 460/762/7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v460_290-07

161. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. ст.545.

162. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження КМУ від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>

163. Про схвалення Стратегії інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року: Розпорядження КМУ від 20 грудня 2017 р. № 1012-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1012-2017-%D1%80>

164. Про утворення Координаційного центру з надання правової допомоги та ліквідацію Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції: Постанова КМУ від 06.06.2012 № 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504-2012-%D0%BF>

165. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. ст.385. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>

166. Програма правової освіти населення Запорізької області на 2018-2022 роки: рішення обласної ради від 01.03.2018 № 59 URL: <http://www.zgia.zp.ua/gazeta/programaproc.pdf>

167. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навчальний посібник. К. : Атіка, 2001. 176 с.
168. Рашитова Н. К. Методи та основні функції управлінської діяльності. *Державне будівництво*. 2008. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2008_1_8.
169. Реєстр юридичних клінік України. Офіційна база даних юридичних клінік, дійсних та потенційних учасників Асоціації юридичних клінік України за результатами 3'їзду АЮКУ 2018 (статистичні дані за 2017 рік). К. : АЮКУ, 2019. 57 с.
170. Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» : Резолюція ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306
171. Результати моніторингу юридичної клініки «Pro bono» Національного університету «Острозька академія» / авт.кол. Ломжець Ю., Павлова Ю., Щербатюк Т. Острог: Асоціація юридичних клінік України, 2018. 23 с.
172. Романов В., Брус Т. Аналіз політики : проблеми походження, теорії та перспективи розвитку. *Вісник Української академії державного управління при Президенті України*. 2001. № 1. С. 250-257.
173. Российский Б. В., Стариков Ю. Н. Административное право: учебник. М., 2009.
174. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами : Декларація ЮНЕСКО від 10.06.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94.
175. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Х. : Консум, 2008. 656 с
176. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. Х. : Консум, 2009. 655 с.

177. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. К.: Правова єдність, 2010. 520 с. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/467-teorya-prava-derjavi-skakun-of.html>
178. Скакун О.Ф. Теорія права і держави. Х.: Консум, 2004. 656 с. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/69987-11-pravove-vihovannya.html>.
179. Словник української мови в 11 т. Том 10. / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1979. 658 с.
180. Словник української мови: в 11 тт. Т. 3. / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1972. 744 с.
181. Словник української мови: в 11 тт. Т. 4. / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1973. 840 с.
182. Словник української мови: в 11 тт. Т. 8. / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1977. 927 с.
183. Старилов Ю. Н. Курс общего административного права. Т. 1. М. : НОРМА, 2002. 728 с.
184. Статут Всеукраїнської громадської організації «Асоціація правників України», затверджений Правничою Асамблеєю Протокол №10 від 6 грудня 2013 року. URL: https://uba.ua/ukr/official_documents/
185. Статут громадської спілки «Українська Гельсінська спілка з прав людини» (редакція 2013 року). URL: <https://helsinki.org.ua/statut-hromadskoj-spilky-ukrajinska-helsinska-spilka-z-prav-lyudyny-redaktsiya-2013-roku/>
186. Стахов А. И. Административное право России : учебник для бакалавров. М.: Издательство Юрайт, 2014. 651 с.
187. Сторчак Н. А. Правова освіта в контексті Національної стратегії розвитку освіти в Україні. *Гуманітарний вісник НУК*. Миколаїв : НУК, 2014. Вип. 7. С. 63.
188. Теория государства и права: элементарный курс / Н. Н. Крестовская, Л. Г. Матвеева. Х.: Одиссей, 2007. 384 с.
189. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. К, 2002. 751 с.

190. Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу: проект. URL: <http://aphd.ua/proekt-typovoho-polozhennia-pro-iurydychnu-kliniku-vyshchoho-navchalnoho-zakladu/>
191. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс: полный курс. М., 2005.
192. Требін М. П. Філософія правової освіти в Україні: напрями і перспективи. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/39012/1/33-38.pdf>
193. Требін М.П. Філософія правової освіти в Україні: напрями і перспективи. *Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи: Матеріали V Міжнародної наукової конференції. 24-25 квітня 2014 р. Х.: ХНУМГ, 2014. С. 33-38.*
194. У Верховній Раді відкрито Освітній центр. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://rada.gov.ua/news/Novyny/179356.html>
195. У Кропивницькому команда юстиції та активісти обговорили перспективи партнерства. URL: https://krjust.gov.ua/news/ID_u-kropivnickomu-komanda-usticiyi-ta-aktivisti-obgovorili-perspektivi-partnerstva-20181004.html
196. У Мін'юсті презентували концепцію Наглядової ради Координаційного центру з надання правової допомоги. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/v-minyusti-prezentuvali-konceptsiyu-naglyadovoyi-radi-koordinacijnogo-centru-z-nadannya-pravovoyi-dopomogi>
197. Управління органами Національної поліції України : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Сокурєнка. Харків : Стильна типографія, 2017. 580 с.
198. Участь засобів масової інформації щодо забезпечення правової освіти населення. Досвід створення дитячих телепрограм правового спрямування : Рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення від 20.05.2011. URL: <http://advocat-cons.info/index.php?newsid=12260%20#.XYyTPvAzY1L>

199. Фатхутдінова О. В. Правова освіта як чинник формування організаційної свідомості особистості: теоретико-методологічний контекст : автореф. ... д-ра філософ. наук : 09.00.10. К., 2012. 40с.
200. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. М.: Гардарики, 2004. 1072 с.
201. Философская энциклопедия : в 5 т. / ред. Ф. В. Константинов. М. : Советская энциклопедия, 1960-1970.
202. Философский энциклопедический словарь / Ильичёв Л.Ф., Федосеев П.Н., Ковалёв С.Н., Панов В.Г. М.: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
203. Філософія правового виховання : навч. посіб. / за ред. А.П. Гетьмана, О.Г. Данильяна. Х., 2012. 248 с.
204. Хартія з освіти для демократичного громадянства і освіти в області прав людини: Рекомендація СМ/Рес (2010) 7 Комітету Міністрів. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>.
205. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія ЄС від 07.12.2000 № 994_524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524?lang=uk
206. Хартія Ради Європи про виховання демократичної громадянськості та освіти в галузі прав людини: Рекомендація СМ / Рес (2010) 7, затверджена Комітетом міністрів Європи 11.05. 2010. Вид-во Ради Європи, 2011. 42 с.
207. Чужикова В. Г. Методика викладання права : навч. посіб. К. : КНЕУ, 2009. 425 с.
208. Щодо нагальних питань впровадження Закону України «Про освіту»: Лист МОН від 13.10.17 № 1/9-554. URL: <https://vberz-osvita.gov.ua/news/11-11-02-22-10-2017/>
209. Юридична клініка ЦДПУ ім. В.Винниченка. URL: <https://www.facebook.com/legalclinicKDPU/>

210. Я маю право: інформаційно-методичні рекомендації / укладач О.В. Манятіна. К.: Центральна районна бібліотека ЦБС «Свічадо», 2018. 20 с.
211. Яковлева Д.С. Стимулы и мотивы общественной деятельности учащейся молодёжи. Владимир., 1970. 235 с.
212. Ярмачі Х. П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Х., 2006. 438 с.
213. Anna Gądek Cele edukacji prawnej w uczelniach nieprawniczych Zeszyty Nauko we Małopolskie j Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie , t. 18, nr 1/2011. 173-185 s.
214. Dagmara Woźniakowska-Fajst, Monika Stec, Joanna Śliwa Edukacja prawna – możliwości, szanse, bariery. Obywatel i Prawo VI. Warszawa, 2015. 60 s.
215. Diversity in B.C. Schools, 2001 URL: <https://www2.gov.bc.ca/gov/content/education-training/k-12/administration/legislation-policy/public-schools/diversity-in-bc-schools?keyword=Diversity&keyword=in&keyword=British&keyword=Columbia&keyword=Schools:&keyword=A&keyword=Framework>
216. Міська рада міста Кропивницького. Офіційний веб-сайт URL: <http://www.kr-rada.gov.ua/search/?q=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0+%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0>
217. Jolanta Jabłońska Bonca/ Podstawy prawa dla ekonomistów. PWN, Warszawa 2001. 492 s.
218. Monika Stec Edukacja prawna w oczach praktyków. Obywatel i Prawo VI. Warszawa, 2012. S.11-29
219. Pal L. Pablik policy analysis: an introduction. Scarborough, 1992. 303 p.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Гуцул В.В. Зарубіжний досвід правової освіти населення в країнах ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 40. Т. 3. С. 102–107.
2. Гуцул В.В. Нормативно-правове регулювання правової освіти населення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1(16). Т. 2. С. 3–6.
3. Гуцул В.В. Дошкольные и школьные учебные заведения как субъекты реализации правового образования. *Право и Политика*. 2018. № 2. С. 107–112 (Кыргызская Республика).
4. Гуцул В.В. Адміністративно-правовий статус Міністерства юстиції України у сфері правової освіти населення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 1(17). С. 49–53.
5. Гуцул В.В. Нормативно-правове забезпечення правової освіти населення: міжнародно-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 2(18). 2019. С. 43–48.
6. Гуцул В.В. Сучасний стан та проблемні питання реалізації правової політики держави щодо правової освіти населення. *Наукові записки. Серія «Право»*. 2019. Вип. 6. С. 94–97.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Гуцул В.В. Шляхи модернізації сучасної правової освіти населення. *Актуальні проблеми національного законодавства: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 18 квіт. 2019 р.)*. Кропивницький: ПОЛІМЕД-сервіс, 2019. Ч. 1. С. 77–79.

8. Гуцул В.В. Завдання і принципи правової освіти працівників Національної поліції України. *Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 квіт. 2019 р.). Харків: ХНУВС, 2019. С. 88–90.

9. Гуцул В.В. Реалізація правової політики держави щодо правової освіти населення. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 17 трав. 2019 р.). Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2019. С. 26–28.

10. Гуцул В.В. Про стан нормативного регулювання правової освіти населення. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 7–8 груд. 2018 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. Ч. 2. С. 57–61.

11. Гуцул В.В. Розвиток правової освіти населення в Україні: історичний аспект. *Актуальні проблеми національного законодавства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 8 листоп. 2018 р.). Кропивницький: ПОЛІМЕД-сервіс, 2018. С. 108–111.

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник директора Маріупольського
інституту Міжрегіональної Академії
управління персоналом,
кандидат юридичних наук, доцент
В.О. Резніченко
« 15 » 12 2018 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Гуцула Вадима Володимировича на тему «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення» у навчальний процес Маріупольського інституту Міжрегіональної Академії Управління персоналом

Комісія у складі завідувача кафедри правознавства Богуславського В.М., старшого викладача Пишневської Н.І., викладача Богомоллова В.Н., склала цей акт в тому, що комісією вивчені матеріали лекцій, підготовлених Гуцулом Вадимом Володимировичем за результатами дисертаційного дослідження на тему «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення».

Комісія дійшла висновку, що лекції підготовлені Гуцулом Вадимом Володимировичем, виконані з урахуванням сучасних тенденцій розвитку правової освіти населення, представляють цінність для навчального процесу у зв'язку з актуальністю на сьогоднішній час теми дослідження. Форма викладання матеріалів представлена на достатньому теоретичному та методичному рівні і ґрунтується на результатах проведеного автором глибокого дослідження правової освіти населення, практики її застосування та наукових джерел, і можуть бути впроваджені у навчальний процес Маріупольського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом при викладенні дисциплін «Адміністративне право», а також використані у науково-дослідній роботі слухачів.

Лекції були заслухані на засіданні кафедри правознавства та рекомендовані для використання у навчальному процесі.

В якості рекомендованих джерел в лекції визначено такі публікації:

1. Гуцул В.В. Адміністративно-правовий статус Міністерства юстиції України у сфері правової освіти населення. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1 (17). 2019. С. 49-53.
2. Гуцул В.В. Нормативно-правове регулювання правової освіти населення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 1. Том 2. С. 102-106.
3. Гуцул В.В. Зарубіжний досвід правової освіти населення в країнах СС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2016. № 40. Том 3. С. 102-107.

4. Гуцул В.В. Дошкольные и школьные учебные заведения как субъекты реализации правового образования. *Право и Политика*. 2018. №2. С. 107-112. (Кыргызская Республика).

5. Гуцул В.В. Сучасний стан та проблемні питання реалізації правової політики держави щодо правової освіти населення. *Наукові записки*. Серія: Право. 2019. Випуск 6. С. 94-97.

6. Гуцул В.В. Нормативно-правове забезпечення правової освіти населення: міжнародно-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 2 (18). 2019. С. 43-49.

7. Гуцул В.В. Шляхи модернізації сучасної правової освіти населення. *Актуальні проблеми національного законодавства: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Кропивницький, 18 квітня 2019 року. Частина 1. Кропивницький: ПОЛІМЕД-сервіс, 2019. С. 77-79.

8. Гуцул В.В. Завдання і принципи правової освіти працівників Національної поліції України. *Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України*. збірн. тез учасн. міжнар. наук. конференції (Харків, 11 квітня 2019 р.) / МВС України, ХНУВС. Харків: ХНУВС, 2019. С. 88-90.

9. Гуцул В.В. Реалізація правової політики держави щодо правової освіти населення. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Дніпро, 17 травня 2019 року). Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2019. С. 26-28.

10. Гуцул В.В. Про стан нормативного регулювання правової освіти населення. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 07-08 грудня 2018 року). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. Ч. 2. С. 57-61.

11. Гуцул В.В. Розвиток правової освіти населення в Україні: історичний аспект. *Актуальні проблеми національного законодавства: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Кропивницький, 08 листопада 2018 року). Кропивницький: ПОЛІМЕД-сервіс, 2018. С. 108-111.

Члени комісії:

**Завідувач кафедри
правознавства**

В.М. Богуславський

**Старший викладач
кафедри правознавства**

Н.І. Пишневська

**Викладач
кафедри правознавства**

В.Н. Богомолова

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО ПРАВА
вул. Г. Кірпи, 2 А, м. Київ, 03035
Тел. 044 228-1031
E-mail: sipl@i.ua
www.sipl.com.ua

SCIENTIFIC INSTITUTE
OF PUBLIC LAW
2 a. Kirpy str., Kyiv, 03035
Tel. 044 228-10-31
E-mail: sipl@i.ua
www.sipl.com.ua

21. 10. 2018 № 54/2-340

На № _____ від _____

Довідка
про використання результатів дисертації Гуцула Вадима Володимировича
на тему «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти
населення» в науково-дослідній діяльності Науково-дослідного інституту
публічного права

Інформуємо, що наукові положення дисертаційного дослідження Гуцула Вадима Володимировича на тему «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення» присвячені дослідженню теоретичних і практичних проблем створення належних умов забезпечення правової освіти населення. У роботі з'ясовано правову природу і сутність реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення.

Окремо наголошено на пропозиціях і рекомендаціях, спрямованих на удосконалення законодавства щодо реалізації державної правової політики з правової освіти населення, створення органами публічної адміністрації належних умов забезпечення правової освіти населення, що використовуються Інститутом у науково-дослідній роботі його наукових відділів у межах реалізації тем наукових досліджень «Правове забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин» (номер державної реєстрації 0115U005495).

Директор Інституту,
доктор юридичних наук, професор

В. В. Галуцько

ЗАТВЕРДЖУЮ
Директор Науково-дослідного
інституту
публічного права,
доктор юридичних наук, професор

В.В. Галуцько
« 21 » 11 2018

АКТ

впровадження результатів дисертації

**Гуцула Вадима Володимировича на тему «Адміністративно-правове
забезпечення правової освіти населення» у науково-дослідну діяльність
Науково-дослідного інституту публічного права**

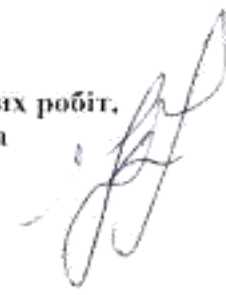
Комісія Інституту склала цей акт про те, що матеріали дисертації Гуцула Вадима Володимировича на тему «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення» мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість та використовуються у науково-дослідній роботі наукових відділів Науково-дослідного інституту публічного права під час проведення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на вирішення теоретико-методологічних проблем науки адміністративного права, а також використовуються Інститутом у межах реалізації теми наукового дослідження «Правове забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин» (номер державної реєстрації 0115U005495).

Використання результатів дисертації сприятиме активізації та підвищенню ефективності наукової діяльності наукових працівників наукових відділів Науково-дослідного інституту публічного права.

ВИСНОВОК

Результати дисертаційного дослідження Гуцула Вадима Володимировича на тему «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення» вважати впровадженими в науково-дослідну діяльність Науково-дослідного інституту публічного права під час проведення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на вирішення теоретико-методологічних проблем науки адміністративного права.

Завідувач відділу
науково-правових експертиз та законопроектних робіт,
Науково-дослідного інституту публічного права
кандидат юридичних наук

К. М. Куркова

Завідувач відділу
проблем виробничого підприємництва
та міжнародної торгівлі
Науково-дослідного інституту публічного права,
кандидат юридичних наук

В.ІУ. Оксін

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

пл. Народна, 4, м. Ужгород, 88008, тел.: (0312) 63-03-54, 61-30-27, факс 63-03-79
веб-сайт: <http://www.zakjust.gov.ua>, e-mail: info@zk.minjust.gov.ua, код ЄДРПОУ 34888449

19.02.2019 № 07-5-19

на № _____ від _____

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертації Гуцула В.В.

на тему: «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти
населення»

У дисертації Гуцула В.В. на тему: «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право, містяться висновки і пропозиції щодо розвитку теоретико-методологічних засад забезпечення реалізації правової політики держави з правової освіти населення, а також удосконалення адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової політики щодо правової освіти населення.

Практична новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно є одним із перших комплексних досліджень, в якому здійснено обґрунтування адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення. Окрім того, до найбільш суттєвих положень дослідження, що мають наукове та практичне значення, належить необхідність нормативно-правового урегулювання формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення; удосконалення системи суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення; втілення позитивного міжнародного досвіду правової освіти населення.

Результати дослідження щодо адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення можуть бути використані в роботі Головного територіального управління юстиції в Закарпатській області під час аналітичної та нормотворчої діяльності.

Начальник управління

Євген КОГУТИЧ

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ У
ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

**АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертації Гуцула В.В.
на тему: «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти
населення»**

У дисертації Гуцула В.В. на тему: «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право, запропоновано обґрунтовані та практично значимі висновки і пропозиції з удосконалення законодавства України щодо організації та здійснення адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення.

Окрім іншого, автором у дисертації охоплено такі зрізи досліджуваної проблематики, як: досліджено правову освіту населення як об'єкт адміністративно-правового регулювання та один із напрямів правової політики держави; охарактеризовано нормативно-правове забезпечення формування та реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення; здійснено аналіз системи суб'єктів реалізації правової політики держави та забезпечення правової освіти населення. Матеріали дисертаційної роботи є актуальними та мають вагомe теоретичне і практичне значення щодо адміністративних процедур реалізації правової освіти населення, шляхів розвитку адміністративного законодавства України з удосконалення механізмів реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення.

Результати дослідження щодо адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення можуть бути використані в роботі Головного територіального управління юстиції у Полтавській області під час аналітичної та нормотворчої діяльності.

Начальник Головного територіального
управління юстиції у Полтавській області

Олег ТИМЧЕНКО

15.02.2019

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ
У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

вулиця Дворцова, 6/7, м. Кропивницький, Україна, 25006, телефон/факс +380 522 35-66-30
<http://www.krjust.gov.ua> e-mail: info@kr.minjust.gov.ua
Код ЄДРПОУ 34894735

**АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертації Гуцула В.В.
на тему «Адміністративно-правове забезпечення
правової освіти населення»**

Дисертація Гуцула В.В. на тему «Адміністративно-правове забезпечення правової освіти населення» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право, містить висновки і пропозиції щодо практичної реалізації питань правової освіти населення як об'єкта адміністративно-правового регулювання та одного з напрямів правової політики держави.

У дисертації автор аналізує також такі ключові напрями досліджуваного питання, як: визначення поняття та структури адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правової освіти населення; з'ясування форми і методів забезпечення правової освіти населення; аналіз адміністративних процедур реалізації правової освіти населення, зокрема процедури надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги. Окрім того, у дисертації охарактеризовано зарубіжний досвід формування та реалізації державної політики щодо правової освіти населення в країнах ЄС та запропоновано шляхи розвитку адміністративного законодавства України в частині удосконалення механізмів реалізації державної правової політики щодо правової освіти населення. Результати дослідження щодо адміністративно-правового забезпечення правової освіти населення можуть бути використані в роботі Головного територіального управління юстиції у Кіровоградській області під час аналітичної та правопросвітницької діяльності.

В.о. начальника управління
05.02.2019

О.О. Потьомкін